Colecţia
CALATORII 'tN TIMP

Charles Diehl

HITITII »
străvechile si civilizaţii anatoliene

traducere, prescurtare şi note:
Lydia-Constanţa Ciucă

prtefemt
BUCUREŞTI 2006

PRIETENII CĂRŢII CP 58-47 BUCUREŞTI
ISBN 973-573-205-X .

PARTEA ÎNTÂI

Civilizaţiile anatoliene până în mileniul III î.H.

Hitiţii şi străvechile civilizaţii din Anatolia

uite generaţii de istorici şi de arheologi din secolele XIX şi XX au avut certitudinea că „civilizaţia" ivită pe plaiurile Semilunei, bogate în rod, din Orientul Apropiat s-a strămutat spre vest, luminând popoarele mai înapoiate ale Europei. Leagănul civilizaţiilor străvechi era situat în văile Nilului, ale Eufratului şi Indusului, după părerea lor, după cum şi începuturile istoriei erau marcate de Sumer şi de strălucitoarea civilizaţie sumeriană.

Câteva descoperiri au zdruncinat convingerile înrădăcinate ale specialiştilor.

Traducerea unor texte din hitita cuneiformă, în timpul primului război mondial, cea din hitita hieroglifică, după al doilea război mondial, au dat la iveală contribuţia

foarte însemnată a popoarelor indo-europene la civilizaţia Orientului Apropiat, în cursul mileniului II î.H.

Săpăturile arheologice efectuate pe siturile Troia şi Beyce Sultan dezvăluiau o civilizaţie egeico-anatoliană originală. Descoperirile uluitoare de la Cătai Huyuk, în 1958, ale unor cercetători englezi scoteau la lumină o adevărată civilizaţie urbană neolitică, datând din mileniul VII Î.H. Mai departe, spre vest, situl Lepenski Vir, pe malurile Dunării, datând din mileniul VI, reprezenta un neolitic european mult mai evoluat decât se credea. Datarea mai precisă a monumentelor megalitice, menhire şi dolmene, le atribuia o vechime cu aproape două milenii mai mare. Descoperirile de la începutul secolului nostru, în Anatolia, au năruit concepţiile destul de simpliste ale unor arheologi. Cercetarea imperiului hitit, a monumentelor sale, a universului său cultural şi religios, traducerile din limba hitită au contribuit la o înţelegere mai corectă şi mai completă a istoriei mileniului II. Descoperirea unor state date uitării, ca acel Mitanni a-rian sau acel Urartu de tradiţie hurrită, săpăturile efectuate la Troia, Beyce Sultan, Hacilar sau Qatal Huyuk, au dovedit însemnătatea covârşitoare a Asiei Mici ana-toliene, de care trebuie să se ţină seamă în consideraţiile despre geneza şi dezvoltarea civilizaţiilor din anticul Orient Apropiat.

Anatolia, o lume contrastantă

Anatolia ni se înfăţişează ca o mare peninsulă a cărei suprafaţă depăşeşte 700 000 km^2, situată în vestul Asiei, scăldată la nord de Marea Neagră, la vest, de Marea Egee şi, la sud, de Marea Mediterană. Această punte între continentul asiatic şi cel european se prezintă sub forma unui podiş vast, a cărui înălţime scade lin, de la sud către nord şi de la est spre vest; podişul este înconjurat de un lanţ muntos care-l desparte de coastă, îndeosebi la sud. Altitudinea podişului variază de la 1000 m la 1300 m, iar clima este aspră.

Spre est, podişul este mărginit de Munţii Armeniei (care continuă Munţii Caucaz), cu vârfuri care depăşesc 3000 m. De la hotarul de vest al Asiei Mici către centrul podişului se întinde lanţul Munţilor Antitaurus; spre sud-vest pleacă, din acest lanţ muntos, un alt masiv în care se află vârful Erciyaş Dagh, cel mai înalt din Asia Mică. (Termenul *dagh* are în limba turcă sensul de „munte".) La sud, paralel cu ţărmul dinspre Marea Mediterană, se ridică lanţul Munţilor Taurus. între Munţii Taurus şi Antitaurus se află bazinele râurilor Ceyhan Nehri şi Seyhan Nehri *(nehri,* în arabă şi în turcă, are sensul de „râu") ale căror aluviuni au format câmpia roditoare de pe coastele Mediteranei, unde se înalţă oraşele Adana şi Tars.

Această regiune are trei trecători de mare importanţă strategică: *Porţile siriene,* pentru a ajunge în Siria, *Porţile din Aman,* ducând la masivul muntos Amanus,

pe care le-a străbătut odinioară împăratul Darius, şi, în fine, *Porţile Ciliciene,* între Tars şi vechea Tyana. Mai la vest, mai multe râuri îşi varsă apele în Marea Egee: Ge-diz Nehri (în antichitate numit Hermes), şi Buyuk[1)] Men-deres (Meandru). Coasta Mării Egee, cu golfurile sale adânci şi câmpiile aluviale, pare mult mai ospitalieră decât cea a Mediteranei, înaltă şi abruptă.

Lanţul Pontic (Ala Dagh, Kush Dagh, Akdagh) este întretăiat de văile râurilor Sakarya Nehri (în antichitate, Sangarios), Kizil Irmak[2)] (fostul Halys) şi Yesil Irmak (Iris); masivul mărgineşte podişul la nord, despărţindu-l de Marea Neagră, şi întâlneşte, la răsărit, lanţul Munţilor Antitaurus.

Geografii împart Podişul Anatoliei în mai multe părţi:

- la nord-est: bazinul Kizil Irmak, care se întinde de la „Ţara de Sus", de la est la Khodja Dagh[3)], a constituit centrul imperiului hitit;
- la sud-est: străjuind Câmpia Ciliciei, triunghiul for mat din Munţii Taurus şi Antitaurus, al cărui centru este oraşul Marash (Marquasi din vremea hititilor), asigura trecerea din Anatolia în valea superioară a Eufratului;
- la sud-vest: regiunea care cuprinde lacurile de la Beyşehir[4]), Akşehir şi Ilgin, la nord de actualul oraş Konya (Kuwanna, pe vremea hititilor), cel mai mare centru din această regiune, care prezintă dealuri golaşe şi mici râuri cu maluri roditoare şi păşuni bogate;

1) *biiyuk-are* sensul de: important, mare.
2) *kizil-* roşu; *irmak-* râu.
3) Muntele Mare.
4) *şehir-oraş*.

- la sud-est: o regiune cu aspect de bazin închis, având în centru lacul Akgolu[1)] (Lacul Alb) care primeşte apele muntelui Kara Dagh (Muntele Negru) şi cele ale munţilor Hasan Dagh şi Ala Dagh. în jurul lacului sunt ogoare roditoare, iar la poalele munţilor sunt grădini de pomi fructiferi;
- la nord-est: o regiune care este mărginită de munţii Murat Dagh, Emir Dagh, Paşa Dagh, străbătută de râul Sakarya Suyu. în această regiune se află Ankara (vechea Ancyra), capitala Turciei din ziua de azi. Ţinutul este bogat în păşuni şi poieni;
- la nord-vest: pe valea râului Kizil Irmak (vechiul Halys) se află o regiune cu vegetaţie bogată.

De la clima mediteraneană la cea a stepelor asiatice

Clima peninsulei anatoliene se caracterizează prin contraste puternice. Coasta Mării Negre se bucură de o climă oceanică temperată, destul de umedă, favorizând creşterea foioaselor; efectele acestei clime se fac simţite până la bazinul Sakaryei, spre nord-vestul podişului. La vest şi la sud, în schimb, litoralul beneficiază de o climă tipic mediteraneană, caldă şi secetoasă, vara, blândă şi ploioasă, pe timpul iernii; aici, viţa-de-vie şi plantaţiile de arbuşti dau rod bogat.

1) a/c-alb; *golii-lac.*

în centrul podişului clima este aspră, cu aspecte atât subtropicale cât şi continentale; amplitudinea termică este foarte mare: în timpul verii, căldura este toridă şi înăbuşitoare, în contrast puternic cu iarna, foarte aspră. Severitatea climei se accentuează pe măsură ce ne îndreptăm spre est, către podişurile înalte ale Armeniei.

în afara văilor fluviale şi a coastelor muntoase care sunt împădurite, vegetaţia este destul de săracă, limitată la o formaţiune vegetală specifică stepei. Câteva zone cu soluri vulcanice, fertile, favorizează unele culturi; în schimb, alte regiuni sunt ca nişte pustiuri sărate unde oamenii nu-şi pot desfăşura nici o activitate obişnuită. Precipitaţiile sunt foarte slabe, dar niciodată nu coboară sub 200 de milimetri cubi anual; într-un astfel de caz, uscăciunea ar deveni intolerabilă:

Contrastul climateric este evident între ţărm, predominant mediteranean, şi interiorul regiunii, unde condiţiile prezintă multe aspecte caracteristice podişurilor şi stepelor din Asia centrală.

In vremea de demult, în epocile străvechi ale istoriei anatoliene, situaţia era, probabil, cu totul alta: locuitorii din Hacilar şi Cătai Huyuk, de pildă, se bucurau de o climă mult mai temperată decât aceea pe care o suportă locuitorii Turciei actuale. Podişul era, pe atunci, împădurit, dar a urmat exploatarea excesivă a pădurilor care explică, în parte, sărăcia actuală a vegetaţiei din această zonă.

Geografia clasică a Anatoliei

Diferitele regiuni ale „Asiei Mici" sunt desemnate deseori cu denumirile lor din epoca greacă şi romană, mai uşor de identificat decât cele aparţinând geografiei hitite, prea puţin cunoscută. La nord-est, de la gura râului Halys până la gura râului Harpassos, pe ţărmul sudic al Mării Negre, se întinde *Pontul,* unde grecii au întemeiat o colonie, viitoarea Trebizonda[1]. Mai la vest, între văile Partheniosului şi ale Halysului se află *Paphlagonia,* cu portul Sinope[2]. Valea inferioară a Sangariosului sau *Bithynia* se întinde de-a lungul coastei Mării Negre până la Bosfor; oraşul principal, Niceea[3], era foarte cunoscut pe vremea grecilor şi a romanilor; a revenit apoi bizantinilor.

De-a lungul ţărmului Mării Marmara, până la Troia, se întinde *Mysia,* numită uneori şi *Frigia helespontică.* Mai la sud, pe coastele Mării Egee, *Lydia* şi *Caria* erau despărţite de valea Meandrului. în aceste regiuni s-au ridicat oraşe înfloritoare, precum Sardes[4], Efes, Per-gam, Smirna, Milet şi Halicarnas. *Lyciasl Pamphyliase* întindeau de-a lungul ţărmului mediteranean, în general, destul de puţin primitor, având doar câteva câmpii, de exemplu, cea străbătută de fluviul Xanthus.

1) astăzi, se numeşte Trabzon.
2) astăzi, se numeşte Sinop.
3) actualul Iznik.
4) actualul Şart.

La sud-est, străjuită de Munţii Taurus şi Antitaurus, situată în fundul golfului Alexandrette (azi Iskenderum), *Cilicia* se înfăţişează ca o câmpie roditoare, vatră a unui mare număr de oraşe, dintre care cele mai cunoscute sunt Tars şi Adana. In interiorul podişului, *Frigia* se află spre vest, întinzându-se de la Konya până la Gordion; *Galaţia,* al cărei nume provine de la năvălitorii gali care s-au aşezat acolo în secolul III î.H., ocupă o poziţie mai centrală; în schimb *„Capadocia* cea aspră" corespunde mai curând părţii răsăritene a podişului.

Galaţia şi Capadocia alcătuiau centrul geopolitic al imperiului hitit, regiuni aspre şi neprimitoare, pe care, la începutul secolului XX, A. Boissier le descria astfel:

„Puţine regiuni au un aspect atât de aspru şi de monoton. Natura este cumplit de severă, cu spaţii întinse, pustii, înşirate urîul după altul, în faţa cărora călătorul se simte descurajat şi decepţionat. Impresia neplăcută îi dispare pe măsură ce se apropie de regiunea muntoasă a Taurusului. Vegetaţia extrem de bogată, câmpiile înverzite, flora alpină, pădurile falnice, stâncile măreţe, torentele vijelioase răsplătesc din plin efortul celui ce ajunge până acolo, compensând aspectul trist al drumului care străbate Podişurile Galaţiei şi Capadociei..."

Mistere în geografia hitită

Dacă această geografie clasică a Asiei Mici ne este bine cunoscută, cea a imperiului hitit este destul de vagă. Anumite texte prezintă multe nume de localităţi sau de provincii, iar tratatele au delimitat foarte exact graniţele

diferitelor teritorii; dar, din lipsa unor referinţe suficiente şi sigure, au rămas multe îndoieli.

Ştim că ţara Hatti se afla în partea centrală şi nordică a Anatoliei, având în centru bucla formată de fluviul Kizil Irmak (Halys), din nord-estul podişului. Hattuşa[1)], capitala imperiului hitit, era aşezată pe un mic afluent al lui Delice Su (vechiul Capadox), care se varsă în Halys.

La nord de ţara Hatti, de o parte şi de alta a Halysului, în partea de nord şi nord-est a centrului Anatoliei, locuia poporul kaska (în izvoarele cuneiforme hitite, cunoscut sub numele de seminţia *kaska* sau *gasga).*

Hitiţii au fost permanent ameninţaţi de invaziile nimicitoare ale poporului kaska, ce făcea periodic incursiuni în această regiune. Pe temeiul datelor preluate din documentele hitite nu se poate face o localizare amănunţită a regiunilor, oraşelor şi satelor locuite de triburile kaska, nici în „Ţara de Sus", nici în „Ţara de Jos".

„Ţara de Sus" se afla în munţii Pontici, la nord-est de imperiul hitit, iar „Ţara de Jos" se găsea în regiunile situate la sud de Boghaz Koy.

în general, se poate spune că poporul kaska era risipit pe o mare întindere a Anatoliei, deoarece hitiţii nu îşi stabiliseră dominaţia peste întreg teritoriul Asiei Mici. Mai multe oraşe au fost identificate: Hattuşa, capitala, aproape de satul turc Boghaz Koy; Karkemiş, actualul Djerablus din Siria; Kanesh, ale cărui ruine au fost descoperite la Kultepe, aproape de actualul Kayseri; Ceza-reea Capadociei, actuala Malatya.

1) actualul Boghaz Koy.

Desemnarea unor locuri foarte importante a rămas îndoielnică: nu s-a descoperit încă Nesa, oraş menţionat frecvent pe tăbliţe; Kussar, oraşul originar al primilor suverani hititi; Arinna, oraşul sacru al Zeiţei-Soare. Mai la est, situarea capitalei regatului Mitanni, Washuqanni, rămâne, de asemenea, un mister.

După toate probabilităţile, solul Asiei Mici conţine încă numeroase vestigii, care, scoase la iveală, ar putea completa cunoştinţele noastre despre lumea hitită.

încetul cu încetul, omul devine producător

Mezoliticul se confundă cu protoneoliticul, în care apar anumite forme de „producţie", care înlocuiesc culesul. Până atunci, ca să-şi asigure traiul zilnic, omul se hrănea cu ceea ce vâna, pescuia sau culegea; de aici înainte, omul devine un producător de bunuri, în cursul unei evoluţii îndelungate, pe care arheologii nu o pot urmări cu precizia dorită. „Lumea nouă" care s-a născut în secolele VIII-V î.H. este rezultatul unor transformări foarte lente.

Multă vreme, formele de economie bazate pe vânat, pescuit şi cules au coexistat cu noile tehnici de cultivare a plantelor şi de creştere a vitelor; multă vreme au rămas înrădăcinate mentalităţile şi religia lor în tradiţiile paleoliticului superior, cărora arta de la Qatal Htiyuk, de pildă, le este încă tributară.

Trecerea la lumea neoliticului poate fi urmărită în anumite locuri din Anatolia de sud: straturile paleolitice

de la Belbasi, Karain şi Beldibi sunt într-adevăr acoperite de straturi neolitice, din care cele mai recente conţin fragmente de olărie de la mijlocul mileniului VII Î.H.

In Cilicia, la Tars şi la Mersin, s-au descoperit situri neolitice cu multe obiecte din ceramică şi unelte din os; şi arta de a ţese le era cunoscută, după cât se pare.

O societate urbană din mileniul VII î.H.

Armele din obsidian dovedesc existenţa unor raporturi comerciale stabilite între podiş şi coastă, întrucât a-ceastă rocă vulcanică provenea, se pare, din muntele Argeu (actualul Erciyaş Dagh) sau din Hasan Dagh. Cilicia a cunoscut în mileniul VII o civilizaţie agricolă şi ţărănească comparabilă cu aceea a Ierihonului. Pe podiş, la 75 de kilometri la sud-vest de Konya, situl Su-berde a dat la iveală o bogată colecţie de arme şi unelte din piatră, îndeosebi din obsidian, câteva figurine din teracotă, nu din ceramică, datarea cu carbon 14 indicând cu aproximaţie anul 6800 Î.H.

Se apreciază că exact la data aceasta se situează stratul cel mai vechi din Cătai Hiiyuk, unde s-a descoperit un oraş, în deplinul sens al cuvântului, în timp ce siturile din Pamphylia, Cilicia şi Palestina nu prezintă decât o cultură neolitică rudimentară.

La începutul mileniului VII Î.H., societatea urbană evoluată, numeroasă şi diversificată, concepţiile religioase subtile, arta deosebit de originală pentru epoca aceea, economia de schimb constituie trăsături caracteristice ale unei noi civilizaţii ivite în centrul Orientului Apropiat.

Descoperirea unui sit excepţional

Cătai Huyuk se află la 1000 m altitudine, în partea meridională a podişului anatolian, la sud-est de Konya (vechiul Iconium), în mijlocul unei câmpii străbătute de râul Carsamba Cay, în vecinătatea satului Kucuk Koy.

James Mellaart a efectuat o primă recunoaştere a locurilor, în noiembrie 1958; doi cercetători englezi, Alan Hali şi David French, îl însoţeau.

Descoperirea vestigiilor unor clădiri, cioburile de olă-rie, fragmentele de arme de luptă şi de vânătoare ieşite la lumină au justificat interesul lor pentru acest sit.

Vârfurile de săgeţi, din obsidian, semănau mult cu cele dezgropate la Mersin de către John Garstang, cu câţiva ani mai înainte. Până atunci, s-a crezut că platoul anatolian nu fusese locuit în epoca neolitică. Or, existenţa unor obiecte vădit contemporane cu cele descoperite pe ţărmul Ciliciei dovedea contrariul.

Cercetătorii de la Institutul Britanic de Arheologie din Ankara lucraseră intens pe şantierul deschis la Hacilar, alt sit neolitic important, situat la 300 km mai la vest; săpăturile sistematice la Cătai Huyuk au început însă mai târziu (1961). Mellaart şi colaboratorii lui nădăjdu-iau că situl le va oferi prilejul unor descoperiri uluitoare.

Cătai Huyuk reprezintă o aşezare neolitică de excepţie, chiar dacă ţinem seama numai de întinderea sa: circa 13 ha. Stratul depunerilor neolitice depăşeşte 20 m; cele de la Mersin, pe coasta Ciliciei nu depăşesc 10 m, iar la Ierihon, vestitul sit palestinian, nu ating nici 14 m.

O stare de conservare remarcabilă

Cercetările au fost concentrate asupra uneia din cele două coline pe care este aşezat Cătai Huyuk, şi anume cea dinspre vest, care măsoară mai puţin de un hectar (din suprafaţa totală de 13 hectare).

Coastele „huyuk-ului" au fost distruse din cauza eroziunii, odată cu vestigiile îngropate acolo; puţurile săpate în epoca clasică au deteriorat grav straturile neolitice mai recente. Dar, pe ansamblu, s-au păstrat foarte bine.

Munca de cercetare a lui James Mellaart şi a colaboratorilor săi a fost înlesnită de faptul că nivelurile vechi au fost mai bine conservate, în cea mai mare parte a oraşului. Incendiile şi deteriorările au afectat îndeosebi straturile mai recente. Toate elementele acestea nu puteau decât să confirme valoarea excepţională a sitului.

Analiza stratigrafică a scos la iveală douăsprezece niveluri succesive, corespunzând unei aşezări pe acel sit pe o perioadă lungă, de la 6800 la 5600 Î.H. Aceste precizări au fost făcute cu ajutorul datărilor cu carbon 14. Cenuşa din vetre, fragmentele de lemn şi seminţele carbonizate de incendiile frecvente din acea epocă au fost printre elementele studiate la care s-a putut aplica o tehnică de mare precizie. Straturile de ipsos care tencuiau zidurile caselor se refăceau în fiecare an, primăvara, aşa cum se procedează şi în ziua de azi în satele turceşti din această regiune, iar analiza lor detaliată a permis să se aprecieze cu destulă exactitate durata unei aşezări, pentru diferitele niveluri cercetate.

După anul 5600 î.H., Qatal Htiyuk a fost propriu-zis părăsit, fiind preferat celălalt deal, situat mai la vest; noua aşezare a durat până în anul 5000 î.H.

Situl acesta şi îndeosebi cel de la Hacilar constituie cele mai convingătoare exemple de dezvoltare a Ana-toliei neolitice.

Locuinţe foarte practice, în care se intra prin acoperiş

Câmpia oraşului Konya era formată de aluviunile râului Carsamba Cay; piatra lipsea cu totul din locul acela.

Oraşele diferite, înălţate la Qatal Huyuk'au fost clădite din chirpici (un amestec de lut, paie şi bălegar, turnat în forme de cărămidă — formele erau din lemn — uscat apoi la soare). Zidurile erau consolidate cu grinzi de lemn verticale şi peste tot se aşternea un strat de tencuială, absolut necesară pentru a proteja elementele de construcţie (chirpiciul) de precipitaţiile atât de frecvente din timpul iernii. Acoperişul era plan, făcut din legături de stuf adunat de pe bălţile din vecinătate, acoperit apoi cu noroi uscat.

Grinzi transversale susţineau aceste acoperişuri pe care erau prevăzute eşafodaje uşoare, din lemn, pentru a apăra gura de ventilaţie şi mai cu seamă intrarea, fiindcă o caracteristică extrem de spectaculoasă a caselor din Qatal Huyuk o constituie faptul că se intra prin acoperiş, cu ajutorul unei scări; aceasta era calea de acces în toate clădirile din oraş — fie case, fie sanctuare.

Interiorul locuinţei era foarte bine împărţit: în general, cuptorul era aşezat de-a lungul zidului dinspre sud, de care se sprijinea scara de ieşire. Cuptorul şi vatra ocupau aproape o treime din încăperea principală; de-a lungul pereţilor erau amenajate nişte platforme, locuri unde „podeaua" fusese vădit înălţată, care erau folosite ca pat, divan sau bancă. Ca şi pereţii, platformele acestea erau tencuite şi se distribuiau, cu regularitate, astfel: cea mai mare revenea stăpânei casei, reprezentând culcuşul ei; în schimb, platforma care i se cuvenea bărbatului era de dimensiuni mai reduse şi instalată într-un colţ al locuinţei.

încăperea principală putea comunica cu altele — dependinţe — prin pasaje înalte de aproximativ 70 cm. Felul în care erau aşezate diferitele „paturi" în locuinţele individuale a înlesnit evaluarea numărului de persoane care trăiau în casele din Qatal Huyuk: nici o familie nu avea mai mult de opt membri; de obicei, era formată din cinci sau şase persoane. Lumina zilei pătrundea prin gura acoperişului; încăperea putea fi luminată şi de câteva opaiţe de piatră, în care se ardea seu.

După cum vedem, arhitectura locuinţelor familiale din Cătai Huyuk nu a prevăzut ferestre, cel puţin nu la edificiile dezgropate până în prezent. E posibil să fi existat lucarne înguste în partea superioară a zidurilor, atingând acoperişul, dar nimic nu ne îndreptăţeşte încă să susţinem astfel de afirmaţii.

Nu era prevăzut nici un sistem de scurgere a apei menajere, dar, după cât se pare, casele erau foarte curate. Intr-o dependinţă a locuinţei principale, o mică încăpere care servea drept hambar, erau însilozate grânele. Fiecare familie îşi pregătea singură pâinea, dar, în urma săpăturilor, s-au descoperit cuptoare mari, care, după toate probabilităţile, erau de folosinţă comună.

Fresce străvechi

Casa era destul de puţin împodobită, în schimb, pereţii sanctuarelor, pe care grinzile de lemn încastrate în ziduri îi împărţeau în panouri mari, ne-au oferit cele mai vechi fresce cunoscute până în ziua de azi.

Dimensiunea obişnuită a caselor şi a sanctuarelor varia, de la 25 la 30 m^2, înălţimea zidurilor era de aproximativ 3 m. Constructorii lor nu au dovedit prea multă originalitate: toate casele semănau, atât la exterior cât şi la interior.

Locuinţele se îngrămădeau într-un spaţiu restrâns; curţile care existau între ele mai degajau puţin această aglomerare „urbană".

Casele erau alăturate unele lângă altele şi prezentau în afară faţadele lor oarbe; cei ce le apărau, suiţi pe acoperiş, înarmaţi cu arcuri şi praştii, puteau să-i ţină la distanţă pe eventualii asediatori (metoda aplicată a dat rezultate mulţumitoare toată vremea cât situl respectiv a fost populat, pentru că nu s-a descoperit nici un indiciu că ar fi fost vreun măcel). Numai focul putea distruge

oraşul, iar atunci când se aprindea, se întindea repede de la o casă la alta. Straturile cele mai recente au păstrat urmele devastatoare ale unor astfel de evenimente.

O clădire construită după un plan original era rezervată, desigur, postului de pază la intrarea în oraş, ceea ce dovedeşte preocuparea locuitorilor lui de a-şi lua măsuri de apărare (acum optzeci de secole!). Ceva mai recent, amerindienii vor înălţa oraşul Mesa Verde, în Colorado, sau oraşul Bonito, în New Mexico, aplicând aceleaşi concepte în domeniul arhitecturii şi al apărării.

Reamintim că toate informaţiile pe care le-am cules, datorită săpăturilor făcute la Cătai Huyuk, provin doar dintr-o zonă care reprezintă, aproximativ, a douăzecea parte din suprafaţa totală a sitului. Poate că vor urma alte descoperiri spectaculoase; dar chiar şi aşa, bogăţia materialului dezgropat, calitatea vestigiilor, numărul mare al sanctuarelor descoperite numai în partea de vest a oraşului, contribuie la formarea unei imagini destul de complete, înfăţişându-ne viaţa, arta, credinţele unei civilizaţii străvechi, înfloritoare acum opt milenii.

Mediteraneeni primitivi şi protomediteraneeni

Arheologii şi istoricii au manifestat cel mai viu interes pentru Cătai Huyuk, care-i atrăgea prin bogăţia excepţională a vestigiilor sale. Datorită săpăturilor efectuate au fost descoperite numeroase schelete, care au format obiectul unor studii metodice; scopul cercetărilor întreprinse de specialişti era precizarea originii poporului care vieţuise la Cătai Huyuk mai mult de un mileniu.

Străvechii locuitori erau destul de înalţi: femeile cam de 1,60 m, iar bărbaţii, în medie, de 1,70 m, cu câteva rare excepţii depăşind 1,85 m. Studierea craniilor a permis arheologilor să distingă cel puţin trei rase diferite care alcătuiau populaţia neolitică a locului.

După toate probabilităţile, unii aparţineau unei rase mediteraneene primitive, încă neevoluată, păstrând multe trăsături ale populaţiilor din paleoliticul superior; craniul era voluminos, alungit, înalt, cu arcada sprâncenelor proeminentă; maxilarul inferior foarte dezvoltat amintea şi el de rasele străvechi. Statura reprezentanţilor acestui grup „vechi mediteranean" sau „robust" era potrivită, chiar înaltă.

Alte cranii prezentau asemănări foarte mari cu cele ale actualei populaţii mediteraneene; aspectul lor fizic era mai puţin grosolan, trăsăturile feţei erau îndulcite şi se poate vorbi despre „protomediteraneeni", strămoşii direcţi „zvelţi" ai rasei mediteraneene, recunoscută de antropologi în numeroase zone ale Europei meridionale, ale Africii magrebiene şi ale Orientului Apropiat. Coexistenţa celor două rase, „robustă" şi „zveltă", a fost remarcată în multe situri neolitice din aceeaşi epocă. Originea acestor două tipuri umane se pierde în paleoliticul superior. Deosebirile dintre cele două grupe — care au, probabil, o origine comună — s-ar putea explica printr-o separare a lor, care a durat câteva milenii; faptul acesta ne face să presupunem că cel puţin una dintre aceste rase nu era originară din Cătai Huyiik.

Antropologia neoliticului anatolian este prea puţin cunoscută ca să se poată realiza reconstituirea unor eventuale migraţii.

Leagăn al rasei alpine?

Un alt element etnic al populaţiei de la Cătai Huyuk se diferenţiază net de cele două „rase" mediteraneene: este vorba de tipul brahicefal alpin, caracteristic celor care au populat ulterior Anatolia. Din punct de vedere somatic, „alpinii" se bucurau de o constituţie robustă, deşi erau de statură mijlocie sau mică; aveau nasul lat şi craniul mare; acelaşi tip mai constituie şi în prezent o parte importantă a populaţiei europene. Cu toate că a-firmaţia cere sprijinul unei veritabile „istorii antropologice", care-i rămâne, deocamdată, posterităţii de făcut, se pare că Asia Mică a constituit leagănul acestei rase alpine. Dolicocefalii protomediteraneeni şi brahicefalii alpini au convieţuit la Cătai Huyuk în mileniul VII, în condiţii prea puţin cunoscute, pe care le vor preciza doar săpăturile viitoare.

în schimb, ştim cu certitudine că locuitorii, deşi numeroşi şi oricât de bine hrăniţi, nu aveau o speranţă de viaţă foarte ridicată — bărbaţii atingeau o vârstă medie de 32 de ani, iar femeile, una de 30 de ani. Viaţa aceasta scurtă a fost sortită, de altfel, majorităţii oamenilor vreme de nouă milenii, pentru că durata medie a vieţii omeneşti a ajuns să se dubleze abia în secolul XVIII, datorită revoluţiilor agrară, industrială şi ştiinţifică.

Hrană suficientă si echilibrată

Câmpia roditoare a Konyei producea suficient pentru a îndestula populaţia, care se ocupa cu agricultura; problema foametei era definitiv înlăturată. Dintre scheletele dezgropate, nici unul nu prezenta semne de rahitism; caria ctentară nu exista, denotând o alimentaţie echilibrată, în schimb, numeroasele terenuri mocirloase din împrejurimi constituiau focare de malarie. Schimbările bruşte de temperatură, specifice podişului anatolian, iernile aspre, generau multe afecţiuni pulmonare; în plus, condiţiile precare în care se năştea un copil cauzau o mortalitate infantilă ridicată, ce secera un nou-născut din doi; un asemenea procentaj era frecvent întâlnit la colectivităţile preindustriale. Moartea accidentală era rară: nu s-au descoperit urme de distrugere sau de jefuire a oraşului. Nici un strat nu a dat la iveală dovada unor masacre generalizate, comparabile cu cele descoperite de arheologi în alte locuri din Orientul Apropiat.

Numărul neobişnuit de mare al locuitorilor, felul în care erau rânduite locuinţele, clădite astfel încât oamenii să se poată apăra cu uşurinţă şi armele lor: arcurile, praştiile şi săbiile, îi descurajau rje eventualii agresori, zădărnicindu-le orice tentativă, în comparaţie cu alte aşezări din vremea aceea, Cătai HuyCik se bucura de siguranţa unui climat stabil de pace, prielnic dezvoltării unor activităţi economice si comerciale.

Stemă circulară din argint (epoca de bronz), care face parte
din tezaurul de la Aladja Huyuk.

O agricultură înfloritoare, din vremuri străvechi

Ţinutul deosebit de mănos, resursele naturale bogate au determinat instalarea unei populaţii numeroase, favorizând ridicarea unui mare centru urban cum a fost Cătai Huyuk, în care au început să-şi desfăşoare activitatea meşteşugarii, negustorii, preoţii.

Agricultura a fost practicată mai întâi pe coastele dealurilor care mărginesc Câmpia Konyei, pentru că plantele sălbatice din grupul cerealelor nu creşteau la şes. Oamenii se pricepeau la tehnicile agricole, ivite, poate, pe la sfârşitul mileniului IX, şi exploatau solul mănos, udat de apele râului Carsamba Cay.

Cele mai vechi niveluri ale sitului indică o agricultură evoluată: orz decorticat, alac — specie de grâu foarte rezistentă, cu un singur bob în spiculeţ, care se cultivă în regiunile muntoase *(triticum monococcum)* —, pe lângă mazăre şi linte, care făceau parte dintre primele plante cultivate din mileniul VII î.H.

Se remarcă diversificarea culturilor pe tot cuprinsul ţinutului: legume felurite, fistic, migdale, mere, cireşi, orz (din care se fabrica bere), începând cu mileniul VI Î.H., s-a cultivat viţa-de-vie, strugurii începând să fie folosiţi şi la pregătirea vinului; grâul, bun pentru pregătirea aluatului de pâine, a înlocuit orzul; în total, paisprezece plante comestibile, diferite, erau cultivate de locuitorii Qatal Huyiikului neolitic.

Afară de agricultura propriu-zisă, Câmpia Konyei oferea condiţii bune pentru creşterea animalelor domestice:

în vremea aceea erau pajişti, iazuri şi păduri, mult mai multă verdeaţă decât în ziua de azi. Se creşteau oi şi capre, care dădeau carne, lapte şi lână; câinele, domesticit, era nepreţuitul aliat al vânătorului. Bovinele, măgarul şi porcul nu erau încă domesticite, deşi bourii şi mistreţii erau numeroşi pe meleagurile acelea.

Vânătoare intensă

Creşterea animalelor domestice a fost semnalată relativ târziu, comparativ cu stadiul evoluat al agriculturii; nu a fost resimţită această necesitate pentru că în ţinuturile învecinate ale Cătai Huyiikului vânatul se găsea din belşug. Cerbii, cerbii lopătari, căprioarele, oile, măgarii sălbatici, bourii şi mistreţii erau speciile cele mai căutate pentru carnea lor. Se mai vânau şi muflonii, vulpile, nevăstuicile, lupii, leoparzii şi urşii.

Frescele descoperite înfăţişează numeroase scene de pescuit cu năvodul şi scene de vânătoare — una dintre ele, foarte bine păstrată, reprezintă un câine care urmăreşte un cerb lopătar.

Săpăturile efectuate au dat la iveală şi cârlige de undiţă, însemnând că pescuitul oferea resurse suplimentare de hrană. Păsările erau vânate, de asemenea, iar ouăle lor erau adunate şi mâncate, după cum rezultă din studierea sedimentelor în care s-au găsit fragmente de coji de ouă. De fapt, cadrul natural al oraşului era extrem de favorabil menţinerii unor forme de economie socială — bazată pe vânat şi pescuit — coexistând cu o producţie agricolă foarte bine condusă.

Cu timpul, vânatul nu a mai fost atât de abundent, straturile cele mai recente conţinând un număr scăzut de vestigii ale vânătorilor din vremuri străvechi. Animalele ucise, îndeosebi bourii, nu mai aveau mărimea impresionantă de altădată. Vânătorii foloseau, de obicei, arcul şi săgeata, lancea, cuţitele din silex şi din obsi-dian; răzuitoarele (lame cu două tăişuri), erau folosite pentru jupuirea şi curăţatul pieilor, după cum dovedeşte numărul mare al acestor unelte.

Din vremea aceea datează şi tehnica preparării iaurtului (aliment specific Anatoliei) din lapte de oaie şi din acidul conţinut în ghinda stejarului. Poate că se cunoşteau şi alte produse lactate, cum sunt untul şi brânza; sarea se găsea din abundenţă în regiunea marelui lac salin din centrul Asiei Mici — Tuz Golii — la nord de Câmpia Konyei. Descoperirea unor imagini înfăţişând insecte adunând nectarul din floare în floare, ne face să credem că locuitorii Cătai HuyCikului cunoşteau încă de pe atunci apicultura.

Secrete de fabricaţie surprinzătoare, care-i uimesc şi pe savanţii din ziua de azi

Abundenţa resurselor naturale a favorizat apariţia şi dezvoltarea unor meşteşuguri, după cum rezultă din săpăturile de la Cătai Huyuk care au dat la iveală numeroase obiecte şi unelte, mărturii ale tehnicii folosite în neolitic. Incendiile care au pustiit locul în mai multe rânduri au înlesnit însă păstrarea în bune condiţii, sub stratul protector de cenuşă, a unor obiecte din lemn,

ţesături, coşuri, care au prilejuit o mai bună cunoaştere a activităţilor desfăşurate acolo. Prea multe aşezări neprotejate s-au degradat şi nu s-au mai păstrat decât cioburi de ceramică şi obiecte din os — obiectele din lemn şi împletiturile de coşuri, fiind uşor degradabile, au lăsat mai puţine dovezi ale existenţei lor.

Cartierul „artizanal" din Cătai Huyiik nu a fost cercetat încă; noi nu cunoaştem decât produsele „finite" obişnuite, descoperite în cartierul „sanctuarelor" pe care întâmplarea le-a scos la lumină. Calitatea, diversitatea şi rafinamentul pieselor descoperite dovedesc măiestria celor ce le-au făurit, iscusinţa lor profesională, bazată pe secrete de fabricaţie care-i uluiesc pe erudiţii din ziua de azi.

Astfel, James Mellaart, surprins, nedumerit, se întreabă, cu drept cuvânt: „Cum de izbuteau aceşti meşteşugari ai neoliticului să şlefuiască şi să-i dea luciu desăvârşit unei oglinzi din obsidian, fără nici o zgârietură? Cum perforau mărgelele de piatră, inclusiv cele din obsidian, făcând găuri atât de mici încât nici un ac de oţel modern nu poate să treacă prin ele? Când şi unde au învăţat să topească arama şi plumbul — metalele descoperite la Cătai Hiiyuk, în nivelul nouă, datând încă din anul 6400 Î.H.? Foloseau oare cărbunii drept combustibil pentru fabricarea mărgelelor şi a pandantivelor?"

Relaţii comerciale intense

Cunoaştem amploarea relaţiilor comerciale pe care le implică dezvoltarea activităţii meşteşugarilor, datorită descoperirilor făcute în acest uimitor Cătai Hiiyuk. Câmpia Konyei nu dispunea de materii prime importante, în afară de humă şi de trestie — folosite la construcţia locuinţelor. Dealurile care mărgineau câmpia, bogat împădurite, dădeau cel mai bun lemn pentru construcţii; lemnul de brad, din care se fabricau vase, provenea din Munţii Taurus. Calcarul se extrăgea din Kara Dagh, obsidianul din Hasan Dagh şi din Argeu (Erciyaş Dagh), cei doi mari vulcani anatolieni. Arama, oxidul de fier, cinabrul (sulfura naturală de mercur) erau aduse, fără îndoială, din Taurus. Scoicile veneau de pe ţărmurile Mediteranei sau ale Mării Roşii. Silexul era adus din Siria.

Economia Qatal Huyukului trebuie considerată prin prisma practicării unui comerţ intens, înfloritor, deose-bindu-se net de cea a micilor comunităţi agricole primitive, caracteristice pentru neoliticul din alte ţinuturi, care se mulţumeau cu ceea ce producea pământul lor.

Prelucrarea pietrei, prin cioplire şi şlefuire, ajunge la o perfecţiune fără egal în neolitic.

Pumnalul cu lamă de silex, scurtă şi lată, cu mâner de os în formă de şarpe, reprezintă una dintre cele mai cunoscute pilde ale măiestriei meşterilor anatolieni din mileniul VII Î.H. Pumnalele, răzuitoarele, vârfurile de săgeţi şi de lănci, din silex sau din obsidian, fac parte din obiectele descoperite frecvent în zonele cercetate.

Minunatele oglinzi din obsidian

Cele mai spectaculoase performanţe tehnice ale artizanilor din Cătai Htiyuk au fost remarcabilele oglinzi din obsidian şlefuit şi lustruit şi paletele pentru farduri descoperite în cartierul „aristocratic" al preoţilor, singurul în care cercetătorii au explorat fiecare ungher.

Pentru construcţii şi pentru şarpante se folosea lemnul, îndeosebi cel de stejar şi de ienupăr; grinzile şi stâlpii se ciopleau cu migală; pentru vase era preferat lemnul de brad.

La început, olăritul a împrumutat formele vaselor din lemn; materia primă a fost lutul, folosit şi pentru cărămizile în sistem de paiantă; cuptoarele, asemănătoare celor pentru pâine, erau foarte rudimentare. Meşteşugul olarului a fost practicat din vremuri străvechi, după cum dovedesc cioburile aflate la niveluri care indică epoci foarte îndepărtate. Produsele de olărie s-au generalizat aproximativ din anul 6000 î.H.

Topirea aramei şi a plumbului

începând cu anul 6400 Î.H., s-au folosit arama şi plumbul la fabricarea mărgelelor şi a bijuteriilor; prin urmare, în epoca pietrei lustruite, în plin neolitic, se practica în Anatolia topirea metalelor! Un ac de aramă descoperit la Suberd, la 80 km sud-vest de Qatal Huyuk, atestă o anumită extindere regională a metalurgiei primitive.

Rămăşiţele unor veşminte, reprezentările murale numeroase dovedesc o remarcabilă dezvoltare a ţesă-toriei, precum şi folosirea unor vopsele vegetale, extrase din plante ca roiba, drobuşorul şi rozeta, care se găseau din plin în împrejurimi.

Rogojinile din stuf şi covoarele din lână se foloseau, probabil, în mod curent şi acopereau acele platforme-pat aşezate în interiorul locuinţelor, pe care oamenii se odihneau.

Coşurile cu împletitură în spirală, care aveau după toate probabilităţile o anumită etanşeitate, au fost găsite la toate nivelurile săpăturilor arheologice.

S-a descoperit, în primele trei campanii de săpături, un mare număr de sigilii din teracotă, purtând diferite motive ornamentale; se presupune că cele cincizeci şi şase de sigilii erau destinate decorării ţesăturilor, după ce fuseseră trecute prin vopsea. Unele reprezentări murale din sanctuare par să confirme această ipoteză.

Blănurile aveau, desigur, o importanţă deosebită pentru cei ce înfruntau iernile aspre ale podişului ana-tolian şi se pare că cele de leopard erau preţuite îndeosebi. Pielea, folosită la confecţionarea încălţămintei şi a cingătorilor, a lăsat puţine urme, cu excepţia tecii unui pumnal cu lamă scurtă şi lată.

învelişul unei tăbliţe din argilă, din Capadocia (2000-1800 î.H.).

Specializare rafinată

Săpăturile arheologice au vizat mai întâi cartierul rezervat cultului, pe care l-au cercetat în amănunţime. Nu cunoaştem prea bine organizarea socială din vremea a-ceea, dar ceea ce ştim, ceea ce putem afirma se bazează pe constatările făcute la faţa locului: a existat o comunitate numeroasă, destul de evoluată şi de bogată, în care activităţile erau diferite şi extrem de specializate. Dimensiunea caselor, ofrandele funerare sugerează anumite inegalităţi sociale, care rămân neînsemnate. Planul oraşului, urmărit cât se poate de judicios la fiecare reconstrucţie, implică, fără îndoială, concepţia unei puteri politice solide — despre care nu ştim nimic.

Viaţa materială a locuitorilor de la Cătai Huyuk, pe care am descoperit-o în vestigiile vremurilor foarte îndepărtate, determină o reconsiderare a lumii neoliticului şi pune la dispoziţia noastră informaţii de valoare excepţională, privind credinţele şi arta acestei epoci.

înhumarea

Locuitorii Qatal Huyukului neolitic respectau anumite practici funerare, pe care arheologii le-au reconstituit cu uşurinţă. Morţii erau îngropaţi sub platformele locuinţelor sau ale sanctuarelor, dar înhumarea nu avea loc imediat după deces. Cadavrul trebuia să fie mai întâi dat pradă vulturilor, care să ia carnea de pe el; trupul

răposatului era expus pe o înălţime la care ajungeau doar păsările de pradă.

Ritul descărnării figurează deseori pe frescele descoperite în numeroase sanctuare.

După cât se pare, ceremonia de îngropare a scheletelor sub pământul locuinţelor avea loc într-o perioadă precisă a anului, primăvara, poate. Starea de conservare a rămăşiţelor pământeşti, foarte inegală, sprijină această ipoteză.

Scheletele erau înfăşurate într-o pânză sau în blănuri şi erau îngropate la o adâncime de 60 cm. Nu existau reguli stricte pentru orientarea poziţiilor lor: unele erau aşezate pe o coastă, altele, pe spate. Singura constantă rămâne depunerea lor sub platformele care serveau drept pat. Anumite locuinţe sau anumite sanctuare au dat la iveală un mare număr de schelete: 32 sau 28, dar a fost şi cazul unui sanctuar în care nu erau îngropate decât două. în linii mari, numărul mormintelor pare mic faţă de numărul mare al locuitorilor acelei aşezări, după cum o dovedesc săpăturile arheologice efectuate la toate nivelurile, ceea ce îl face pe James Mellaart să creadă că existau în afara sitului explorat cimitire, încă necunoscute.

Ofrande, bijuterii şi arme în morminte

Li se aduceau diverse ofrande defuncţilor care să-i însoţească în călătoria spre lumea de dincolo; ele erau mai bogate şi mai abundente în cazul celor înhumaţi în sanctuare, mai modeste şi mai rare pentru cei îngropaţi

sub platformele caselor. Cu toate acestea, nu se cunosc deloc criteriile de repartizare a ofrandelor, statutul social al celui decedat, vârsta lui, împrejurările care au determinat decesul.

Un alt rit funerar, remarcat şi în paleoliticul superior şi în paleoliticul mijlociu (la omul din Neanderthal, de pildă), a fost identificat la Qatal Huyuk: pictarea oseminţelor cu ocru roşu; nici în acest caz nu putem generaliza, deoarece se prezintă astfel unsprezece schelete de femeie din patru sute. Se folosea, uneori, albastrul şi verdele pentru pictarea unor părţi ale craniului; nu putem interpreta această practică, lipsindu-ne multe elemente. Anumite obiecte din mormintele aflate în sanctuare au, se pare, un sens deosebit: oglinzile din obsidian pentru mormintele feminine; buclele de curea, obiectele din os, alături de pumnalele cu lama scurtă şi lată din silex pentru bărbaţi. Obiectele acestea reprezentau un simbol, a-veau un sens ritualic anume, pentru preoţi şi preotese?

Morţii erau îmbrăcaţi pentru trecerea lor în altă lume şi li se lăsa chiar puţină hrană. Femeile purtau diferite podoabe, coliere, bijuterii din piatră, os sau aramă; de lângă ele nu lipseau cutiile cu farduri; alături de bărbaţi se găseau armele lor obişnuite: măciuci din piatră şi pumnale.

Cercetarea mormintelor a dat la iveală mai multe mărturii despre anumite obiceiuri funerare, totuşi insuficiente pentru formarea unei păreri asupra concepţiei despre moarte şi despre lumea de apoi a omului din neolitic.

Studierea sanctuarelor, cercetarea operelor de artă contribuie la formularea unor ipoteze mai exacte.

Sanctuare cu fresce; statuete şi basoreliefuri

Din cele o sută patruzeci de „încăperi" locuibile, studiate de arheologii care au efectuat săpături în această zonă, s-au remarcat dimensiunile şi ornamentarea bogată a patruzeci dintre ele, cu totul deosebite de cele ale locuinţelor propriu-zise. Anumite reprezentări, prin mijloace plastice, felul obiectelor descoperite au dus la concluzia că puteau fi considerate drept „sanctuare", lăcaşuri unde se oficia cultul unei enigmatice religii neolitice.

Acele încăperi deosebite aveau platforme şi cuptoare asemenea tuturor locuinţelor; nu s-au găsit urmele vreunui altar pentru sacrificii — care, de altfel, nu puteau fi săvârşite decât la exterior, în aer liber, din cauza dificultăţii de a ajunge în interiorul sanctuarului. Anumite indicii au înlesnit identificarea locurilor destinate cultului; sunt numeroase şi variate: locul precumpănitor al frescelor; rolul religios al statuetelor feminine; reliefurile sculptate, craniile de animale, aliniate pe banchete, motivele ornamentale reprezentând un craniu de bou, scheletele pictate cu ocru, oglinzile din obsidian, toate acestea constituiau, desigur, elementele distinctive ale unui lăcaş de cult.

Săpăturile efectuate pe o suprafaţă restrânsă au indicat existenţa sanctuarelor la o locuinţă din trei, dar, în prezent, nu se pot face afirmaţii categorice. Reţinem

faptul că James Mellaart şi colaboratorii săi au cercetat doar o zonă a oraşului, descoperind un cartier închinat cultului; caracterul sacru al frescelor şi al basoreliefurilor este confirmat de faptul că se acopereau picturile cu gips şi se spărgeau sculpturile numai în cazul în care sanctuarul urma să fie părăsit.

Arta frescei, la începutul mileniului VII î.H.

Oricât de mult înaintăm în timp în studiul acestei civilizaţii străvechi, observăm că arta frescei le era bine cunoscută locuitorilor Qatal Huyukului, fapt dovedit în mod foarte clar de vestigiile descoperite în acest domeniu, datând din aproximativ 6700 Î.H.; basoreliefurile au apărut către 6200 Î.H., la nivelul al şaptelea al săpăturilor; elementele ornamentale reprezentând un craniu de bou se regăsesc în perioada dintre 6200 Î.H. şi 5700 î.H. Banchetele sau platformele ornamentate cu coarne de bovine datează din secolele VII-VI î.H., când civilizaţia de la Qatal Huyuk se găsea în perioada ei de maximă dezvoltare. Dintre animalele venerate putem enumera: taurul, mistreţul, cerbul, leopardul, vulturul şi berbecul, toate fiind reprezentate pe fresce sau doar simbolizate prin cranii şi prin coarne. Foarte frecvent se remarcă figurile şi compoziţiile geometrice cu care se împodobeau pereţii, în culori armonioase, ce pot fi asemănate cu cele ale scoarţelor turceşti contemporane, îndeosebi chilimurile.

Scene de vânătoare impunătoare

Alte compoziţii, de o veridicitate tulburătoare, s-au impus atenţiei noastre: scenele de vânătoare, cu cerbi lopătari, zimbri şi vulturi care smulg carnea de pe cadavre decapitate (deşi nici unul din scheletele dezgropate nu fusese decapitat, am văzut că în sanctuare se aflau cranii umane — încă una dintre problemele nesoluţionate ale sitului Qatal HuyCik!). Presupunem că elementele decorative sub formă de cranii de bou erau folosite pentru exprimarea cultului unei puteri virile, simbolizate de taur şi de berbec. De asemenea, leoparzii faţă în faţă, gata să se încaiere, reprezentaţi în relief şi pictaţi pe pereţii unui alt sanctuar, aflat la acelaşi nivel cu cele amintite mai sus, pot fi consideraţi ca atribute ale unei divinităţi feminine, prefigurând la cinci milenii distanţă, zeiţa care îmblânzea fiarele, *potnia theron a* epocii cretane şi clasice.

Pereţii sanctuarelor erau foarte adesea împodobiţi cu scene animaliere; dar tot acolo figurau şi alte elemente decorative, la fel de frecvente, ca de exemplu numeroase mâini omeneşti — dar nu suntem încă în măsură să interpretăm aceste practici, care amintesc foarte bine de cele descoperite în peşterile paleoliticului superior, la Gar-gas şi El Castillo. Basoreliefurile descoperite în câteva sanctuare înfăţişează o zeiţă care dă naştere unui taur sau unui berbec.

Toate aceste reprezentări erau legate, probabil, de mitul fecundităţii care le unea, fireşte, pe cele două divinităţi bărbat şi femeie.

Culorile extrase din diferite minerale erau din plin folosite de artiştii de la Cătai Huyuk: cinabrul (sulfura naturală de mercur) de culoare roşie; azuritul (carbonat natural de cupru) ca şi malahitul, de culoare verde; ocrul, de culoare galbenă, brună sau roşie, după natura oxizi-lor pe care-i conţine. Culoarea neagră se obţinea din cenuşă. Pigmenţii obţinuţi în acest fel se măcinau într-o piuliţă, se amestecau cu grăsime şi apoi se aşezau pe câteva palete de piatră, pentru uscare. Vopselele rezultate aveau o durată limitată, după cât se pare; fresca era acoperită după aceea cu un strat de tencuială. Rolul a-cestor lucrări de artă din neolitic nu ne este cunoscut: erau destinate să sublinieze importanţa unei sărbători, a unui anotimp? Răspunsul ni-l va da viitorul.

Scene şi simboluri misterioase

Cea mai mare parte a subiectelor reprezentate erau, fără îndoială, legate de cult; dar anumite scene rămân o enigmă pentru cercetătorul care doreşte să le descifreze sensul. De pildă, imaginea unui vulcan, aproape de un oraş, al cărui plan este simetric: dacă muntele înfăţişat este Hasan Dagh, uşor de recunoscut după cele două conuri ale sale, caracteristice, situat în mare apropiere, nu putem însă afirma cu aceeaşi tărie că oraşul ar fi Cătai Huyuk. Imaginile acestea, figurând în acelaşi plan, nu-şi găsesc interpretarea potrivită.

Interpretarea altor scene poate fi însă foarte precisă, de exemplu, cele înfăţişate în „sanctuarul vulturilor", care zugrăvesc şapte păsări înfricoşătoare, ale căror a-ripi deschise măsoară 1,50 m, alături de şase trupuri decapitate. Reprezentau, deci, ritul descărnării morţilor. Cu toate acestea, unele întrebări rămân neelucidate: nici unul dintre scheletele deshumate nu prezenta această particularitate; câteva păsări din „sanctuarul vulturilor" a-veau picioare de om — această trăsătură neobişnuită se datorează, poate, faptului că preoţii, în cadrul unor ceremonii speciale, apăreau sub forma acestor păsări de temut. Poate că a existat şi o simbolistică a culorilor, pe care noi nu o putem tălmăci: roşul şi negrul apar alternativ în scenele cu vulturii şi descărnarea cadavrelor. Culorile par să determine, uneori, sexul persoanelor sau al animalelor; iarăşi nu putem generaliza, în afară de culori, temele dominante ale decorului au şi ele un sens aparte. Se poate stabili un raport între scenele de vânătoare şi sanctuarele „masculine", între decoraţiile geometrice, fine ca un văl, şi lăcaşurile de cult „feminine".

Zeiţa-Mamă, venerată în Creta, Grecia şi Roma, avea o precursoare

Cincizeci de statuete sculptate în piatră sau modelate în lut contribuie la o cunoaştere mai bună a religiei din Cătai Hiiyuk, precizându-i multe aspecte. Astfel, toate sunt antropomorfe, de mică dimensiune şi în marea lor majoritate reprezintă o divinitate feminină, însoţită uneori de doi leoparzi, alteori, de un copil; anumite trăsături

sunt identice cu cele ale divinităţilor anatoliene şi egeene ulterioare. Zeiţa sau zeul poruncesc animalelor, care le datorează ascultare şi nu sunt divinizate, apărând numai ca simboluri sau atribute ale divinităţii, ca, de pildă, taurul sau berbecul, evocând forţa masculină, virilitatea.

Putem afirma că religia care generase aceste reprezentări concepea divinitatea sub formă omenească, depăşind stadiul credinţelor şi obiceiurilor primitive, legate de totem şi de animism.

Imaginea zeiţei se asocia cu aceea a animalelor sălbatice, cu zămislirea sau cu naşterea, elemente care reapar în credinţele lumii anatoliene sau cretane. Zeiţa cu şerpi sau zeiţa însoţită de sălbăticiuni, plăsmuită de civilizaţia minoică, Cibela şi divinitatea secundară care i se asocia (provenind tot din Anatolia) sunt considerate, în mileniul II şi în epoca clasică drept descendente ale divinităţilor din neolitic.

Zeiţa care stăpânea peste toate animalele sălbatice era şi ocrotitoarea recoltelor, iar statuetele care o reprezentau erau deseori asociate cu grămezile de grâne. Zămislind viaţă, zeiţa domnea şi asupra morţii: vulturii o însoţeau, sânii ei adăposteau uneori cranii de vulturi, de vulpi şi de nevăstuici, animale care se hrănesc cu hoituri. Zeiţa personifica legătura dintre Viaţă şi Moarte; exista poate credinţa într-o viaţă de dincolo de moarte, confirmată de ofrandele funerare pe care le-am menţionat. O statuetă înfăţişează unirea sacră dintre zeul-bărbat şi zeiţa-femeie. Divinitatea masculină se mai prezintă uneori şi ca un zeu-copil, fiu al zeiţei căreia i se supune; în alte cazuri este zeul-vânător, matur, care stăpâneşte şi îmblânzeşte taurul.

Descoperirile făcute până în prezent duc la concluzia că divinitatea feminină avea un rol precumpănitor în societatea agricolă a mileniului VII î.H. De altfel, se pare, femeia se bucura de un statut social foarte puternic, datorită rolului ei în economia casnică, în momentul în care se dezvoltau noi forme de activitate, tipice neoliticului.

Cu toate că civilizaţia Cătai Hiiyukului ne este cunoscută în mică măsură, descoperirea acestui oraş, care acum nouă mii de ani a adăpostit mii de locuitori, a dat la iveală vestigii ale unor epoci străvechi, pe care suntem îndreptăţiţi să le studiem cu multă atenţie.

Hacilar: mult mai modern, chiar în mileniul VI î.H.

La trei sute de kilometri înspre vest de Cătai Huyiik se află Hacilar, alt sit cercetat de arheologi ale căror săpături, efectuate între 1956-1960, au permis identificarea gradului de dezvoltare atins de Anatolia de sud-vest în neoliticul târziu. Diferitele straturi suprapuse cuprind perioada dintre 5700-5200 Î.H.; cele mai interesante vestigii se aflau în straturile VI-IX, corespunzând anilor 5700-5600 Î.H. — Cătai Hiiyuk fiind părăsit către 5700 î.H. Un incendiu a favorizat păstrarea celui de-al VI-lea nivel, care a dezvăluit numeroase aspecte ale civilizaţiei dezvoltate în mileniul VI Î.H. Au fost descoperite, la acest nivel, nouă case care încadrau o curte; casele erau mult mai mari decât cele de la Qatal Hiiyiik, cu o suprafaţă de 60 m^2 şi mult mai moderne.

Zidurile de cărămidă se sprijineau pe temelii din piatră şi susţineau un etaj; scara din cărămidă nearsă confirmă această ipoteză. Se intra pe uşă, nu prin acoperiş; încăperea era împărţită în două printr-un perete fals, de tencuială; vatra şi cuptorul se aflau în partea din fund a locuinţei.

Platformele, care erau folosite drept divanuri sau mese la (pătai Huyuk, nu mai apar aici.

Clădirea anexă — bucătărie şi hambar pentru grâne — era deseori situată la dreapta intrării. Planul acestui târguşor atestă aglomerarea lui: casele erau înghesuite, nu se putea ajunge la ele decât prin curţi şi străduţe înguste. Nu a fost identificat nici un sanctuar comparabil cu cele de la Cătai Huyuk.

Locuitorii Hacilarului erau agricultori; ei cultivau grâul de munte, orzul sau mazărea şi culegeau fructele cireşilor sălbatici; aveau câini şi, probabil, domesticiseră deja oaia şi porcul. Armele de vânătoare nu erau numeroase, căci vânatului i se acorda un rol secundar în alimentaţie.

Piatra şi osul erau materiile prime folosite în mod curent de meşteşugari, ca şi lemnul, căruia îi revenea rolul cel mai important. Le era cunoscut şi cuprul; de asemenea, şi arta ţesutului; prezenţa unor scoici sau a unor pietre dovedeşte existenţa unui trafic „comercial" cu oraşele de pe coasta mediteraneană sau din alte regiuni anatoliene. Obsidianul era foarte rar, Hacilar fiind aşezat departe de vulcanii din sud-est, aproape de Qatal Huyuk. Un silex de provenienţă locală constituia materia primă de bază.

O remarcabilă ceramică animalieră

Ceramica dovedeşte măiestria olarilor, care cunoşteau temeinic mijloacele tehnice de care dispuneau, fo-losindu-le cu pricepere pentru realizarea unor lucrări de mare valoare artistică. Câteva vase mari, cu motive zoomorfe, sunt adevărate capodopere ale artei animaliere. Un mare număr de statuete feminine, asociate cu animale sau cu un tânăr zeu, denotă persistenţa cultului zeiţei-mame exprimat şi în cel familial, al gospodăriei.

La Hacilar, studiul scheletelor celor care l-au locuit a dus la identificarea tipului fizic „zvelt" şi al celui „robust", mediteranean, descoperit şi la Cătai Huyuk.

Descoperit la nivelul VI, târguşorul Hacilar a fost distrus către 5600 Î.H.; i-a urmat o altă cultură, marcând o perioadă de tranziţie între neolitic şi epoca bronzului, calcoliticul corespunzând unei faze de „producţie evoluată" faţă de „prima producţie", neolitică.

Folosirea ceramicii pictate caracterizează această nouă perioadă, deşi a fost descoperit un număr restrâns de vase cu motive geometrice sau curbilinii, roşii pe fond alb-gălbui. Multe vase pictate erau monocrome, în domeniul construcţiilor, se găseau atât case din lemn, cât şi din cărămidă. Către 5300 î.H. satul era apărat de o incintă fortificată impunătoare; ansamblul arhitectural este mai degajat, cu mai multe spaţii libere, curţile sunt mai vaste.

Săpăturile efectuate au localizat un sanctuar cu trei morminte. La Hacilar ceramica ajunsese la un stadiu extrem de evoluat: reţinem frumuseţea aparte a vaselor, a cupelor şi a bolurilor, bogat împodobite cu motive geometrice. Se remarcă antropomorfismul unui recipient, înfăţişând trupul unei zeiţe. Statuetele feminine sunt ceva mai mari şi nu mai sunt însoţite de animale sau de copii.

Alte situri importante ale mileniului V î.H.

La sud-vest de Câmpia Konyei, Can Hasan şi Cătai Huyuk-vest reprezintă siturile cele mai interesante ale mileniului V dinaintea erei noastre.

Colina din faţa sitului principal de la Cătai Huyiik s-a cercetat atent; s-au dezgropat obiecte de ceramică pictată, vase cu pereţi fini, decorate cu motive geometrice; admitem posibilitatea existenţei unor legături cu producătorii regiunii Mersin, din sud-est, pe coasta Ciliciei.

La aproximativ 60 km spre vest, colina Can Hasan a dat la iveală o ceramică de factură foarte apropiată de aceea de la Cătai Huyuk-vest, indicând o legătură certă cu Cilicia. Contactele cu această regiune puteau fi stabilite prin valea Goksului (Calycadnus), care uneşte podişul cu ţărmul mediteranean. Oraşul întemeiat la Can Hasan avea case cu etaj, unele dintre ele fiind împodobite cu fresce, cu motive geometrice; prelucrarea cuprului ajunsese la un stadiu superior de dezvoltare.

Pe coasta cilicianã, Mersin, apărat de o incintă impunătoare, rămăsese centrul cel mai de seamă, păstrând permanent legătura cu podişul, în contact cu culturile Halaf şi El-Obeid, din nordul Irakului; obiectele şi armele din aramă, ceramica halafianã constituie mărturiile elocvente ale rolului hotărâtor pe care-l avusese a-ceastă regiune în epoca respectivă.

La vestul podişului anatolian, la izvoarele Meandru-lui, situl Beyce Sultan este cunoscut îndeosebi pentru datele pe care le oferă cu privire la epoca bronzului, dar s-au descoperit câteva niveluri datând din calcoliticul superior. Liniile paralele albe, pe un fond de culoare închisă, reprezintă nota caracteristică a ceramicii pe care o găsim pe o arie întinsă, de la Mersin la Lemnos, încă o dovadă a strălucirii şi a dezvoltării oraşului în cursul mileniului V Î.H. Dispunem de puţine informaţii cu privire la arhitectura de la Beyce Sultan; la data aceea, lemnul era, probabil, materia primă cea mai larg folosită. Prelucrarea metalelor era cunoscută, ca dovadă descoperirea unui inel de argint, a unor arme şi unelte de aramă.

Se cultiva şi se recolta grâul, baza producţiei agricole; se creşteau oi, capre, porci, boi şi vaci. Siturile Fi-kirtepe şi Kultepe, pe ţărmul sudic al Mării Marmara şi al Dardanelelor, reprezintă aşezări străvechi, contemporane cu cele mai vechi straturi de la Beyce Sultan, dovedindu-ne că existaseră legături între Asia Mică, de o parte, Egeea şi Tesalia, de altă parte.

Influenţa Anatoliei asupra Egeei şi Europei

Astfel, Anatolia neoliticului şi calcoliticului a început, abia de vreo douăzeci de ani să iasă din tenebrele istoriei celei mai îndepărtate. Iar săpăturile efectuate atestă influenţa exercitată de Asia Mică anatoliană asupra culturilor egeene şi europene.

în situl tesalian Sufti Maghula s-au descoperit agrafe pentru centuri, foarte asemănătoare cu cele de la Qatal Huyuk, datând de la începutul mileniului VI Î.H.; la Ses-klo, alt sit tesalian, s-au găsit vase din lut ars, executate către anul 5600 Î.H. în maniera specifică a ceramicii de la Hacilar. Situl macedonean Nea Nikomedia prezintă mărturii grăitoare privind legăturile stabilite între Europa şi Asia.

începând cu mileniul V î.H., influenţa tradiţiei anato-liene este de netăgăduit, dacă ne referim la civilizaţia cretană din mileniul II; cultul taurului, al coarnelor, al zeiţei-stăpâne a fiarelor, arta frescei provin direct din fondul egeo-anatolian primitiv, pe care descoperirile viitoare îl vor preciza şi îl vor face mai bine cunoscut.

Anatoiia în epoca bronzului timpuriu

alcoliticul sau faza „producţiei e-voluate" este urmat, conform cronologiei hotărâte de arheologi, de epoca bronzului, cuprinzând era bronzului timpuriu, a bronzului intermediar şi a bronzului târziu, a-dică din mileniul IV î.H. până la sfârşitul mileniului II î.H.

Evoluţia tehnicii şi a culturii nu a avut permanent o structură unitară, deoarece au intervenit frecvent va-riaţiuni importante, în funcţie de condiţiile locale.

în Anatoiia, străvechea epocă a bronzului începe în secolul XXXI Î.H. Metalurgia era dezvoltată, iar obiecte-le din bronz — aliaj de cupru şi staniu — erau folosite în mod curent. Podişul Anatoliei este bogat în cupru, dar staniul lipseşte cu desăvârşire; aşadar, „revoluţia meta-lurgică", specifică acestei epoci, a implicat şi raporturi

comerciale constante cu Mesopotamia, vestită exploatatoare şi exportatoare de staniu. Prelucrarea la cald a metalelor, dezvoltarea tehnicii, relevată de cercetarea siturilor, trebuie corelată cu apariţia unor principate, în care diviziunea muncii era atât de mare încât generase o clasă de meşteşugari profesionişti. Existenţa oraşelor-stat din Anatolia mileniului III Î.H. este confirmată de documentele mesopotamiene ale epocii în care a domnit Sargon, întemeietorul dinastiei şi oraşului-cetate Akkad.

Cilicia şi Amanus ocupă un loc de frunte

Atât în neolitic cât şi în calcolitic, partea de sud-est a podişului Asiei Mici constituia deja un centru cultural important, după cum o dovedeşte situl de la Mersin. în e-poca bronzului timpuriu, această regiune prezenta o importanţă deosebită pentru oraşele aşezate în Câmpia Ciliciei şi, către răsărit, cele din Amanus. în Cilicia, prestigiul Mersinului scade, fiind întrecut de Tars, care apare, la mijlocul mileniului III î.H., ca un oraş fortificat, ale cărui metereze impunătoare simbolizau autoritatea unei monarhii locale. Relaţiile comerciale ale acestui oraş cu imperiul vechi al Egiptului au fost confirmate de ceramica din Tars descoperită într-un mormânt aparţinând celei de-a patra dinastii. Amploarea relaţiilor comerciale din mileniul III Î.H. este dovedită şi de faptul că la Tars s-au găsit bunuri provenind din Cipru şi din Mesopotamia de nord. Prezenţa unor vase de tip *depas amphikypellon,* de formă sferică, cu gura largă, cu două toarte, exprimă

existenţa legăturilor stabilite cu partea de nord-vest a Podişului Anatoliei, menţionând în plus faptul că aceeaşi ceramică se găsea şi la Troia.

Un trafic local coexista cu aceste schimburi efectuate la depărtare, după cum putem conchide din cercetarea vaselor şi a obiectelor originare din regiunea răsăriteană a masivului muntos Amanus (care cuprinde trecătoarea Porţile lui Aman, pe care le-a străbătut Darius cel Mare). Săpăturile efectuate la Islahiye şi Zendjirli au stârnit interesul arheologilor pentru acest lanţ muntos, dând la iveală patruzeci de aşezări datând din epoca bronzului timpuriu.

Tilmen Hiiyiik şi Gedikli

Două situri excepţionale au atras în mod deosebit atenţia cercetătorilor: Tilmen Huyuk şi Gedikli. Ceramica portocalie de la Tilmen Huyuk, împodobită cu elemente geometrice destul de simple, este de foarte bună calitate. S-au găsit vase cu piciorul în formă de clopot, boluri şi „compotiere" cu picior înalt, într-un palat datând de la sfârşitul mileniului III s-au descoperit morminte. Unul dintre ele, probabil al unei personalităţi, conţinea obiecte diferite din bronz şi fragmente de ceramică; specialiştii l-au situat în secolul XXIII î.H.

Numărul obiectelor, proporţiile remarcabile ale palatului sunt indicii care semnalează aici existenţa unui oraş important, la sfârşitul mileniului III î.H. Arheologul turc U. Bahadir Alkim, care a cercetat îndelung situl Tilmen

Huyuk, subliniază importanţa informaţiilor date de o tăbliţă a regelui Naram Sin din Akkad, descoperită la Boghaz Koy. Această tăbliţă îl evocă pe regele „Iqsippu, din Muntele cu Cedri", al cărui stat s-ar fi aflat în regiunea masivului muntos Amanus, cu păduri bogate; Til-men Huyuk era, probabil, capitala statului.

Săpăturile de la Gedikli, începute în 1964, au fost întreprinse de aceeaşi echipă care descoperise Tilmen Hiiyuk. A fost scos la lumină un oraş din epoca bronzului timpuriu, cu locuinţe din piatră şi cărămidă nearsă, zidul de incintă al cetăţii depăşind trei metri în grosime. Sfârşitul mileniului III Î.H. fusese marcat de tulburări şi de tensiuni; starea de nelinişte a dus în mod firesc la o accentuare a măsurilor de protecţie, constatate de cei care au explorat această aşezare.

Ceramica, de excelentă calitate, este bogată, variată; s-au găsit multe exemplare pe coastele Ciliciei şi ale Siriei, îndeosebi în oraşul Ugarit, redescoperit de francezul Claude Schaeffer.

în privinţa obiceiurilor funerare, cercetările au arătat coexistenţa înhumării şi a incinerării. A fost degajat un mormânt care avea un culoar *(dromos)* lung de şapte metri, ducând la o cameră funerară situată la patru metri mai jos. Tipul acesta de mormânt a fost identificat în Siria de Nord; alte morminte, mai vechi, poartă pecetea artei megalitice. O sută şaizeci de urne funerare, aşezate în mod ordonat unele peste altele, fuseseră îngropate la o adâncime de trei metri. Cenuşa era depusă în vase negre, de formă sferică; alături de ele s-au găsit ofrande, constând din flacoane mici şi obiecte de bronz. Incinerarea datează din secolul XXIV î.H.

—n

Descoperirile interesante din cele două situri explorate de arheologi ne determină să afirmăm că regiunea masivului muntos Amanus, situată la punctul de joncţiune dintre Anatolia şi Orientul Apropiat sirian şi meso-potamian, rezervă multe surprize cercetătorilor care doresc să-i pătrundă tainele.

Troia din epoca bronzului timpuriu

La celălalt capăt al Asiei Mici, pe teritoriul limitrof cu Europa şi Marea Egee, a apărut şi s-a dezvoltat în epoca bronzului timpuriu o civilizaţie neasemuită, al cărei centru era Troia, descoperită de Schliemann pe colina de la Hissarlak, aproape de intrarea în Strâmtoarea Darda-nele.

Alt centru important fusese Beyce Sultan, la izvoarele Meandrului, în vestul Anatoliei, explorat de cercetătorii englezi Seton Lloyd şi James Mellaart — cel care a descoperit Hacilar şi Qatal Huyuk.

în secolul XIX, Heinrich Schliemann descoperea locul unde fusese întemeiată Troia, la Hissarlak; cronologia stabilită de acest genial arheolog amator a fost confirmată în cea mai mare parte de Karl Blegen şi de cercetătorii americani care au întreprins săpături în a-celaşi loc, între 1932-1938. Prima aşezare a Troiei ar data din epoca cuprinsă între anii 3200-2600 î.H.; cea de-a doua, o continuă în mod firesc şi se remarcă prin marea ei bogăţie, în 2300 î.H. cataclismul care a pustiit străvechiul Orient Apropiat a distrus şi cetatea Troia.

Aşezarea Troiei III a existat între 2250-2100 Î.H.; Troia IV, între 2100-2050 Î.H.; Troia V, de la 2050 î.H. până la 1900 î.H., marcând sfârşitul epocii bronzului timpuriu. După această dată, istoria legendarului sit aparţine epocilor bronzului intermediar şi târziu.

Troia l era o mică cetate înconjurată de ziduri puternice de apărare, al căror plan de construcţie exprima influenţa arhitecturii europene: s-a remarcat locuinţa cu *megaron,* o încăpere mare, cu o vatră în mijlocul ei, tipică pentru epoca bronzului din Elada. Nu se folosea roata pentru olărie, pentru că nu se cunoştea încă; viaţa economică se baza pe agricultură, pescuit şi vânat, iar obiectele necesare vieţii zilnice erau produse cu mijloace foarte simple. Amplasarea geografică a acestei mici comunităţi, la intrarea în Strâmtoarea Dardanele-lor, în vecinătatea punctului de legătură dintre Europa şi Asia, pe de o parte, şi a Mării Egee, a Propontidei şi a Mării Negre, pe de altă parte, a înlesnit pătrunderea culturilor egeene, care s-au impus. De asemenea, se a-preciază că încă de atunci se stabiliseră relaţii culturale şi comerciale cu insulele situate în vecinătatea coastei ioniene, Lesbos, Lemnos şi Chios.

O lume rafinată

Troia II fusese o cetate prosperă, apărată de ziduri groase, dar de dimensiuni destul de modeste, pentru că diametrul incintei nu depăşea 200 m. Roata olarului, provenind din estul Anatoliei, a contribuit la îmbunătăţirea calităţii ceramicii troiene, care s-a diversificat mult: vase antropomorfe, pahare mari, cu toarte, asemănătoare cu cele descoperite la Tars, au luat locul ul-cioarelor grosolane găsite la Troia I. Metalurgia ca şi ceramica făcuse mari progrese: se înmulţiseră armele, uneltele şi bijuteriile din bronz.

Orfevreria troiană realizase capodopere care ne uimesc şi în prezent: „tezaurele" pe care tradiţia le atribuise lui Priam, compuse din obiecte de podoabă şi din vase de preţ, exprimau fineţea şi delicateţea gustului unei lumi apropiate de rafinata civilizaţie minoică, ulterioară. Produsele artizanatului troian s-au răspândit pe tot cuprinsul Anatoliei, în insulele Mării Egee, în Creta, în Tracia şi în Macedonia, după cum a rezultat din descoperirile făcute în straturile datând din epoca bronzului timpuriu.

Aşezările care corespund straturilor unde s-au aflat Troia III şi Troia IV la sfârşitul mileniului III î.H. au fost mai sărace în comparaţie cu cele găsite la Troia II. în Troia V a apărut o metalurgie înfloritoare, o ceramică perfecţionată, caracterizată prin boluri decorate cu motive în formă de cruce, folosite în vremea aceea în toată Anatolia occidentală.

Beyce Sultan, o verigă ce lipsea din cultul taurului

Troia a fost identificată de aproape un secol, dar descoperirea sitului Beyce Sultan este destul de recentă.

în 1954, cercetătorii Institutului Britanic de Arheologie din Ankara au început săpăturile pe colina de la izvoarele Meandrului, nădăjduind să desqopere vestigii care să le permită cunoaşterea regiunii Arzawa, menţionată frecvent de textele hitite, şi care se afla în sudul Asiei Mici. în cursul celor cinci campanii de săpături desfăşurate între 1954-1958, s-au identificat un nivel calcolitic şi treisprezece straturi datând dirt epoca bronzului timpuriu, situl fiind populat până în epoca bronzului târziu. De la întemeierea ei, cetatea fusese înconjurată de un zid de apărare; temeliile erau din piatră, iar zidurile, din cărămidă nearsă, erau consolidate cu stâlpi de lemn. Planul arhitectonic era cel de *megaron,* identificat mai înainte la Troia.

Anumite încăperi păreau a fi „sanctuare": săpătorii au determinat chiar locul unor altare, probabil pentru cultul taurului, ale cărui coarne erau în mod deosebit un obiect de veneraţie. Religia aceasta, care adora taurul, identificată la Qatal HCiyuk, şi cea a Cretei minoice descoperă, poate, aici, acea verigă ce lipsea pentru a stabili legătura dintre ele, după patru milenii. După toate probabilităţile, alte altare erau destinate sacrificării animalelor.

Ceramica locală, destul de simplă la început, a evoluat mult de la sfârşitul mileniului III Î.H., prezentând

principalele tipuri de ceramică anatoliană. Câţiva idoli din piatră, conturaţi în linii simple, datând din epoca bronzului timpuriu, pot fi comparaţi cu anumite lucrări din arta Cicladelor din aceeaşi perioadă. Săpăturile întreprinse spre răsărit, în Câmpia Konyei şi în regiunea golfului Antalyei — începând cu 1965, îndeosebi la Boz-huyuk şi Kara Hiiyuk — au dovedit existenţa unor legături cu regiunile occidentale, evoluţia ceramicii fiind asemănătoare, vasele cu motive cruciforme *(red cross bowls)* fiind tipice (identificate şi descrise de Karl Blegen în cursul săpăturilor la Troia IV).

Bogăţia tăinuită de nivelurile bronzului timpuriu, descoperită atât la Troia cât şi la Beyce Sultan, nu trebuie să ne facă să neglijăm alte situri, tot atât de importante din Anatolia centrală.

Impunătoarele morminte regale de la Aladja Hiiyiik

Săpăturile făcute în bazinul Kizil Irmakului (Halys, în antichitate) au dat la iveală o ceramică şi o metalurgie evoluate, comparabile cu cele ale Ciliciei sau ale părţii de vest a podişului. Cele mai interesante vestigii au fost găsite în bucla pe care o face Halys-ul, în centrul podişului anatolian în partea lui răsăriteană, pe teritoriul care va constitui, mai târziu, centrul imperiului hitit. în a-ceastă regiune, la Alishar, s-a putut reconstitui o cetate puternic întărită, din epoca bronzului timpuriu, cu metereze şi necropolă.

Ceramica dezgropată a precizat faptul că se stabilise-ră legături cu Troia, cu Cilicia şi cu Siria; s-au mai găsit obiecte din cupru şi din bronz. Cetatea a fost distrusă în anul 2300 î.H., dar pe vatra ei s-au ridicat altele, în epoca bronzului intermediar şi în cursul perioadei hitite.

în apropiere de Alishar, săpăturile efectuate la Aladja Huyuk au culminat cu descoperirea centrului unui principat puternic, a cărui aşezare a dăinuit în cursul secolelor XXIII şi XXII Î.H. în 1861, apoi în 1883, cercetătorii francezi Perrot şi Chantre au intuit importanţa acestui sit; lucrările lor au fost continuate, în 1906, de germanul Winckler, care a cercetat minuţios Boghaz Koy.

în 1908, specialiştii turci, în primul rând Makridi Bey, au explorat situl; după părerea lor, vestigiile proveneau din Arinna, oraşul sfânt al hitiţilor, unde, conform tradiţiei, era lăcaşul marii Zeiţe-Soare. Cele mai bune rezultate au fost obţinute de Hamit Kosay Bey, care a condus campania din 1935, atunci când Turcia modernă, în frunte cu Mustafa Kemal, începea să se ocupe direct de valorificarea patrimoniului arheologic.

Sub două niveluri, frigian şi hitit, nivelul al treilea, corespunzând bronzului timpuriu, a dezvăluit o cultură extrem de bogată, care a pierit, asemenea altora, în cursul valului de distrugeri care *a* marcat sfârşitul mileniului III. Treisprezece morminte regale, contemporane cu „Tezaurul lui Priam" descoperit la Troia II, au oferit vestigii nepreţuite: obiecte din fier — lucru extrem de rar — din bronz, din aur şi din argint.

Arme, bijuterii, vase, simboluri de cult, reprezintă tot atâtea argumente convingătoare care atestă evoluţia remarcabilă a metalurgiei şi bogăţia orfevreriei.

Pe vremea când fierul, extrem de rar, valora de cinci ori mai mult decât aurul

Obiectele din fier aflate în morminte subliniază importanţa personajelor înhumate în această necropolă; valoarea fierului pe atunci era de cinci ori mai mare decât cea a aurului şi de cincisprezece ori mai mare decât a argintului. Fierul a fost folosit în mod curent, mai târziu, începând cu secolele XIII şi XII Î.H., când a luat locul bronzului.

Prelucrarea bronzului se perfecţionase. Cele mai uimitoare piese descoperite la Aladja Huyuk sunt simbolurile de cult, reprezentând discul solar sau motive animaliere, revelatorii pentru măiestria excepţională a meşteşugarilor anatolieni. Aceste lucrări, ale căror dimensiuni variază de la douăzeci la cincizeci şi doi de centimetri, au fost închinate unei religii solare pe care nu o cunoaştem şi cultului unor animale pe care le-am găsit şi în neolitic.

Alături de simbolurile solare, două coarne, imaginea fecundităţii, evocă taurul. Uneori, el apărea singur sau i se alătura cerbului, alt motiv ornamental fundamental folosit de lucrătorii în bronz ai epocii, care-l înfăţişau, deseori, sub forma unui pui de căprioară.

O artă regală cu nimic mai prejos decât cea a egiptenilor

Reprezentările antropomorfe au fost mai modeste şi mai stângace, ca, de pildă, zeiţa din argint, măsurând zece centimetri, foarte stilizată, aurul reliefându-i picioarele şi sânii. Dintre obiectele de preţ, absolut remarcabile, menţionăm o diademă minunată din aur, a cărei lucrătură deosebit de fină, demonstrează cu prisosinţă măiestria orfevrierilor din acea vreme. Săpăturile efectuate în anii '30 la Troia şi la Aladja Huyuk au dus la descoperirea unei arte regale, datând din epoca bronzului timpuriu, care nu este cu nimic mai prejos decât arta imperiului egiptean sau decât cea mesopotamiană contemporană.

Părţile de răsărit şi de nord ale podişului au fost probabil mai puţin populate decât celelalte regiuni ale Ana-toliei şi, până acum, au fost scoase la iveală şi studiate numai situri secundare. Solul acestor regiuni tăinuieşte încă multe vestigii care ne-ar putea furniza date importante cu privire la extinderea primei metalurgii a fierului, de la centrul ei originar — situat, după toate probabilităţile, spre Podişul Armeniei şi Caucaz, — până la regiunile de la Kizil Irmak, unde noul metal a fost găsit în mormintele regale de la Aladja Huyuk.

Basorelief provenind de la Teii Halaf, vatră a unei arte foarte originale la începutul mileniului I î.H.

Prima invazie indo-europeană, venită din Nord

La sfârşitul mileniului III şi începutul mileniului II î.H. un eveniment de o amploare fără seamăn a zguduit Orientul Apropiat: apariţia popoarelor indo-europene din Nord, care vor prelua rolul vechilor civilizaţii agra-riene aparţinând bazinului mediteranean şi Semilunei roditoare, în Asia Mică s-a semnalat pentru prima dată, la sfârşitul mileniului III Î.H., ivirea acestor popoare, odată cu aşezarea luwiţilor în sudul podişului, care nu au întemeiat însă un stat puternic, durabil. Numai la începutul mileniului II a apărut şi s-a dezvoltat imperiul „hi-tit", menit să aibă un destin de excepţie.

Paralel cu transformările implicate de pătrunderea şi de instalarea unui nou grup etnic, culturile anatoliene din epoca bronzului timpuriu şi-au menţinut de-a lungul câtorva secole tradiţiile care făceau parte din perioada precedentă.

înainte de a analiza configuraţia noii lumi, ivite odată cu migraţiile indo-europene, trebuie să stabilim cât de mult s-a impus fondul anatolian în mileniul II Î.H.

Fondul anatolian

La nord-vest, micul „burg"Troia, reconstruit cu multă greutate după ce fusese distrus la sfârşitul mileniului III, devenise un bastion impunător. Diametrul incintei, odinioară de numai două sute de metri, măsura acum aproape şase sute de metri.

Elementul indo-european a prevalat asupra fondului egeean, cum era şi firesc, pentru că năvălitorii, trecând prin apropiere de Troia, care prezenta un interes comercial şi strategic de netăgăduit, au hotărât să se aşeze acolo. Troia VI a produs un tip de ceramică monocromă, cenuşie, botezată de arheologi „olărie miniană", foarte răspândită pe atunci în arhipelagurile Mării Egee şi în Grecia continentală.

Troia avea multe relaţii pe plan extern: Grecia, Cipru, insulele Mării Egee şi foarte puţine pe plan intern.

Descoperirea unei mari necropole, datând din mijlocul mileniului II î.H., a implicat, totodată, şi constatarea că locuitorii Troiei VI practicau incinerarea; această practică funerară era foarte răspândită, după cât se pare. Alături de urnele care conţineau oseminte calcinate, au fost identificate o sută şaptezeci şi şase de morminte mai vechi. Către 1350 î.H. Troia VI a fost distrusă de un cutremur foarte puternic, care a avut efecte devastatoare asupra întregii regiuni. Claude Schaeffer afirmă că, în aceeaşi perioadă, oraşul fenician Ugarit *(Ras Shamra) a* suferit urmările unei catastrofe asemănătoare.

Dispariţia Troiei

Cetatea lui Priam s-a înălţat din nou, dar în jurul anului 1250 î.H. a fost din nou distrusă, în urma incendiului ce a cuprins întreg oraşul. Arheologii stabilesc o corespondenţă între acest fapt şi distrugerea Troiei descrisă de epopeile homerice, câteva secole mai târziu. Pe câmpul plin de ruine s-a instalat vatra Troiei VII-B, oraş care nu a prezentat nici o influenţă anatoliană, dar care a produs o ceramică comparabilă cu a Traciei şi a ţărilor dunărene. Un alt val de năvălitori europeni a distrus oraşul în 1180 î.H. Au fost ultimele clipe ale Troiei; ea dispare din istorie, dar rămâne în memoria oamenilor până când Heinrich Schliemann, în 1870, o readuce în atenţia universului, localizând amplasarea străvechii cetăţi pe colina Hissarlâk.

Beyce Sultan prefigurează Cnossosul şi, poate, chiar templul grec

Beyce Sultan, alt centru important, binecunoscut în vestul Anatoliei în epoca bronzului timpuriu, a evoluat în perioada următoare în mod strălucit, pentru scurtă vreme. Cercetările şi săpăturile arheologilor au adus la lumină un palat vast, din secolul XX î.H. Planul construcţiei a rămas neschimbat faţă de perioada anterioară. Curţi, clădiri cu etaj, încăperi mari, numeroase

anexe amintesc foarte limpede de planul şi stilul palatelor minoice. Seton Lloyd, ca şi James Mellaart, crede că Anatolia a oferit Cretei planul construcţiilor sale din epoca bronzului intermediar.

Curtea centrală şi clădirile grupate în jurul ei ne fac să ne gândim la Cnossos sau la Phaistos, iar un edificiu, identificat ca un fost lăcaş de cult, prefigurează, poate, planul templului grec ulterior; se distinge, de pe acum, pronaosul de naos. Un fapt este cert, şi anume importanţa constantă pe care o are lemnul în domeniul construcţiilor; astfel, se poate stabili o analogie între Palatul ars *(Burnt Palace)* din Beyce Sultan, palatul localizat pe Buyiik-Kale din Boghaz Koy, unde se înălţase capitala hitită, şi palatul siro-hitit, de la Taynat, pe valea fluviului Oronte.

Oraşul care a fost, poate, capitala regiunii hitite Ar-zawa, a fost distrus în cursul unei campanii militare întreprinse de Labarna I, unul dintre suveranii vechiului regat hitit; există numai prezumţii, nu şi certitudini. Nu s-au găsit documente scrise, ci doar câteva semne care se pot asemăna cu hieroglifele hitite arhaice.

Problema raporturilor stabilite de partea de sud-est a Anatoliei cu populaţiile egeene sau greceşti nu este soluţionată, ca şi aceea privind populaţia ahhijawa, pomenită frecvent în textele hitite.

începând din 1956 săpăturile efectuate la Milet (probabil Milawanda hitită) au indicat existenţa unui oraş comercial cretan, căruia i-a urmat, în mileniul II î.H., un oraş fortificat micenian. Au fost descoperite morminte miceniene la Efes, probabil Apasas, despre care textele hitite spun că era un port însemnat în Arzawa.

Cel mai vechi document scris din Anatolia

După catastrofa care s-a abătut asupra Asiei Mici, în 2300 î.H., partea răsăriteană a podişului a rămas aproape pustie vreme de trei secole.

Ceramica decorată cu motive geometrice a luat locul celei monocrome, specifică epocii bronzului timpuriu, în aceste regiuni supuse în mai multe rânduri cotropirilor. Istoria acestei perioade nu poate fi precizată, elementul documentar cel mai important al acesteia fiind reprezentat de „tăbliţele capadociene", pe care sunt înscrise câteva date interesante cu privire la colonia de negustori asirieni, stabilită la Kanesh, actualul Kultepe, aproape de Kayseri. Textele descoperite tratează probleme economice şi juridice; datorită lor se pot cunoaşte relaţiile comerciale dintre Mesopotamia şi Anatolia, din primii ani ai mileniului II Î.H., cadrul lor de desfăşurare.

Trebuie să mai adăugăm o precizare importantă: tăbliţele de la Kultepe reprezintă cel mai vechi document scris descoperit până în prezent în Anatolia, marcând începuturile „istoriei" acestei regiuni (în accepţiunea tradiţională a termenului).

Hegemonia comercială asiriană

Coloniile comerciale asiriene din Anatolia orientală erau destul de numeroase, ocupând o arie vastă, care se întindea de la Câmpia Konyei până la Malatya, pe cursul superior al Eufratului, în toate oraşele importante se găsea câte un *karum* sau centru comercial, cuprinzând o piaţă şi clădirile administraţiei; în localităţile mai mici, acelaşi rol revenea unui simplu depozit-magazie, numit *wabaratum.* Toate aceste colonii, care se ocupau cu negoţul, erau subordonate *karum-u\u* central din Ka-nesh. în limba asiriană, *karum* înseamnă „chei" şi, prin extensie, a căpătat sensul de bazar sau piaţă. Cel de la Kanesh, *bit karim,* reprezenta un soi de oficiu central, care administra şi controla întregul comerţ asirian din Anatolia. Totodată, îndeplinea funcţiile unei bănci şi dispunea de alte oficii mai mici, care aveau obligaţia de a redistribui detailiştilor mărfurile din import. Toate aceste servicii erau onorate cu o retribuţie, provenind din impozitul plătit de toţi negustorii şi din diferite alte taxe, cum erau cele percepute pentru trecerea unui pod.

Kartvm-ului de la Kanesh îi revenea şi funcţia de tribunal comercial, făcând dreptate în cazul în care apăreau conflicte între negustori. *Bit karim* nu era complet autonom, pentru că era obligat să răspundă în faţa reprezentanţilor autorităţii publice de la Assur, care avea sediul în *bitalimsau* „primărie", în general, aceste personalităţi „politice" erau negustorii foarte bogaţi, care

profitau de rangul lor pentru a promulga legi şi a stabili taxe în avantajul lor. Un „sfat al bătrânilor", despre care avem, din păcate, foarte puţine informaţii, completa numărul instituţiilor care reglementau bunul mers al treburilor negustorilor asirieni expatriaţi în Asia Mică.

S-a descoperit că ei făceau negoţ nu numai la Ka-nesh, ci şi în oraşele Alishar şi Boghaz Koy; cumpărau aramă, aur, argint, pietre preţioase sau vite şi vindeau ţesături sau staniu, care nu se găsea în Anatolia şi era absolut necesar pentru fabricarea bronzului, în linii mari (pentru că nu cunoaştem detaliile), capitalurile asiriene au avut un rol hotărâtor în metalurgia locală şi au predominat în comerţul cu aramă. Beneficiile realizate erau substanţiale, în plus, ţinând seama că acele taxe fiscale percepute asupra traficului reveneau Assurului, prin intermediul /cartvm-ului, comerţul cu Anatolia însemna, aşadar, o sursă de venituri importantă pentru oraşul de pe malurile Tigrului, care mai beneficia şi de certe avantaje politice datorită prezenţei conaţionalilor săi în aceste regiuni occidentale, împărţite în mici principate.

O urbanistică funcţională şi o ceramică extrem de variată

Kanesh avea două cartiere distincte: colina pe care se afla reşedinţa suveranului local şi *karum-u\,* în câmpie, ca o „concesiune" învecinată cu vechiul oraş al băştinaşilor. Cartierul comercial era construit după un plan urbanistic foarte funcţional: clădirile, unele chiar cu două etaje, erau grupate strâns, alcătuind adevărate

centre administrative, comerciale şi rezidenţiale. S-au descoperit foarte multe obiecte de ceramică, remarcabile fiind *ritoni* (vase în formă de coarne sau de cap de animal), vase pentru băut, înalte de 20 de centimetri, zoomorfe, reprezentând lei, antilope, tauri sau vulturi. Ci-lindrii-sigiliu prezentau şi ei o iconografie bogată, cu un conţinut religios şi legendar mai mult anatolian decât asirian (divinităţi ale furtunii, tauri, Zeiţa-Mamă).

Majoritatea conducătorilor locali au tolerat destul de bine prezenţa asirienilor, care le aducea şi lor multe foloase. Se încheiau convenţii comerciale între prinţii locali şi negustorii asirieni, de altfel, perfect integraţi în mediul anatolian.

După un secol şi jumătate de prosperitate şi de schimburi fructuoase, bunele raporturi s-au degradat, în urma conflictelor în care era antrenată Asiria, dăunând comerţului, iar noii năvălitori au distrus complet *karum-u*\ din Kanesh. După incendiul devastator din 1875 Î.H., oraşul s-a refăcut, iar populaţia, destul de numeroasă, şi-a văzut de treburi, ca şi mai înainte. Dar, pe la începutul secolului XVIII î.H., o altă catastrofă a lovit oraşul, din care nu va mai rămâne decât cenuşă. Este posibil ca hititii să fi fost cei care l-au distrus. Pe colina de la Kul-tepe, arheologii au dezgropat „Palatul regilor din Kanesh", reşedinţa suveranului locului, numele unuia dintre ei fiind identificat pe o tăbliţă asiriană; edificiul a fost desemnat ca „Palatul Warsama". Aici, s-a găsit un pumnal pe care era gravat „regele Anitta"; or, primul suveran al vechiului regat hitit se numea Anitta; în textele descoperite la Boghaz Koy se menţionase numele oraşului Nesa, printre alte oraşe cucerite.

Nu avem încă certitudinea, dar credem că se poate stabili o analogie între Kanesh şi Nesa.

Căderea Kanesh-ului marchează începutul istoriei Anatoliei hitite.

Indo-europenii: o vastă unitate lingvistică şi religioasă

Către anii 2400-2300 î.H., la sfârşitul mileniului III, au pierit multe oraşe strălucite din Asia Mică: Troia, Aladja Htiyuk, Ugarit. Distrugerile, caracteristice pentru epoca aceasta, au fost provocate de o serie de cutremure foarte puternice şi foarte frecvente în acele locuri. Violenţa seismelor nu constituie singura cauză a ruinării lor; primele valuri de cotropitori indo-europeni au contribuit, cu siguranţă, la schimbările profunde, ivite la sfârşitul mileniului III şi la începutul mileniului II. Popoarele prezente atunci pe scena istoriei Orientului au avut un rol hotărâtor în cursul secolelor următoare.

Năvălitorii, constituind o aristocraţie sigură de izbândă, erau înzestraţi cu trainice care de luptă şi aveau cai buni. în cursul mileniului II, au perfecţionat metalurgia, au întemeiat imperii războinice puternice, aşa cum au fost statul hitit şi regatul Mitanni.

Unitatea acestor popoare se datorează comunităţii lor lingvistice şi culturale, uşor de recunoscut, în cursul zecilor de secole, pe cuprinsul unui teritoriu vast, de la India ariană până la Islanda medievală. Limbile indo-europene au o sintaxă comună; cu toate acestea, sunt

împărţite în două familii, grupul *centum* şi grupul *satem,* aceşti doi termeni înseamnă cifra o sută, în latină şi în sanscrită. Limbile „occidentale", cum sunt greaca, latina, dialectele celtice şi germanice, limbile slave ţin de primul grup; sanscrita şi persana veche, dialectele din Caucaz, limbile indo-europene vorbite de popoarele care pătrunseseră cel mai mult spre Răsărit aparţin celui de al doilea grup. în Orientul Mijlociu cele două grupuri se întâlnesc, întrucât „hitita" sau „nesita", alături de *palaită* şi *luwită,* aparţin grupului occidental, în timp ce limba vorbită de mitannieni şi de kassiţi face parte din ramura orientală, exprimând obârşia „ariană" a acestor două popoare.

Comunitatea lingvistică indo-europeană, recunoscută ca atare de două secole, analizată temeinic de Meillet, iar, mai recent, de Benveniste, a fost întărită de o comunitate religioasă, dezvăluită de numele sacre şi mitologice: Zeus Pater al grecilor corespunde cu Dyaush Pitar din *Vede*^ şi cu Jupiter al romanilor, după cum Siegfried, eroul legendar german, este perechea nordică a lui Herakles al grecilor.

1) în sanscrită, *veda* = cunoaştere, ştiinţă; *Vedele* sunt documente literare şi filozofico-religioase ale antichităţii indice, întocmite, probabil, în a doua jumătate a mileniul II Î.H. şi prima jumătate a mileniului I Î.H., care au devenit „cărţile sfinte" ale brahmanilor şi hinduşilor.

O structură trifunctională

Georges Dumezil, unul dintre cei mai distinşi savanţi ai epocii noastre, a cărui operă nu este cunoscută aşa cum ar trebui, a precizat structura trifunctională a tuturor credinţelor şi a tuturor miturilor indo-europene, care nu este altceva decât reflectarea organizării sociale a a-cestor comunităţi străvechi, constituite pe trei categorii: a preoţilor, a războinicilor şi a agricultorilor — ele vor fi şi categoriile sociale ale marilor civilizaţii occidentale: clerul, nobilimea şi „starea a treia" (care cuprindea, în ajunul Revoluţiei franceze, din 1789, majoritatea covârşitoare a naţiunii, adică burghezia, masele populare orăşeneşti şi ţărănimea).

Istoria legendară a Romei, *saga* scandinavă, epopeile ariene, miturile celtice, sunt considerate sub alt aspect, cu totul nou, atestând permanenţa, în timp şi spaţiu, a structurii tripartite, caracteristice lumii indo-europene. Astfel, treimii romane: Jupiter-Marte-Quirinus îi corespunde cea scandinavă: Odin-Thor-Njordhr; le asociem şi divinităţile menţionate în *Veda,* cu aceleaşi roluri cosmice şi sociale: suveranitatea, războiul şi activităţile de producţie, în special agricole.

Interpretarea legendelor confirmă înrudirea culturală profundă a tuturor acestor popoare; de la *Veda* la legendele *narte,* care ne-au fost transmise de popoarele Caucazului, de la miturile grecilor până la „sărbătorile

romane de primăvară şi de toamnă", un patrimoniu cultural vast, a fost înfăţişat şi tălmăcit de Georges Dumezil, împreună cu colaboratorii săi de la College de France, şi de cercetători anglo-saxoni, ca Jan Puhvel sau Marija Gimbutas.

Imperiul hitit, primul imperiu indo-european al istoriei

Năvălirea popoarelor indo-europene a însemnat şi asimilarea sau respingerea unor structuri noi. în Anato-lia, instituţiile, limba celor nou-veniţi s-au impus, dar modelul lor cultural nu a fost preluat în întregime, deoarece religia şi credinţele locale, vechi, erau încă bine înrădăcinate. Civilizaţia miceniană, contemporană cu cea anatoliană din epoca hitită, este şi ea de tip indo-european. Dispunem, din păcate, numai de texte cu caracter economic sau administrativ, astfel încât nu avem mărturii clare asupra structurii tripartite studiate de Georges Dumezil.

în momentul în care s-a putut dovedi caracterul indo-european al poporului hitit, specialiştii s-au străduit să precizeze data pătrunderii acestor năvălitori în Orientul Apropiat: după toate probabilităţile, aceasta a survenit la sfârşitul mileniului III, poate atunci când majoritatea siturilor fuseseră distruse de cataclism.

Luwiţii s-au instalat la sudul podişului, la Beyce Sultan, centru al culturii lor, care a contribuit, după părerea

noastră, la făurirea civilizaţiei minoice în Creta. Năvălitorii nu erau prea numeroşi, întemeind doar mici principate.

în secolul XVIII Î.H., alţi indo-europeni, nesiţii, stabiliţi în Capadocia de laînceputul secolului II î.H., au pus stăpânire pe ţara Hatti, situată în bucla râului Kizil Irmak, au adoptat numele celor care ocupaseră mai înainte a-cest teritoriu (hurriţii, nu indo-europenii) şi au întemeiat străvechiul regat hitit, căruia i s-au supus principatele luwite din sud; de altfel, întreg podişul anatolian a stat sub oblăduirea lor.

Aşadar, la mijlocul epocii bronzului a luat fiinţă statul hitit, una din marile puteri ale lumii, în vremea aceea, reprezentând primul imperiu indo-european al istoriei, cuprinzând un teritoriu vast, de la Eufrat la Marea Egee.

PARTEA A DOUA

Imperiul hitit

Urmaşii biblicului Het[1]

a începutul secolului XIX, campania lui Bonaparte în Egipt a prilejuit redescoperirea artei şi civilizaţiei piramidelor, iar Champollion, descifrând misterioasele hieroglife înscrise pe piatra de la Rosette, a stârnit interesul oamenilor de cultură pentru arheologie, în plus, la vremea aceea, europenii erau atraşi de meleagurile îndepărtate, de călătorii în locuri mai puţin cunoscute.

Istoricii şi arheologii aveau să cerceteze şi să aducă la lumină civilizaţii măreţe, îngropate în nisip de milenii. Specialiştii şi amatorii pasionaţi au reconstituit pagini întregi de istorie, datorită descoperirilor lor. Schliemann,

1) Noe a avut trei fii: Sem, Ham şi Iafet. Dintre urmaşii lui Ham, „Canaan a născut pe Sidon, întâiul lui născut, şi pe *Het."*

Botta, de Sarzec, Layard, Rawlinson, Evans au readus în actualitate Babilonul, Sumerul, Persepolisul, Micena, Troia, Cnossosul.

O singură regiune din Orientul Mijlociu era mai puţin favorizată: Anatolia, sau „Ţara Soarelui-Răsare", după cum o numeau vechii greci, care nu-i atrăgea pe cercetători, preocupaţi în cea mai mare măsură de spectaculoasa studiere a Egiptului sau a Mesopotamiei. în Asia Mică se căutau numai vestigii ale epocii greco-ro-mane. Nimeni nu ar fi cutezat să afirme că o civilizaţie înfloritoare existase în regiunea aceea, în mileniul II î.H.

Charles Texier căuta un oraş-cetate roman

în 1834, Charles-Felix-Marie Texier pornise într-o călătorie cu scopul de a identifica locul unde fusese aşezat oraşul-cetate roman Tavium şi ajunsese la bucla pe care o face râul Kizil Irmak. La vreo sută de kilometri la est de Angora (actuala Ankara) este situat târguşorul Boghaz Koy; poposind acolo un timp, Texier a aflat, de la localnici, de existenţa unor ruine măreţe pe o colină din apropiere. După un urcuş pieptiş, călătorul nostru a descoperit un zid de împrejmuire clădit din blocuri uriaşe, cu un perimetru de dimensiuni impresionante, a-vând o lungime de vreo şase kilometri. Uimit de măreţia acestor ruine, Texier a avut norocul să mai descopere două porţi monumentale, una dintre ele cu un basorelief înfăţişând un bărbat, armean, ca tip somatic, purtând un veşmânt neobişnuit, cum nu mai văzuse până atunci.

Mai erau şi lei sculptaţi, ruinele unui templu... Care era destinaţia acestui sit?... E întrebarea pe care şi-o punea Texier, descumpănit, sfârşind, în cele din urmă, prin a afirma că aceasta era aşezarea oraşului Tavium, menţionat de Strabon; după câţiva ani, şi-a schimbat părerea, crezând că identificase oraşul Pteria, unde se înfruntaseră ostile lidiene şi persane. Texier nu s-a gândit nici o clipă la altă civilizaţie în afara celor citate de autorii clasici greci şi romani.

Un ţăran l-a sfătuit să cerceteze şi „stâncile scrise", care se aflau la câţiva kilometri de Boghaz Koy. La Ya-zilikaya a găsit stânci semeţe, acoperite cu basoreliefuri ce reprezentau cortegii divine; în faţa acestor lucrări ciudate, vestigii vizibile indicau locul unde se ridicaseră clădiri importante, desigur, un lăcaş de cult. „Sanctuarul" descoperit i-a sporit nelămurirea lui Texier, complet dezorientat: nu-şi putea închipui divinităţile cărora le era consacrat acest loc tainic.

Descrierea Asiei Mici (Description de l'Asie Mineure), un „in-folio" cu planurile şi topografia oraşelor antice, publicată între 1839-1848, după întoarcerea lui Texier la Paris, nu a entuziasmat oficialităţile, care luau cunoştinţă de existenţa unor ruine de identitate confuză şi îndoielnică (se cuvine să specificăm faptul că lucrarea fusese publicată de Ministerul Instrucţiunii Publice).

Cu toate acestea, descoperirea lui Texier a fost un îndemn pentru mulţi specialişti care au plecat în Anatolia, continuându-i opera: în 1835, Hamilton a descoperit ruinele de la Aladja Huyuk, Barth a explorat Boghaz Koy între 1859-1861, Perrot a descoperit semne hieroglifice asemănătoare celor văzute de Texier la Yazilikaya.

în 1872 s-au publicat documentele descoperite de Perrot, iar în 1882 au apărut lucrările lui Humann, înmă-nunchind foarte multe date cu privire la arheologia ana-toliană; problema originii ruinelor risipite de la Marea Egee până în Siria rămânea deschisă, pentru că nu se primise un răspuns mulţumitor.

Un agent comercial britanic numit Seic Ibrahim

Prima descoperire vrednică de atenţie a fost făcută în Siria, la începutul secolului XIX, fiind, aşadar, anterioară călătoriei lui Texier. Autorul ei nu era un om obişnuit: Johann-Ludwig Burckhardt, agent comercial britanic, originar din Elveţia, care a călătorit în Orientul Apropiat, între 1809 şi 1817, sub numele de Şeic Ibrahim. O societate geografică engleză, care proiectase o călătorie de la Niger la Mediterana, străbătând Sahara, i-a încredinţat lui Burckhardt misiunea de a o pregăti. Organizator destoinic, dorind să-şi perfecţioneze cunoştinţele de limbă arabă şi să cunoască temeinic lumea musulmană, el a hotărât să trăiască şi să studieze un timp în Egipt, Siria şi Palestina. Cunoscând toate subtilităţile dreptului musulman, pretinsul negustor a beneficiat de privilegiul —foarte rar acordat la vremea aceea — de a face un pelerinaj la Mecca, devenind astfel un *hagiu.* Viaţa aventuroasă a lui Şeic Ibrahim — cum i s-a spus în Orient — a fost relatată în mai multe lucrări bazate pe texte extrase din *Jurnalul* său şi din *Notele* sale

de călătorie, în *Călătorii în Siria şi în Ţara Sfântă (Tra-vels in Syria and The HolyLand,* Londra, 1822) Burck-hardt a menţionat descoperirea sa, făcută la Hamah, în centrul Siriei: o piatră gravată, fixată în zidăria unei case, care atrăgea atenţia prin forma semnelor înscrise: .Această piatră este acoperită de semne, de mici figuri, un fel de hieroglife, deşi nu seamănă câtuşi de puţin cu hieroglifele egiptene". Această specificare a trecut neobservată şi a fost dată uitării: nimeni nu s-a gândit, după câţiva ani, să facă o legătură între semnele de la Hamah şi cele identificate de Texier şi Perrot la Yazili-kaya şi la Boghaz Koy.

Răscoale pentru ocrotirea pietrelor-talisman

Burckhardt se aflase la Hamah în 1812. Americanii Johnson şi Jessup au dat şi ei de faimoasa piatră gravată şi au descoperit încă trei pietre, cu inscripţii la fel.

Superstiţiile care învăluiau aceste vestigii aparte nu au înlesnit cercetările, dimpotrivă! Cei care încercau să reproducă semnele tainice riscau să stârnească o răscoală: într-adevăr, băştinaşii atribuiau acestor desene stranii puterea magică de a vindeca reumatismul şi nu înţelegeau să lase nişte străini — care, pe deasupra, erau şi creştini! — să fure aceste talismane preţioase. Descoperirea unei pietre similare la Alep, între Hamah şi Taurus, a sporit curiozitatea arheologilor; strădania lor de a studia textele gravate trebuia, însă, sprijinită de autorităţile turce pentru a fi dusă la bun sfârşit.

în 1872, noul guvernator turc al Siriei a încurajat cercetările fără a ţine seama de superstiţiile concetăţenilor săi; astfel, i-a uşurat munca misionarului irlandez Wil-liam Wright, scoţând pietrele fixate în zid şi transportân-du-Je la reşedinţa guvernatorului local. Această operaţiune a declanşat o adevărată răzmeriţă şi a fost nevoie de toată diplomaţia reprezentantului sultanului ca să domolească spiritele înfierbântate, în cele din urmă, pietrele au fost duse la Constantinopol, ca să fie studiate pe îndelete.

în clipa aceea, nimeni nu stabilise încă o legătură între ruinele descoperite în Anatolia şi semnele descoperite în Siria, pe pietrele de la Alep şi de la Hamah. Pe Eufrat, la nord-est de Alep, situl Djerablus — străvechiul Karkemiş — menţionat deseori în documentele asiriene, a dezvăluit existenţa unor texte gravate, purtând aceleaşi semne. S-au făcut descoperiri similare în regiunea Munţilor Taurus, în interiorul Smirnei, pe ţărmul Mării Egee. Extinderea acestui „alfabet" putea fi considerată ca o formă de exprimare a unei civilizaţii străvechi, dispărute, care ocupase un teritoriu vast, necunoscută de izvoarele istorice clasice, greco-romane.

Biblia îi aminteşte *pe* hitiţi

Până în 1880, întrebările pe care şi le puneau oamenii de ştiinţă nu îşi găsiseră răspunsul aşteptat. Orientalistul englez, Archibald Henry Sayce, arheolog genial, cunoştea douăzeci şi cinci de limbi, atât vechi cât şi moderne, iar la cei treizeci şi patru de ani ai săi avea deja un renume internaţional, datorat lucrărilor sale consacrate gramaticii asiriene şi sumeriene.

în 1880, în cadrul unei conferinţe ţinute la Societatea de Arheologie Biblică, din Marea Britanie, Sayce a expus o teorie care spulbera principiile interpretării obişnuite, clasice, a istoriei străvechiului Orient Apropiat: după părerea lui, monumentele descoperite în Anatolia de Texier sau de urmaşii săi, ca şi scrierea hieroglifică identificată în Siria şi în diferite regiuni ale Asiei Mici, erau de provenienţă hitită, popor menţionat în Vechiul Testament.

Ideea formulată de Sayce — după patru ani de cercetare, o călătorie la faţa locului şi un articol intitulat *Hitiţii în Asia Mică* — nu era absolut nouă. William Wright, misionarul irlandez care studiase pietrele gravate de la Ha-mah, presupunea acelaşi lucru; cu şase ani mai înainte, în 1884, publicase într-o revistă cu caracter religios articolul intitulat *Imperiul hitiţilor,* care a făcut multă vâlvă, marcând, după conferinţa lui Sayce, începuturile *hititolo-giei,* noua ramură a arheologiei orientale. După trei mii de ani de la dispariţia sa, ieşea la iveală o civilizaţie pe care lumea o uitase cu desăvârşire.

Teza lui Wright şi a lui Sayce se întemeia pe Biblie. *Pentateuhul^, Cartea lui Iosua* şi Facerea citează hetiţii alături de alte popoare (heviţi, canaaniţi, fereziţi, amorriţi). *Numeri!* lui Moise vorbesc de „Hetiţii, heviţii şi amorriţii care trăiesc în munţi", lată un fragment din *Cartea Regilor:*

„După aceea, a adunat Benhadad, regele Siriei, toată oştirea sa şi a venit de a împresurat Samaria. Şi a fost în Samaria foamete mare încât un cap de asin se vindea cu optzeci de sicii de argint şi un sfert de căpăţână de ceapă sălbatică se vindea cu cinci sicii de argint... în vremea aceasta, la poarta Samariei se aflau patru oameni leproşi şi ziceau unui către altul: «Ce şedem noi aici şi aşteptăm moartea? De ne vom hotărî să ne ducem în cetate, acolo e foamete şi vom muri; iar dacă vom şedea aici, tot vom muri. Să mergem mai bine în tabăra sirienilor! De ne vor lăsa cu viaţă, vom trăi, de nu, vom muri». Şi s-au sculat ei în amurg, ca să se ducă în tabăra sirienilor. Dar când au ajuns ei la marginea taberei, acolo nu mai era nici un om; căci Domnul făcuse în tabăra sirienilor să se audă zgomot de care şi nechezat de cai şi vuiet de oştire mare. Şi au zis ei unul către altul: «De bună seamă, regele lui Israel i-a tocmit să vină împotriva noastră pe regii hetiţilor şi ai Egiptului». Şi s-au sculat şi au fugit şi şi-au lăsat corturile, caii, asinii lor şi toată tabăra cum era şi au fugit ca să-şi scape viaţa".

Hetiţii reprezentau, aşadar, o mare putere, fiind consideraţi egalii egiptenilor; dar ne frapează faptul că oştirea *hetiţilor*este menţionată înaintea armatelor faraonului.

1) primele cinci cărţi ale Vechiului Testament.

Confirmări asiriene şi egiptene

Aceste indicii păreau destul de slabe, iar detractorii celor doi savanţi s-au grăbit să le sublinieze lipsa mărturiilor. Dar descoperirile ulterioare din Orientul Apropiat aveau să dea câştig de cauză teoriei cutezătoare susţinute de cei doi pionieri ai hititologiei.

Analele asiriene, traduse la scurtă vreme după a-ceea, citau în mai multe rânduri *Ţara Hatti,* iar documentele egiptene din mileniul II î.H. menţionau şi ele luptele purtate cu *poporulhatti.* Mai adăugăm un amănunt: Sayce credea că pe basoreliefurile de la Teba erau înfăţişaţi vrăjmaşii *hatti* ai faraonului Ramses II la bătălia de la Kadesh. încălţămintea cu carâmbi înalţi, cu vârful puţin ridicat, purtată de duşmanii egiptenilor era caracteristică pentru portul locuitorilor unui ţinut muntos cum era Anatolia.

Textele asiriene menţionau îndeosebi cetăţile hitite din Siria de nord, supuse autorităţii de la Assur, la începutul mileniului I î.H. în 1887, cercetările cu privire la imperiul hitit din mileniul II — una dintre marile puteri ale timpului — şi la micile cetăţi nechitite prospere din Siria de nord, câteva secole mai târziu — au progresat spectaculos, datorită săpăturilor făcute la Tell-el-Amarna.

Arhivele aflate în ruinele capitalei lui Amenofis IV Akhenaton — regele „eretic" al dinastiei a XVIII-a, precursor al monoteismului din secolul XIV î.H. — conţineau numeroase date, explicite, despre legăturile dintre Egipt şi marele imperiu al Asiei Mici din vremea aceea.

Printre documentele dezgropate în 1892, la Tell-el-Amarna, de marele arheolog britanic W. F. Petrie, se a-flau şi anumite „scrisori" diplomatice, foarte importante, redactate în *akkadeană:* limba relaţiilor internaţionale în Orientul mileniului II. De pildă, un suveran hitit, Suppilu-liuma, îl felicita pe Amenofis IV cu ocazia încoronării sale, tratându-l de la egal la egal. Două tăbliţe aveau inscripţii cu caractere cuneiforme, textele redactate într-o limbă necunoscută erau adresate suveranului ţării Ar-zawa — despre care istoricii şi filologii nu aflaseră încă. în 1893, misterul care învăluia „limba vorbită în Arzawa" a început să se risipească: arheologul francez E. Chan-tre a dezgropat, din situl Boghaz Koy, acelaşi pe care-l descoperise Texier cu şaizeci de ani mai înainte, fragmente de tăbliţe scrise tot în limba aceea.

Descoperirile acestea ridică mai multe probleme (legătura dintre ruinele anatoliene, limba de la Arzawa şi *hetiţiidm* Biblie) a căror rezolvare este încă de domeniul viitorului.

Primul oraş h iţit în Siria de nord

în 1884, arheologii Karl Humann, Otto Puchstein şi Felix von Luschan au remarcat, în Siria de nord, la Zend-jirli, mai multe blocuri de piatră, verticale, sculptate, pe care săpătorii turci, îndrumaţi de Hamdi Bey, le dezgro-paseră cu patru ani înainte. Humann şi von Luschan s-au întors la Zendjirli, fiind conducătorii unei campanii de săpături finanţate de Societatea Orientală Germană.

Condiţiile climatice erau greu de suportat, lucrătorii indigeni nu erau prea pricepuţi, riscul de îmbolnăvire era mare; cu toate acestea, campania a fost. dusă la bun sfârşit, rezultatele fiind surprinzătoare. Chiar de la început au fost degajate douăzeci şi şase de blocuri de piatră, sculptate cu motive antropomorfe şi zoomorfe; în câteva săptămâni a apărut planul unei fortăreţe. Săpăturile au continuat cu multă râvnă, în ciuda căldurii apăsătoare, a ploii şi a noroiului. Au apărut la lumina zilei multe basoreliefuri de dimensiuni colosale, un leu monumental. Degajarea şi transportul pieselor au întâmpinat însă greutăţi. Arheologii s-au îmbolnăvit de paludism, fiind nevoiţi să-şi întrerupă cercetările.

Bilanţul expediţiei lor era remarcabil: într-un loc bănuit a fi mesopotamian, existase un stat puternic, în mileniul I, cel al hitiţilor, în Siria de nord. Hugo Winckler va întreprinde alte cercetări, mai la vest, în Anatolia, la Bog-haz Koy, completând descoperirile de la Zendjirli prin localizarea capitalei marelui imperiu hitit din mileniul II.

Sultanul prefera specialiştii germani

în 1905, orientalistul englez John Garstang, unul din pionierii hititologiei, ceruse guvernului otoman autorizaţia de a face săpături în locul descoperit de Texier în 1832 şi cercetat apoi de francezii Perrot şi Chantre. Dar sultanul Abdul Hamid a preferat propunerea făcută de Germania, din motive politice uşor de înţeles: Banca germană obţinuse, cu şase ani mai înainte, concesiunea căii ferate din Bagdad, care urma să facă legătura Berlin-Bagdad-Basra, în Golful Persic.

Izbânda întreprinderilor germane făcea parte din seria de acţiuni diverse, menite să asigure implantarea unor servicii germane în imperiul turc aflat în declin — ingineri şi tehnicieni pentru prospecţiuni miniere, ofiţeri superiori pentru pregătirea armatei otomane în spiritul disciplinei prusace.

Pe plan diplomatic, împăratul Wilhelm II proclamase în 1905, la Tanger, că va acorda tot sprijinul ţărilor musulmane, ameninţate de ambiţiile anglo-franceze.

Argumentele acestea au fost hotărâtoare; de altfel, cercetătorii germani Koldewey şi von Oppenheim făcuseră descoperiri extraordinare în Mesopotamia şi în Siria, iar Humann şi von Luschan, la Zendjirli. Rolul de Mecena îi convenea Kaiserului tot atât de mult cât cel de soldat: privea cu multă bunăvoinţă toate acţiunile care contribuiau la sporirea prestigiului ţării sale, încurajându-le şi sustinându-le material.

Hugo Winckler pornise misiunea de explorare arheologică în 1904, pregătindu-se să cerceteze sistematic Boghaz Koy, unde se aflau mai multe tăbliţe pe care dorea să le studieze. Winckler era un savant asiriolog renumit, a cărui autoritate în materie era indiscutabilă, între 1903 şi 1904, luase parte la săpăturile de la Sidon; cu toate acestea, distinsul om de ştiinţă avea şi unele prejudecăţi pseudo-ştiinţifice ca, de exemplu, panbabilo-nismul, foarte la modă la vremea aceea, susţinând că istoria omenirii purcede din străvechea metropolă me-sopotamiană. La prima campanie a lui Winckler a luat parte şi turcul Macridy Bey; săpăturile, începute pe la jumătatea lui octombrie, au fost efectuate în condiţii grele, dar au fost rodnice: în câteva zile au fost degajate aproximativ treizeci de tăbliţe. Anotimpul ploilor a sistat lucrările abia începute, dar Winckler, încredinţat de importanţa arheologică a locului, era hotărât să continue cercetările în anul următor.

Descoperirea capitalei imperiului hitit

în iulie 1905, Winckler se afla în fruntea unei expediţii finanţate de Societatea Orientală Germană şi de Societatea pentru Cercetarea Asiei Mici. S-au făcut alte descoperiri: numeroase tăbliţe, redactate în akkadeană, alcătuind corespondenţa suveranilor hitiţi. O tăbliţă — considerată ca o piesă de tezaur istoric — prezenta textul unui tratat încheiat între faraonul Ramses II al Egiptului şi regele hitit Hattuşil, în secolul XIII î.H.; textul acestui tratat fusese înscris şi pe pereţii templului din

Karnak, pe malul Nilului, la o distanţă de două mii de kilometri de Boghaz Koy.

Impresia lui Winckier a fost confirmată în campania de săpături din 1906: Boghaz Koy, dispunând de o mare bogăţie de documente diplomatice, era, fără îndoială, capitala imperiului hitit „ale cărui arhive vor da mult de lucru celor ce le vor descifra".

Expediţiile anuale la Boghaz Koy erau costisitoare; Winckier a solicitat sprijinul Institutului Arheologic din Berlin şi al tuturor celor care dispuneau de mijloace financiare. Kaiserul a dăruit, din fondurile sale personale, suma cuvenită pentru continuarea săpăturilor. Rezultatele au depăşit aşteptările: Winckier şi Macridy Bey au găsit peste o mie de fragmente de tăbliţe. Otto Puch-stein, însoţit de echipa Institutului Arheologic din Berlin, studia arhitectura capitalei hitite.

Exista un amendament la acest entuziasm: criteriile de selecţie ştiinţifică erau discutabile; muncitorii aveau misiunea de a dezgropa tăbliţe şi nimeni nu s-a gândit la stratul în care se aflau fragmentele de ceramică, pentru a fi datate corect. Winckier se interesa în exclusivitate de documentele epigrafice. în ciuda deficienţelor metodei de lucru, amploarea descoperirilor era covârşitoare: arhivele hitite, ca volum, pot fi comparate cu cele ale lui Amenofis IV, dezgropate cu douăzeci de ani mai înainte la Tell-el-Amarna.

Primele încercări de sculptură nechitită (secolul IX î.H.).

Putere si măreţie

Săpăturile erau tot mai fructuoase: au ieşit la iveală numeroase tăbliţe, ziduri ciclopice, pietre înalte, sculptate — fragmente pline de măreţie ale unei cetăţi al cărei plan arhitectural apărea treptat, prezentând aceleaşi caracteristici cu arhitectura miceniană descoperită de Schliemann, cu câţiva ani mai înainte. Vestigiile anatoliene evocau măreţia unei cetăţi puternice. Cercetările au continuat până în 1913, anul stingerii din viată a lui Winckler.

In 1907, Winckler publicase *Informaţii preliminare,* lucrare în care prezenta primele rezultate ale săpăturilor de la Boghaz Koy. Tot atunci, englezul John Gar-stang, care cercetase situri siriene şi anatoliene, a scris *Ţara hitiţilor,* un studiu de sinteză, considerat multă vreme ca o lucrare de referinţă, înainte de primul război mondial, săpăturile întreprinse de englezi la Karkemiş (Djerablus) au confirmat prezenţa hitiţilor în Siria de nord, atestată, de altfel, şi de cercetătorii germani la Zendjirli. S-a adunat un material documentar foarte bogat: basoreliefuri, statui, inscripţii, tăbliţe, toate umplând sălile şi depozitele muzeelor din Londra şi din Berlin.

O problemă majoră pe care arheologii şi filologii n-o puteau dezlega era „limba de la Arzawa", acea limbă hitită dezvăluită de tăbliţele de la Tell-el-Amarna şi Boghaz Koy. Textele redactate în limba akkadeană, limba internaţională a epocii, se traduceau uşor, dar numărul

lor era foarte restrâns; cunoaşterea istoriei hitiţilor implica descifrarea „hititei cuneiforme", care rămăsese încă o enigmă: Hugo Winckler murise înainte de a găsi o cale de rezolvare. Contrar tuturor aşteptărilor, în timpul primului război mondial această dificultate a fost înlăturată, datorită muncii neobosite a unui cercetător entuziast şi... a întâmplării.

O limbă indo-europeană

Cunoaşterea scrierii în caractere cuneiforme înlesnea citirea hititei în scriere cuneiformă, dar se punea problema traducerii acelei limbi, în privinţa „hititei hieroglifice" era şi mai complicat: nu se cunoştea nici limba, nici scrierea care o exprima. Dacă mai adăugăm tuturor acestor greutăţi şi faptul că, la început, oamenii de ştiinţă nu atribuiau unui popor anume vestigiile descoperite — cum au fost pietrele de la Hamah, găsite de Burckhardt — ţinând seama şi de lipsa documentelor bilingve (cum au fost cele folosite de Champollion, de Grotefend sau de Hincks), nu ne va surprinde timpul îndelungat consacrat traducerii documentelor locuitorilor ţării Hatti.

Traducerea textelor scrise în hitită cuneiformă a pornit de la descoperirea legăturilor dintre această limbă şi celelalte limbi indo-europene. în secolul XVIII, englezul William Jones afirmase că sanscrita se apropia de limbile europene ca latina sau germana veche. Cercetările sale, continuate de compatriotul său, Thomas Young, şi de danezul Christian Rask, au fost încheiate de

germanul Franz Bopp, considerat, pe drept cuvânt, întemeietorul filologiei indo-europene. Limbile vorbite şi scrise în zone foarte depărtate geografic, ca India, Italia, Persia, Irlanda, Grecia, Scandinavia, aparţineau unei vaste familii lingvistice reprezentând continuarea unei limbi neatestate în texte scrise, dar care fusese reconstituită cu ajutorul metodei comparativ-istorice[1].

Obârşia lor comună se descoperea lesne, analizând vocabularul sau sintaxa lor.

Efectele favorabile ale mobilizării

După moartea lui Winckler, în 1913, Societatea O-rientală Germană — care finanţase cercetările la Bog-haz Koy — încredinţase unor orientalist! epigrafişti misiunea de a descifra textele înscrise pe tăbliţele descoperite la Boghaz Koy. Un tânăr asirolog ceh, Bedrich Hrozny, avea să descopere „cheia" descifrării textelor, în 1915, publica în „Comunicări ale Societăţii Orientale Germane" rezultatele cercetărilor sale.

Se semnala o descoperire importantă, într-un moment de mare tensiune, când ţările europene erau angajate într-un război crunt: ce întâmplare fericită favorizase acest eveniment? Mobilizarea a produs uneori efecte neaşteptate: Hrozny a avut norocul să facă parte din contingentul condus de locotenentul Kammergruber,

1) principalele limbi din familia indo-europeană sunt cele italo-celtice, germanice, balto-slave, indo-iraniene, greaca, *hitita,* toharica, armeana, albaneza.

ofiţer austriac, pasionat de arheologie. Astfel, i s-au creat condiţii nesperate pentru continuarea cercetărilor sale, la statul-major din Viena, unde fusese numit. Hroz-ny reprezenta unul dintre cei mai valoroşi cercetători ai arheologiei europene; în 1905, avea douăzeci şi şase de ani şi fusese numit profesor la universitatea din Viena.

„Aici mâncaţi pâine şi beţi apă"

Hrozny, ca orientalist specializat în limbi semitice, intrigat de misterul limbii hitite, s-a angajat într-o muncă istovitoare, de analiză şi comparare, implicând un efort deosebit şi multă străduinţă.

La început, a izbutit să izoleze câteva ideograme uşor de identificat, în hitita cuneiformă. Apoi, examinând anumite modificări, a constatat prezenţa desinenţelor verbale proprii limbilor indo-europene.

Descoperirea aceasta, epocală, nu a fost acceptată de oamenii de ştiinţă, în numele „certitudinilor" lor. Nu era posibil ca hitiţii să fie consideraţi indo-europeni; ca tip somatic se apropiau de armeni; în plus, ideea că la începutul mileniului II ar fi putut exista un imperiu indo-euro-pean puternic în Anatolia era înlăturată cu desăvârşire, întrucât arienii au apărut în India către secolul XV î.H.

Cu toate acestea, intuiţia cercetătorului a fost confirmată, cu timpul; analizând un text, a descoperit că ipoteza lui îşi găsea fundamentarea mult aşteptată: în fraza *Nu ninda-an ezzatteni wâdar-na ekutteni,* cuvântul *nin-da* însemna „pâine", pentru că ideograma care-l reprezenta se apropia de sensul sumerian corespunzător.

„Pâine" sugera ideea de „a mânca", iar forma *ezzatteni* amintea tocmai de englezescul *to eat,* latinescul *edere* şi *ezzan,* din germana veche. Era evident că *ezzatteni* se apropia de formele citate mai înainte. Acel *-an,* alături de *ninda,* corespundea unei desinenţe speciale pentru cazul acuzativ. *-Na* plasat după *wâdar* trebuia interpretat la fel. Hrozny a mers mai departe; a socotit că era cazul să asocieze ideii de „a mânca pâine" şi alţi termeni în legătură cu hrana. A observat înrudirea dintre *water* (engleză), *wasser* (germană), *watar* (vechea saxonă) şi *wâ*-dardin textul hitit; *ekutteni,* confruntat cu latinescul *aqua* şi cu un termen sanscrit corespunzător, însemnând „a bea", completa fraza, descifrând-o astfel: „Mâncaţi aici pâine şi beţi apă". Textul, de natură religioasă, evoca, probabil, o libaţiune sacră.

Cea mai veche limbă indo-europeană cunoscută

După luni de cercetări minuţioase, Hrozny identificase cea mai veche limbă indo-europeană cunoscută, vorbită la începutul mileniului II în Anatolia. Descoperirea lui, de o valoare covârşitoare, a fost „oficializată", la 24 noiembrie 1915, în cadrul conferinţei ţinute în faţa membrilor Societăţii Germane a Orientului Mijlociu.

în anul 1917, lucrarea tânărului savant ceh, intitulată *Limba hitiţilor, structura sa, apartenenţa sa la familia limbilor indo-europene,* a oferit perspective de studiu deosebit de atrăgătoare celor preocupaţi de studiul istoriei Orientului străvechi.

O teorie nouă este deseori controversată; cu toate că, în principal, părerile formulate de Hrozny au fost admise destul de repede, unii le-au considerat cu rezervă, operând şi câteva corecturi necesare, dat fiind că savantul ceh, specialist în limbi semitice, făcuse câteva e-rori, minore, pe care indo-europeniştii le-au subliniat, în general, dezbaterile pe tema limbii hitite au fost utile, contribuind la cunoaşterea ei, iar lucrările lui Sturtevant (SUA), Johannes Friedrich şi Albrecht Goetze (Germania) au desăvârşit opera lui Bedrich Hrozny.

Imigranţi de dată recentă

Studiile elveţianului Emile Forrer au dus la identificarea, alături de „hitita cuneiformă", a unui anumit număr de limbi înrudite, descoperite pe inscripţiile tăbliţelor de la Boghaz Koy. Faptul că într-o capitală de seamă a antichităţii se vorbeau mai multe dialecte nu surprinde câtuşi de puţin; existenţa celor opt limbi[1]) identificate de Forrer a fost confirmată. Limbile sumeriană şi akkade-ană, de largă circulaţie în întregul Orient, erau prezente în mod firesc la Boghaz Koy. Luwita şi palaita sunt dialecte indo-europene, strâns înrudite cu „hitita". Limba hurrită, din estul Anatoliei, este considerată preindo-eu-ropeană.

1) nesita, hatti (sau protohitita), luwita, palaita, hurrită — limba ariană a conducătorilor statului Mitanni — akkadeana, sumeriană şi hitita hieroglifică (tabalica).

După părerea lui Forrer, prin limba „hitită", vorbită în ţara Hatti, trebuia să se înţeleagă limba primilor locuitori ai Anatoliei, nu cea tălmăcită de Hrozny. în mileniul II „hititii" indo-europeni imigraseră de curând, limba lor fiind nesita sau kanesita (denumirea le aparţine).

întemeietorii străvechiului regat „hitit" veniseră din Nesa-Kanesh, după părerea unora — ceea ce explică numele pe care l-au dat limbii lor. Populaţia ţării Hatti vorbea aşadar, „protohitita", dar nici această denumire nu i-a mulţumit pe orientalişti, pentru că băştinaşii nu erau indo-europeni.

în prezent, oamenii de ştiinţă dau numele de „hitiţi" indo-europenilor care şi-au întemeiat propriul imperiu anatolian. Spre a evita orice confuzie, cei mai vechi locuitori ai ţării Hatti au fost numiţi de cercetătorii moderni protohitiţi, iar limba lor, protohitita sau hatti. în textele cuneiforme de la Boghaz Koy această limbă este numită hattili, şi ea nu este nici indo-europeană, nici semită şi nici caucaziană[1] \

Hititii indo-europeni n-au venit în Anatolia în urma u-nei mari invazii, ci s-au infiltrat încetul cu încetul, ca şi semiţii, în oraşele sumeriene din Mesopotamia. Afirmaţia este întemeiată pe faptul că pe tăbliţele de la Kultepe figurează nume indo-europene, cu trei sute de ani înainte de întemeierea imperiului hitit.

Indo-europenii nu au venit, deci, în Anatolia ca stăpâni, ci au devenit stăpâni, după ce şi-au asimilat cultura protohititilor.

1) Johannes Lockmann, *Hititii,* Miinchen, 1975 (n.a.).

Occidentali, după toate probabilităţile

Forrer demonstrase că „năvălitorii" imigraseră de curând în Anatolia.

De unde veneau?

Ipotezele, controversele, dezbaterile prilejuite de a-ceastă întrebare au fost numeroase şi discutabile, în marea familie a popoarelor indo-europene, limba pe care o vorbeau făcea parte din grupul *centum,* adică familia occidentală, cuprinzând latina, greaca, limbile celtice şi germanice. Faptul acesta ar pleda pentru originea „occidentală", europeană sau, mai exact, balcanică, pentru că ei au pătruns, după toate probabilităţile, prin strâmtorile care despart Marea Neagră de Medite-rana. Distrugerile pe care le-au suferit anumite locuri, la sfârşitul mileniului III şi la începutul mileniului II, ar constitui argumente favorabile acestei prime ipoteze. Dar provenienţa caucaziană este, de asemenea, probabilă: faptul că puterea hitită poate fi localizată la Kanesh — corespunzând, poate, oraşului Nesa, menţionat de textele acelei epoci — sprijină însă cea de-a doua ipoteză. Năvălitorii, veniţi din nord-est, s-arfi putut aşeza, pentru câtăva vreme, în Capadocia orientală, înainte de a pune stăpânire pe întregul platou.

Acum, prima ipoteză pare cea mai plauzibilă, dar nu sigură, în estul Anatoliei, limba indo-europeană vorbită în statul Mitanni în secolul V î.H. făcea parte din grupul *satem,* adică grupul „oriental", căruia îi aparţin persana

veche şi sanscrita. Luwitii din vestul şi sud-vestul Asiei Mici aveau trăsături comune cu hitiţii şi afinităţi atât de mari încât nu se pune problema unei obârşii diferite; or, luwiţii au venit din vest, fără îndoială.

Un text ritualic din secolul XIV Î.H. a fost citat mult timp, pentru justificarea originii orientale: este vorba despre „Soarele răsărind din mare"; pentru un locuitor al Anatoliei marea aceea nu putea fi Marea Neagră. Se mai putea replica şi că Marea Caspică este foarte îndepărtată de Podişul Anatoliei, de care o despart Armenia, Munţii Caucazului şi lanţul muntos al Elbruzului. Dacă textul acesta, transcris în secolul XIV, data din e-poca în care hitiţii erau aşezaţi în locurile lor de baştină, acestea puteau fi situate fie la nord de Balcani şi la vest de Marea Neagră, fie la nord de Caucaz, în stepele care se întind de la Volga la Kuban, fără a putea impune categoric una dintre ipotezele formulate.

Multe probleme au rămas nedesluşite şi necesită un studiu atent: influenţa fondului hatti şi hurrit asupra limbii şi civilizaţiei năvălitorilor indo-europeni, manifestată prin numele dat suveranilor şi zeilor, adoptarea scrierii cuneiforme de către hitiţi, după ce a fost introdusă în A-natolia de negustorii asirieni din Capadocia.

între cele două războaie mondiale s-au elaborat multe materiale de sinteză asupra hitiţilor, dar rămăsese un obstacol ce părea de netrecut: textele scrise în akkadeană, cele redactate în hitita cuneiformă fuseseră traduse, aducând informaţii preţioase despre istoria mileniului 11, dar documentele scrise cu hieroglife îşi menţineau taina de nepătruns.

f

Baza unei coloane flancată de doi lei din piatră, datând din epoca nechitită (secolul IX Î.H.) - Karkemiş.

Misterul hieroglifelor hitite

Unul dintre pionierii hititologiei, Archibald Henry Sayce, şi-a închinat aproape toată viaţa descifrării hititei scrise în caractere hieroglifice, fără să obţină rezultate satisfăcătoare. Lucrarea pe care şi-o asumase nu era dintre cele mai uşoare; se iveau dificultăţi nenumărate, la tot pasul; filologii erau descurajaţi pentru că nu se cunoştea nici scrierea, nici limba transcrisă şi nu exista nici un document bilingv. Descoperirea unui sigiliu pe care figura o inscripţie bilingvă a însemnat doar o licărire de speranţă. „Sigiliul lui Tarkumuwa" l-a decepţionat pe Sayce. Textele în scriere cuneiformă şi hieroglifică erau prea scurte, iar sensul inscripţiei „Tarkumuwa, rege al ţării Erme" nu oferea perspectiva unei interpretări de ansamblu. Hieroglifele însemnând „rege", „oraş" şi „ţară" au fost identificate, atât şi nimic mai mult! Cercetând vestigiile de la Boghaz Koy şi sanctuarul de la Yazili-kaya, arheologii au localizat cuvântul „zeu" şi terminaţiile în -s sau -n. Multe texte hieroglifice erau prea scurte pentru a aduce o precizare sau o lămurire. Lingviştii a-veau nevoie de o culegere cât mai completă de inscripţii cu scriere hieroglifică pentru „citirea" lor; culegerea şi publicarea acestor documente a însemnat un volum de muncă uriaş.

În 1900, Leopold Messerschmidt a publicat *Corpus inscripţionam hettiticarum,* completându-şi lucrarea şi în anii următori.

Referindu-se la o lucrare apărută în 1894, Jensen *a* încercat să demonstreze înrudirea dintre armeană şi hi-tita hieroglifică. Teza lui era discutabilă, pentru că cele două limbi au fost folosite în epoci diferite; cu toate greşelile pe care le-a făcut, Jensen a izbutit să „citească" anumite hieroglife. Dar nici de data aceasta nu se putea vorbi despre o descifrare de ansamblu.

Cercetătorii au susţinut polemici nenumărate, iar înverşunarea lor era, de cele mai multe ori, invers proporţională cu valoarea teoriilor.

Câteva progrese

Generaţiile următoare, cea a anilor '30 şi cea care a urmat celui de-al doilea război mondial, au dus la bun sfârşit lucrările predecesorilor. După 1930, specialiştii orientalist! Ignace Gelb, Emile Forrer, Helmuth Bossert, Bedrich Hrozny (care citise hitita cuneiformă) au continuat cercetările; taina hieroglifelor rămăsese intactă, în anul 1934, Kurt Bittel a făcut o descoperire importantă, care a contribuit la aflarea „cheii" problemei: trei sute de tăbliţe, din care o sută erau gravate în caractere cuneiforme în paralel cu hieroglifele; s-au găsit, de asemenea, numeroşi cilindri-sigiliu cu inscripţii hieroglifice. Comparându-le, s-au identificat patru regi hitiţi, al căror nume figura în scrierea hieroglifică — atestate şi în scriere cuneiformă. Arheologii nu câştigaseră prea mult: textele tăbliţelor şi ale sigiliilor erau foarte scurte, deseori deteriorate şi greu de interpretat; numai un

document bilingv suficient de lung putea oferi perspectiva soluţionărilor. Cercetătorii descurajaţi îşi aminteau cu mâhnire cuvintele bătrânului Sayce: „Nu mai am nici o nădejde de a descifra scrierea aceasta".

Cronologie hitită confirmată

Istoricii şi arheologii remarcaseră o întrerupere ciudată în cronologia hitită, între ceea ce se numea Imperiul Vechi şi Imperiul Nou. Imperiul Hatti avusese un declin inexplicabil, vreme de două secole, iar dezvoltarea regatului Mitanni, contemporan lui, nu constituia o cauză plauzibilă a eclipsei sale. Greşeala aparţinea o-rientaliştilor, cronologia comparată pe care o stabiliseră trebuia revăzută, îndeosebi în privinţa domniei lui Ham-murabi, regele Babilonului. Amploarea noilor exploatări arheologice, descoperirile lui Andre Parrot, aveau să aducă precizările cuvenite pentru stabilirea unei cronologii exacte, fără nici o discontinuitate.

O acropolă, un templu, peste şaizeci de antrepozite

După stabilirea succesiunii regilor hitiţi, urma reconstituirea „civilizaţiei" lor. La Boghaz Koy şi la Zendjirli se descoperiseră vestigiile unor monumente impunătoare, dar unii specialişti, ca şi Hugo Winckler, au dat prioritate studierii materialului epigrafic; numai Otto Puchstein s-a arătat interesat de studierea arhitecturii capitalei hitite.

Kurt Bittel, un tânăr arheolog german, a condus opt campanii de săpături la Boghaz Koy, între 1931 şi 1939, relevând cinci straturi, dintre care cele mai interesante, IV, III şi lll-b, corespundeau perioadei hitite; a identificat o acropolă, un templu înconjurat de aproximativ şaizeci de magazii; a descoperit un număr impresionant de tăbliţe, aproape şapte mii în opt ani de săpături, care conţineau informaţii valoroase, completând astfel izvoarele istoriei hitite.

O mică expediţie într-o regiune izolată a Munţilor Taurus

Cercetătorul german Helmuth Bossert se stabilise în Turcia, în 1934, foarte hotărât să pătrundă taina hieroglifelor hitite, pe care le cunoştea întrucât lucrase a-lături de Kurt Bittel, la săpăturile de la Boghaz Koy. Ofiţer în primul război mondial, arheolog, scriitor şi editor de lucrări de artă, Bossert era o personalitate de excepţie.

în 1945, în cursul unei călătorii într-o regiune izolată a Taurusului, câţiva ţărani i-au vorbit despre leii sculptaţi care se aflau într-un loc greu accesibil, în apropiere de târguşorul Kadirli. Anotimpul nefiind favorabil, arheologul a pornit în expediţie în anul următor, însoţit de Halet Gambei, asistentă turcă. Cu toate ploile abundente care au transformat regiunea într-o mlaştină, au ajuns la Kadirli. învăţătorul din sat văzuse de mai multe ori pietrele sculptate care-i îndemnaseră pe cei doi cercetători să

ajungă în locul acela uitat de lume; le-a propus, aşadar, să le fie călăuză. După un drum anevoios, mica echipă a atins punctul numit Kara Tepe „Muntele Negru". Au descoperit foarte curând leul sculptat şi o inscripţie semitică — dovedită, ulterior, a fi feniciană.

Textele regelui Asitawanda, redactate şi transcrise în feniciană şi în hieroglife

Explorând împrejurimile, făcând săpături, Bossert a găsit câteva fragmente de sculpturi şi inscripţii hieroglifice, alături de textul semitic; probabilitatea existenţei unui text bilingv îl preocupa. Arheologii nu puteau afirma încă, ei presupuneau doar. în anul următor, în martie 1947, săpăturile au fost reluate, sub conducerea lui Bossert şi a arheologului turc Bahadir Alkim, unul dintre cei mai de seamă cercetători pe care i-a dat Turcia lui Mustafa Kemal. Primele săptămâni de cercetări s-au soldat cu rezultate încurajatoare: incinta unei citadele, un templu, un palat şi documente epigrafice scrise fie în feniciană, fie în hitită hieroglifică, în septembrie 1947 au fost degajate două blocuri — reliefuri *(orthostates)* importante, purtând inscripţii în ambele scrieri; întrucât nimic nu dovedea totuşi existenţa unui text bilingv, săpătorii şi-au continuat munca.

Bossert nu cunoştea feniciană arhaică, folosită pe inscripţiile semitice de la Kara Tepe; el a trimis relevee specialiştilor străini — îl citäm, în primul rând, pe Du-pont-Sommer — care urmau să se ocupe de traducere.

Textele tălmăcite de diferiţi semitologi menţionau un suveran, identificat ulterior sub numele său hitit, Asita-wanda — probabil ultimul suveran din secolul VIII î.H. al citadelei din Kara Tepe, care a pacificat şi a stăpânit o regiune întinsă de la versanţii Munţilor Taurus la Câmpia Ciliciei.

Ţâşneşte scânteia

Textul fenician fusese tradus, dar trebuia confruntat cu textul corespunzător, transcris în hitită hieroglifică, în vederea găsirii cheii enigmei care concentrase atenţia specialiştilor timp de trei sferturi de secol.

Hieroglifele figurând pe mai multe *orthostates* erau gravate aparent fără a respecta vreo ordine anumită. Un singur verb a fost identificat, iar numele lui Asitawan-da nu fusese descifrat. Franz Steinherr — autodidact poliglot, unul din adjuncţii lui Bossert, care începuse, la patruzeci de ani să studieze filologia, de care avea nevoie în cercetările sale de arheolog entuziast — a descoperit o inscripţie lungă, gravată pe statuia unui sfinx — pe care tocmai o curăţa — în care a identificat numele suveranului din Kara Tepe.

A fost un progres, un pas promiţător; cu toate acestea, faptul că numele lui Asitawanda figura pe mai multe inscripţii găsite în cetatea în care domnise nu avea nimic ciudat, era un lucru firesc. Arheologii aveau nevoie de o frază completă, cu un conţinut identic, în cele două limbi.

Revenind la Istanbul, Steinherr, care cunoştea toate inscripţiile hieroglifice descoperite la Kara Tepe, după ce asistase la un curs ţinut de Bossert, a întrevăzut o soluţie. Bossert comentase o parte a inscripţiilor fenici-ene: „Am făcut din cal un cal, din scut, un scut, din armată, o armată". Steinherr şi-a amintit imediat de partea respectivă din inscripţiile hieroglifice, în care apar două capete de cal.

Intuiţia cercetătorului a fost confirmată de fapte, în săptămânile şi în anii următori. Bossert a izbutit să izoleze începutul textului hieroglific care traducea, cuvânt cu cuvânt, textul fenician, în 1953, descoperirea celei de-a doua inscripţii bilingve, la Kara Tepe, confirma transcrierile anterioare.

Descoperirile făcute în urma săpăturilor de la Kara Tepe, intuiţia lui Steinherr, lucrările lui Bossert, aduceau soluţia problemei ridicate de documentele hitite.

Descifrarea hieroglifelor, traducerea din luwită şi pa-laită şi noile săpături arheologice întreprinse în Anatolia şi în Siria de nord au completat cunoştinţele noastre despre primul imperiu indo-european al istoriei.

evenim asupra unui aspect al precizării cronologiei. Multă vreme istoria hitită a fost împărţită în două părţi distincte: Imperiul Vechi şi Imperiul Nou, pe care le despărţea un gol de circa două secole, atribuit declinului şi considerat, în general, „o eclipsă". Prima interpretare a istoriei hitite a fost influenţată de cronologia egipteană, în care exista o „perioadă intermediară" (Imperiul Mijlociu) între Imperiul Vechi şi Nou. Discontinuitatea ce a-păruse în istoria hitită putea fi explicată prin tulburări interne grave, prin creşterea puterii rivale, a hurriţilor din Mitanni, prin mutarea capitalei în alt loc — neidentificat încă de arheologi. Toate explicaţiile au fost analizate, succesiv, dar nici una nu se întemeia pe documente epi-grafice sau arheologice.

O eroare — în privinţa unei perioade de peste două sute de ani — se strecurase în cronologia stabilită de istoricii Orientului Apropiat. Data când a domnit Ham-murabi, fixată către 2000 î.H. de specialiştii în probleme mesopotamiene, a fost rectificată, în urma descoperirilor efectuate după cel de-al doilea război mondial, fiind încadrată între 1792 şi 1750 Î.H.

Această modificare a anulat „eclipsa hitită", restabilind continuitatea istoriei anatoliene.

Mici regate „feudale"

La începutul mileniului II, pe vremea înfloritoarelor colonii asiriene din Capadocia, o seminţie indo-euro-peană — care se va numi hitită — se aşeza la răsăritul

Podişului Anatoliei.

Cei care s-au numit „hitiţi" nu erau primii indo-europeni sosiţi în Asia Mică. La sfârşitul mileniului III se semnalase primul val de năvălitori venind din vest, prin strâmtorile care legau Marea Marmara cu Marea Egee şi cu Marea Neagră, stabilindu-se în partea de sud-vest a podişului; erau luwiţii, cei care au distrus Troia II. La începutul mileniului II, tăbliţele asiriene de la Kanesh menţionau nume indo-europene folosite în mod curent în perioada hitită

ulterioară.

Există un text care indică destul de exact perioada în care a fost constituit imperiul hitit; sunt citate numele unor suverani din vremuri îndepărtate: Pithana, regele

din Kussar — locul nu a fost identificat — şi Anitta, fiul şi urmaşul lui. După toate probabilităţile, în primele secole ale mileniului II, viitoarea ţară Hatti era împărţită în numeroase regate mici, de tip „feudal", conduse de prinţii sau de războinicii indo-europeni, cărora li s-au supus popoarele băştinaşe, denumite de specialişti „protohi-tiţi", „asianici" sau „hatteeni".

Numele mai multor regate de tip „feudal" au fost cunoscute mulţumită textului atribuit lui Anitta; Kussar — cetatea lui Pithana; Hattuşa — viitoarea capitală a imperiului; Salatiwara — probabil oraşul Savastra, la est de Konya; Hurkiwna, Purushanda şi Zalpuwa, care sunt mai greu de localizat. Oraşul-cetate Nesa — reşedinţa regelui Anitta — a fost identificat cu Nysse sau cu Ka-nesh şi a format obiectul unor dezbateri aprinse, cărora le lipseau argumentele hotărâtoare. Hrozny susţinea obârşia nord-caucaziană a hitiţilor; după părerea lui, Nesa desemna o cetate aflată în afara Asiei Mici, făcând o legătură între Nesa şi Neşiş, situată pe ţărmurile răsăritene ale Mării Negre, aproape de actualul Soci; de acolo ar fi purces imigranţii indo-europeni.

Indiferent de regiunea originară a năvălitorilor din nordul Balcanilor sau din stepele de la nordul Caucazu-lui, se poate afirma că elementul „hitit" propriu-zis s-a închegat în partea orientală a Podişului Anatoliei.

Pithana şi fiul său Anitta îşi impun autoritatea

Singurul eveniment al domniei lui Pithana la care s-au referit textele a fost războiul pe care l-a purtat el, rege al Kussarului, împotriva regelui din Nesa, oraş-stat cucerit, în cele din urmă. A fost o victorie generoasă pentru că învinsul a fost doar luat prizonier, iar supuşii lui au fost cruţaţi, chiar trataţi cu blândeţe.

Fiul lui Pithana a trebuit să ţină piept unor duşmani mult mai primejdioşi: o coaliţie iniţiată de Pijusti, regele din Hattuşa, care întrunise suveranii din patru oraşe-stat — pe care, de altfel, fiul regelui Pithana le-a cucerit unul după altul, punând stăpânire şi pe bogăţiile din Hattuşa, pe care le-a expediat la Nesa.

în câţiva ani, tatăl şi fiul şi-au impus autoritatea, iar micile regate din răsăritul Anatoliei au fost nevoite să o accepte. Lupta pentru putere a avut, poate, şi raţiuni de ordin religios: regele Kussarului şi fiul său se socoteau descendenţii Zeului Furtunii, iar adversarii lor se aflau sub protecţia Zeiţei-Soare din Arinna, oraş a cărui amplasare a rămas necunoscută.

Anitta s-a purtat faţă de învinşi cu mai puţină mărinimie decât tatăl său. Oraşele cucerite, pustiite, erau sortite pieirii, pentru că reclădirea lor era interzisă: „Dacă regele care îmi urmează va aduce din nou locuitori în aceste oraşe, să fie tratat ca duşman de către Zeul Furtunii din Nesa! Să-i pustiască toată ţara şi să-l sfârtece ca un leu!"

Pijusti, regele din Hattuşa, care scăpase cu viaţă, a reluat lupta împotriva lui Anitta, formând o nouă coaliţie; aliatul său, regele din Zalpuwa, a fost primul învins, pierzându-şi regatul şi libertatea, după un lung asediu, victoria finală fiind revanşa învingătorului. „Odinioară, Uhna, regele oraşului Zalpuwa, l-a luat pe zeul Siusum-mi din Nesa şi l-a dus la Zalpuwa. Apoi, eu, Anitta, Marele Rege, l-am readus la Nesa pe Zeul Siusummi, luându-l din Zalpuwa, dar l-am adus şi pe Huzzija, regele din Zalpuwa la Nesa..."

Titlul de „Mare Rege" pe care şi l-a arogat monarhul consfinţea, poate, primele victorii ale întemeietorilor dinastiilor din Kussar şi din Nesa. Anitta a avut prilejul să cucerească Hattuşa, atacându-l noaptea, prin surprindere. Oraşul avea o poziţie defensivă excepţională şi nu ar fi cedat în faţa duşmanului; numai foametea l-a făcut vulnerabil. Şi aici, porunca regelui a fost categorică:

„Cel care va domni după mine şi va popula din nou oraşul Hattuşa să fie zdrobit de Zeul Furtunii din Cer!"

Pe locul cetăţii distruse s-a semănat *zahelli, o* plantă spinoasă, parazită, ca să înlocuiască, simbolic, plantele hrănitoare, dătătoare de viaţă. Obiceiul acesta a fost a-testat şi la asirienii din primul mileniu î.H.

Un sceptru din fier, metal foarte rar

După multe asedii, din care ieşise învingător, regele din Nesa l-a înfrânt, în câmp deschis, pe regele din Sa-latiwara, care făcuse imprudenţa de a accepta o luptă în afara cetăţii sale; prada de război a fost folosită pentru a cinsti zeii din Nesa şi pentru a le ridica temple. „Am clădit casa lui Halmasuitta, casa Zeului Furtunii, Stăpânul meu, şi casa Zeului Siusummi. Acolo se află toate bogăţiile pe care le-am adus din campaniile mele."

Un recensământ mai puţin obişnuit al animalelor, aduse la Nesa, ne face să credem că regele Anitta amenajase acolo un parc zoologic.

Pacea nu era deplină pentru că regele din Salatiwara căuta să-şi ia revanşa; nu a avut noroc nici de data a-ceasta, fiind învins şi-a doua oară.

Suveranul din Nesa, cu sprijinul regelui din Puru-shanda, care-i era vasal, a condus ultima sa campanie, obţinând o victorie strălucită. Aliatul regelui din Nesa i-a dăruit, poate şi ca o formă de manifestare a supunerii sale, „un sceptru din fier", metal extrem de rar în vremea aceea.

Supunerea faţă de suzeranul său, arătată de regele din Purushanda, era foarte grăitoare, pentru că sublinia puterea crescândă a suveranului din Nesa — constatată încă de pe vremea regelui Anitta — cu atât mai mult cu cât tăbliţele asiriene din Kanesh îl numeau „Mare Prinţ" pe regele din Purushanda.

Labarna, întemeietorul Imperiului Vechi

Dintre urmaşii regelui Anitta nu putem cita decât vreo câţiva, fără a-i clasa cu precizie. Tudhalya I a avut doi fii: Pusarma şi Pawahtelmah. Cel dintâi a fost tatăl lui Labarna I, personalitate binecunoscută, considerat ca adevăratul întemeietor al Imperiului Vechi. Acest rege a domnit în prima jumătate a secolului XVII Î.H.; îi cunoaştem mai bine faptele de vitejie datorită unui text ulterior, datând de la începutul secolului XV Î.H., aşa-numitul *Rescript al lui Telepinu,* unde se întocmise un bilanţ al domniilor precedente, din care urma să se inspire regele Telepinu pentru a instaura reforma.

Posesiunile lui Labarna I erau mult mai întinse decât cele ale lui Anitta şi se înmulţeau de pe urma bătăliilor câştigate; ele cuprindeau toată Capadocia, iar în cadrul unor campanii regele ajunsese până la ţărmurile Medi-teranei, în ţările Arzawa şi Wilusa.

Tuwanuwa, Tyana grecilor[1]), unul din centrele însemnate ale regiunii de nord-est, capitala unui regat important din mileniul II Î.H., a căzut sub stăpânirea lui Labarna, care îşi fixase atunci capitala la Hattuşa, atât datorită situării sale geografice, în centrul podişului Asiei Mici, cât şi a posibilităţilor sale de apărare.

1) astăzi, Kilise Hisar *(Hisar*= cetate; *Kilise* = biserică).

Adunarea nobililor, Curtea Supremă, ca în Evul Mediu occidental

Regele Labarna a încredinţat puterea supremă fiilor şi slujitorilor săi cei mai credincioşi; la sfârşitul domniei sale se conturase unitatea diferitelor principate indo-eu-ropene ale ţării Hatti, grupate în jurul dinastiei. Urmaşii lui, moştenitorii unui regat puternic, au intervenit în politica „mondială" a vremii. Hattuşil I, fiul lui Labarna, a adoptat aceeaşi politică de expansiune, prin nenumărate campanii la graniţele Anatoliei; dar el a avut de înfruntat intrigile de la palat; nu le cunoaştem cauza, dar am luat cunoştinţă de rezultat: alungarea reginei Has-taja şi a unuia dintre fiii săi, Labarna II, succesiunea tronului revenind lui Mursil, fratele mai mic. Hotărârile luate nu exprimau toanele unui suveran absolut, ele erau bine chibzuite, fiind aprobate, de altfel, de adunarea nobililor, *pankus,* care avea rolul unei Curţi Supreme. Ne gândim la curţile seniorilor din Evul Mediu occidental, de origine indo-europeană germanică, ce s-au întrunit cu regularitate până la sfârşitul secolului XIII.

Hattuşil rezolvase, aşadar, problema succesiunii şi îşi putea continua expediţiile: urmărea cucerirea Alepu-lui, cetate bogată, centru comercial important, la nordul Siriei, având legături cu ţările care mărgineau Meditera-na, cu Mesopotamia şi Anatolia.

Regele a murit, probabil, într-una din campaniile duse împotriva Alepului sau în urma unor tulburări interne, care au zdruncinat sfârşitul domniei sale.

Cucerirea Alepului; „raid" asupra Babilonului

Mursil I a izbutit acolo unde Hattuşil eşuase: a cucerit Alepul şi l-a distrus, locuitorii cetăţii au fost luaţi prizonieri, iar prada de război a învingătorilor a fost bogată. Regele a organizat o altă campanie împotriva hurriţilor, aşezaţi în nordul Mesopotamiei, în ţinuturile care vor forma, ulterior, regatul Mitanni. Cea mai cunoscută expediţie a lui Mursil a rămas „raidul" care a inclus şi Ba-bilonul, în ultimii ani ai secolului XVII Î.H.

O cronică babiloniană ne permite să datăm atacul hi-tit. „Pe timpul lui Samsu Ditana, Omul din Hatti s-a îndreptat împotriva Akkadului." Samsu Ditana domnise între 1625 şi 1595 î.H.; aşadar, s-a putut data cu suficientă precizie expediţia lui Mursil, Babilonul a fost pustiit, iar zeii lui ocrotitori au fost duşi în captivitate de către amorriţi, aliaţii hitiţilor din vremea aceea. Convoaiele de prizonieri şi prada de război au fost îndrumate spre nord.

Mursil îşi dădea seama că va întâmpina numeroase dificultăţi pentru a-şi menţine stăpânirea asupra Babilonului, în primul rând, depărtarea prea mare de propriul său imperiu. Două mii de kilometri despărţeau Hattuşa de capitala Mesopotamiei; înţelepciunea îl îndemna să nu insiste, să nu rămână acolo. Cucerirea Babilonului a fost doar o incursiune războinică, care nu a fost consemnată ca un act oficial de „cucerire politică a Mesopotamiei".

în schimb, Alepul şi Siria de sus — zonă extrem de importantă sub aspectul geopolitic, cale de acces spre Canaan şi Egipt, pe de o parte, şi spre „Ţara dintre cele două fluvii" şi lumea hurrită, pe de altă parte — au rămas sub stăpânirea regelui Mursil.

în mileniul II î.H. hitiţii s-au impus ca o mare putere, pe care celelalte popoare trebuia să o respecte.

Răfuieli ca la curtea Merovingienilor [1]

Curtea regală hitită redevenise locul de desfăşurare al unor intrigi comparabile cu cele care marcaseră sfârşitul domniei lui Hattuşil. Urzelile acestea amintesc de răfuielile dinastice de pe vremea Merovingienilor. Cumnatul lui Mursil, paharnicul Hantili, a organizat un complot care a dus la asasinarea regelui. Hantili a preluat puterea şi a continuat politica de expansiune în Siria şi de luptă împotriva hurriţilor. „Imperiul hitit" a trebuit să facă faţă şi altor primejdii: seminţiile kaska, stabilite în partea de nord şi nord-est *a* centrului Anatoliei, care făceau incursiuni de jaf periodic şi sistematic.

Kaskii se aflau, de fapt, atât în „Ţara de Sus" — în munţii Pontici, în nord-estul imperiului hitit, cât şi în „Ţara de Jos", în regiunile situate la sud de Boghaz Koy.

1) numele primei dinastii a statului franc, întemeiată, potrivit unei legende, de Meroveu, conducător al francilor salieni în bătălia din 451, de pe Câmpiile Catalaunice, împotriva lui Attila. în timpul dinastiei merovingiene a început procesul de formare a statului feudal timpuriu al francilor.

Se ducea o luptă înverşunată pentru putere: comploturile, răzvrătirile, *vendetta* se succedau. Multe capete princiare au căzut, victime ale unor ambiţii nedomolite.

După moartea lui Hantili, un alt uzurpator, Zidanta, l-a ucis pe prinţul moştenitor Piseni, cu toată familia sa, proclamându-se rege. La rândul lui, a fost înlăturat de propriul său fiu, Ammuna, a cărui guvernare a fost dezastruoasă. Ţara Hatti era măcinată şi de numeroase răscoale, care subminau puterea ei de apărare; în plus, seceta foarte mare lovise crunt agricultura şi creşterea vitelor. După moartea lui Ammuna, fiii săi, Titti şi Hantili, au fost executaţi din ordinul succesorului la tron, prinţul Huzzija I, care urmărea să o înlăture şi pe sora lui, Ista-parija, împreună cu soţul ei, Telepinu. Acesta din urmă a dejucat planul lui Huzzija, rivalii au f ost îndepărtaţi; in-terzicându-li-se să poarte sabie, au fost retrogradaţi (au redevenit ţărani). Odată luate aceste măsuri, Telepinu a devenit regele ţării Hatti; atunci a promulgat o „ordonanţă", care constituie, astăzi, principala sursă de documentare privind Imperiul Vechi.

Domniile reparatorii; noi dinastii în secolul XV î.H.

Campaniile s-au desfăşurat îndeosebi spre vest şi sud-vest, încheindu-se cu victorii strălucite. Cu toate a-cestea, suveranul hitit era mereu pândit de primejdii: comploturile şi intrigile necontenite l-au determinat pe rege, sprijinit şi de o parte a nobilimii, să-i cheme la judecată pe intriganţi şi să-i condamne pentru instigare la

revoltă. Telepinu a obţinut de la *Pankus* aprobarea unei noi legi cu privire la succesiunea la tron; în plus, adunarea nobililor era împuternicită să judece membrii familiei regale, implicaţi în comploturi de succesiune.

Domnia lui Telepinu a luat sfârşit către mijlocul secolului XV Î.H.

Mulţi istorici situau „eclipsa hitită" în jurul acestei date, dar noi am văzut că nu poate fi discutată continuitatea istoriei hattienilor.

în perioada care a urmat — de după moartea regelui Telepinu — succesiunea la tron a fost următoarea: Al-luwanna, Hantili II, Zidanta II, Huzziya II, Tudhalya II, Arnuwanda I.

Pe plan internaţional, Mitanni începuse să umbrească fala ţării Hatti, după cum ne spun sursele egiptene.

în ultima treime a secolului XV, Tudhalya II care „se înălţă atunci pe tronul regalităţii", a întemeiat o nouă dinastie (în împrejurări necunoscute).

în timpul domniei lui şi a lui Hattuşil II a fost reluată politica de expansiune hitită în Siria, frânată, combătută de-a lungul unui secol de hegemonia mitanniană asupra acestei regiuni. Alep a fost recucerit şi pedepsit pentru faptul de a fi ales tabăra adversă. De asemenea, s-au iscat conflicte cu Hanigalbat, vasal al marelui regat arian din est. Hattuşil II s-a luptat cu îndârjire pentru a dobândi monopolul controlului asupra Siriei de nord; în acelaşi timp, a trebuit să asedieze Alepul, care trecuse de partea mitannienilor.

Suveranul hitit a dat dovadă de înţelepciune, îndulcind pedepsele, mulţumindu-se cu un jurământ de vasalitate depus de prinţii din Alep şi Nuhasse, care se

ciocneau permanent de cele două mari puteri rivale din nord. Au fost tulburări şi la Kizzuwatna, în sud-estul imperiului, dar noi nu ştim dacă Hattuşil II a izbutit să reechilibreze situaţia în timpul vieţii.

Trădări si mârşăvii

Tudhalya III a condus mai multe campanii la sudul ţării Hatti, în Arzawa, pentru reprimarea tentativelor de rebeliune — regele fiind sprijinit de vasalii săi din Wilu-sa.

în vederea asigurării succesiunii la tron încă din timpul vieţii, suveranul a dispus ca fiul lui, Tudhalya cel Tânăr, să fie recunoscut drept „Rege al ţării Hatti".

„Când Tudhalya cel Tânăr a devenit suveranul din ţara Hatti, prinţii, nobilii de frunte, ofiţerii, toată armata, infanteria şi cei de la carele de luptă din Hatti, toţi i-au jurat credinţă".

Dar moştenitorul tronului s-a răzvrătit împotriva tatălui său; această atitudine l-a determinat pe fratele mai mic, Suppiluliuma, să i se împotrivească; cea mai mare parte a nobilimii îl sprijinea.

Tudhalya cel Tânăr a fost ucis şi familia lui a fost exilată la Alasija (Cipru); bunurile i-au fost confiscate. Nobilii care-i hotărâseră pieirea călcându-şi jurământul de credinţă faţă de el, au fost urmăriţi după înfăptuirea crimei. Zeii au pedepsit atunci ţara Hatti, pentru că nu s-a respectat cuvântul dat; foametea, ciuma, răscoalele se ţineau lanţ. După ce trecuseră patruzeci de ani de la

aceste nenorociri, anumite catastrofe se explicau tot prin blestemul pe care hitiţii şi-l atrăseseră căicându-şi jurămintele.

Către sfârşitul domniei lui Tudhalya III, eşecurile şi necazurile se înmulţiseră: „Ţara Isuwa i-a fost potrivnică; locuitorii Hattiului au fost de partea Isuwei; la fel şi oamenii din Gurtalisa, Arawanna, Zazsa, Tegarama, Ti-mina, ţara muntoasă a Haliwei, ţara muntoasă a Kar-mei, populaţia din Turmitta, ţara Alha, ţara Hurma, ţara muntoasă Harara, oamenii din Tepurzija, Hazga, Arma-tana".

Bilanţul acesta apăsător, menţionat de Suppiluliuma în cadrul unui tratat semnat cu Mattiwaza, regele din Mi-tanni, oglindeşte frământările şi neînţelegerile care sfâ-şiau atunci ţara Hatti, de la regiunile din est, aproape de Eufrat, până la cele meridionale ale Arzawei. Tuwanu-wa (Tyana), cel mai mare oraş din sud-est, a căzut în mâinile răsculaţilor. A fost cotropit ţinutul Azzi-Haisa, care constituia hotarul de nord-est până la care se întindeau seminţiile kaska. Acestea au făcut o incursiune în Hattuşa pe care l-au cucerit şi incendiat, în aceste condiţii, prea puţin promiţătoare, Suppiluliuma a ajuns la putere, asociindu-se mai întâi cu tatăl său, apoi, conducând singur toate treburile statului.

Suppiluliuma, Marele Rege

Noul rege a domnit aproape patruzeci de ani, de la 1380 la 1346 Î.H. Personalitatea suveranului, faptele sale de vitejie ne sunt cunoscute, datorită *Analelor* redactate sub înalta oblăduire a fiului lui Suppiluliuma, Mursil II. Documentul prezintă o valoare excepţională prin relatarea diferitelor campanii ale regelui, în vederea reinstaurării autorităţii hitite în Asia Mică:

Războiul a început în regiunea de graniţă Hajasa (la est); oraşul Samuha, distrus de curând, a fost refăcut.

Seminţia kaska, din nord, a fost respinsă, fiind nevoită să se retragă pe teritoriul ei; astfel, s-a restabilit pacea în regiunile pustiite de invaziile nimicitoare ale kas-kilor. A urmat Kizil Irmak, în valea lui superioară, unde, şi aici, conflictele şi luptele au încetat.

O nouă expediţie împotriva kaskilor nu a avut alţi sorţi de izbândă decât pustiirea teritoriului lor.

După moartea tatălui său, Tudhalya III, Suppiluliuma a devenit rege şi a restabilit pacea în ţară.

Controlul zonei vitale pe care o reprezenta Siria rămăsese un ţel mult râvnit, care stârnea rivalitatea dintre hititi şi mitannieni. Ciocnirea nu a avut loc decât mai târziu, după ce Suppiluliuma a încercat o strategie indirectă: şi-a căutat aliaţi, ca Artatama, prinţ hurrit; a atacat micile regate vasale ale Mitanniului, pe coasta libaneză şi în regiunea Palmyrei.

r

Regele mitannian a protestat, dar mulţi regi locali, care-i datorau supunere, au preferat protecţia acordată de regele din Hatti. Isuwa, ţinutul care se revoltase împotriva lui Tudhalya III, a fost cotropit şi cucerit.

Pătrunderea hititilor, la est de Eufrat şi către Tigrul superior, a declanşat conflictul cu mitannienii.

Tushratta, regele din Mitanni, a fugit din calea năvălitorilor, care-i distrugeau capitala, Washuqanni. Artata-ma, prinţul hurrit, ascultând porunca regală, l-a urmărit pe suveranul mitannian; Suppiluliuma s-a îndreptat spre sud, ca să recucerească Alepul. Regii locali i s-au închinat. Tentativele de a i se opune au fost curmate destul de uşor, iar instigatorii, deportaţi în Hatti. După Alep, a căzut Qatna. Pretutindeni au fost instalaţi suverani aliaţi ai învingătorului; „Marele Rege" veghea cu grijă asupra menţinerii ordinii şi a liniştii, atât în palat, cât şi în întreaga împărăţie.

în Siria, faţă în faţă cu Egiptul

într-un singur an, la vest de Eufrat se spulberase influenţa Mitanniului; puterea hitită se manifesta din nou, datorită energiei şi priceperii regelui Suppiluliuma; victoriile sale nelinişteau prinţii care cârmuiau ţările de pe coasta feniciană, iar cei din sudul Siriei se aflau acum în imediata vecinătate a Hattiului. Conform tradiţiei, principatele şi oraşele mici din aceste zone întreţineau raporturi amicale cu Egiptul, dublate de activitatea comercială intensă, încă din prima jumătate a secolului XV î.H.,

în urma campaniilor duse de faraonul Thutmosis III, toate teritoriile care nu depindeau de Mitanni se aflau sub protectorat egiptean.

Dacă Suppiluliuma ar fi avut de gând să aplice o politică prea îndrăzneaţă în problema Siriei, ar f i riscat să-i înfrunte pe egipteni; dar regele hitit a fost de multe ori obligat să prefere atitudinea diplomatică, renunţând la cuceriri militare. Egiptul şi Hatti aveau, fiecare în parte, partizanii lor, iar confruntarea se rezuma la conflictele dintre prinţii locali; Aziru, rege al Amurrului, a fost mai întâi „client" al Egiptului şi apoi aliatul lui Suppiluliuma.

în epoca aceasta, tronul i-a revenit lui Amenofis IV. Regele hitit s-a grăbit să-i trimită noului faraon daruri bogate, chezăşie a prieteniei lui. Pe de altă parte, Suppiluliuma a semnat tratate care-l desemnau că suzeran al prinţilor din Nuhasse, în regiunea Palmyrei. Aceştia a-veau obligaţia de a plăti un tribut anual, de a reînnoi jurământul de credinţă şi supunere, o dată pe an, la Hat-tuşa, şi de a-l sprijini pe rege, luptând alături de el, în caz de război. Existau şi derogări de la aceste reguli; câţiva protejaţi ai faraonului, de exemplu bogatul oraş Ugarit era scutit de toate aceste obligaţii.

După victoria din Siria, Suppiluliuma s-a îndreptat spre Arzawa, unde izbucniseră revolte. Regele conta pe sprijinul Wilusei, credincios aliat al hititilor, încă de la începutul Imperiului Vechi.

Pentru suveranul hitit problemele Anatoliei prezentau o importanţă secundară. Principalul mobil al activităţii regelui din Hattuşa rămăsese lupta pentru Siria, într-o perioadă de profunde transformări ale sistemului politic din Orientul Apropiat.

Tushratta, regele din Mitanni, îngrijorat de expansiunea hitită, strânsese legăturile cu Egiptul, căsătorind-o pe fiica lui, viitoarea Nefertiti, cu faraonul Amenofis IV. Conspiraţia urzită împotriva lui Tushratta, chiar de fiul său, a dus la asasinarea regelui. Artatama, regele hur-rit, a profitat de prilejul ce i se oferea, numindu-l pe fiul său, Suttarna, vicerege al Mitanniului, cu ajutorul lui As-sur-Uballit, monarh asirian. Fiul lui Tushratta, Mattiwaza, a fost alungat din ţară; el s-a dus la Suppiluliuma, ce-rându-i să-l apere şi să-l ajute să-şi recapete drepturile.

„Eu, Mattiwaza, fiul regelui, când m-am dus la Marele Rege eram însoţit de doi oameni din Hurri şi de două slugi; n-aveam decât un singur veşmânt, cel pe care-l purtam. Marelui Rege îi fu milă de mine şi-mi dărui care aurite, cai, vase, două căni şi cupe de aur şi argint şi un veşmânt de sărbătoare, giuvaere şi multe alte lucruri."

în schimbul acestor servicii, se declara dispus să accepte suzeranitatea hitită. Pentru a întări şi mai mult a-ceastă alianţă, prinţul fugar din Mitanni s-a căsătorit cu una din fiicele protectorului său.

Pentru moment, suveranul hitit era preocupat numai de Siria, unde hurriţii, profitând de rezistenţa prelungită a oraşului Karkemiş, hărţuiau trupele hitite. Situaţia s-a schimbat în clipa în care s-au primit întăriri; regele a participat şi el la asedierea Karkemişului, pe care l-a învins, în cele din urmă. Suveranul a încredinţat cârmuirea oraşului unuia dintre fiii săi, Pijassili, datorită căruia Karkemiş a prosperat.

Siria de Nord era în sfârşit supusă.

Hatti mai avea de înfruntat doar gigantul egiptean.

S*t»-.>";cer.

,Y

Macheta unei cetăţi hitite fortificate.

Victorii împotriva Egiptului şi a Mitanniului

Soţia faraonului fiind văduvă[1]), i-a cerut lui Suppilu-liuma să-i dea pe unul dintre fiii lui, drept soţ. „Soţul meu a murit şi n-am nici un fiu. Se spune că tu ai mulţi fii. Dacă mi-ai trimite unul din ei, mi-ar putea fi soţ." După câteva şovăieli, suveranul a convocat *pankus-u*\ şi a acceptat propunerea reginei Egiptului. Dar fiul pe care l-a trimis a murit în împrejurări dubioase, fapt care a dus la o declaraţie de război.

Arnuwanda, alt fiu al regelui, conducea operaţiunile militare; nu cunoaştem amănunte, dar se pare că a fost o expediţie fructuoasă, pentru că războinicii s-au întors în Anatolia cu mulţi prizonieri.

După aceea, Suppiluliuma i-a încredinţat fiului său Pijassili, rege în Karkemiş, misiunea de a-l repune în drepturi pe pretendentul la tron, Mattiwaza, alungat din ţară de partida prosiriană. Campania dusă de hitiţi a fost zdrobitoare. Capitala chiar a fost recucerită. Mattiwaza şi-a redobândit regatul, ca vasal al Marelui Rege, înlăturând definitiv primejdia pe care o reprezenta Karkemiş, fostă posesiune mitanniană.

1) soţul ei fusese Tutankhamon (1354-1346 Î.H.).

„Duşmanul ereditar": seminţia kaska

Cu toate înfrângerile, kaskii erau mereu pregătiţi să reînceapă lupta, ameninţând centrul ţării Hatti. Lupta împotriva lor era istovitoare: ei atacau prin surprindere, izbuteau să cucerească oraşe slab apărate şi apoi se retrăgeau repede în munţi. Urmărirea lor era foarte anevoioasă, pentru că terenul era accidentat şi kaskii aveau avantajul de a-l cunoaşte cât se poate de bine.

Cea mai bună apărare, preîntâmpinând incursiunile lor, era construirea unor fortificaţii solide şi prezenţa unor garnizoane care să le impună măcar respectul, dacă nu teama.

Dacă kaskii deveneau prea cutezători, hitiţii îi pedepseau pustiindu-le ţara, pârjolind pământul, luând în robie o parte a populaţiei pe care reuşeau s-o surprindă.

Cu toate aceste represalii, kaskii puteau fi domoliţi, dar nu învinşi.

La nord-vestul imperiului hitit au atacat Pala, o regiune slab apărată. Unui alt fiu al lui Suppiluliuma, Hutu-pijanza, i-a revenit misiunea de a apăra această zonă asaltată de „duşmanul ereditar".

Suppiluliuma a murit tocmai într-una din bătăliile purtate împotriva neînfricaţilor kaski, deşi nu glorios, ci doborât de epidemia de ciumă, transmisă de prizonierii lui Arnuwanda, fiul cel mare al regelui.

Tânărul Mursil II solicită sprijinul Zeitei-Soare

Imperiul hitit fusese greu încercat; ciuma îl doborâse pe Marele Rege, iar regiunile vasale, cucerite de curând, speculând această situaţie, erau hotărâte să facă noi tentative de redobândire a independenţei lor.

Energia lui Arnuwanda, care triumfase în campaniile împotriva Egiptului — înainte de a fi rege — a menţinut fragila unitate a imperiului.

Arnuwanda va muri de ciumă, ca şi tatăl său, Suppi-luliuma; fratele mai mic, Mursil II, a fost ales rege. Tinereţea lui oferea vasalilor nesupuşi prilejul de a-şi făuri vise cutezătoare.

Noul suveran a avut nevoie de zece ani ca să restabilească autoritatea regală primejduită; planul lui nu putea fi înfăptuit fără sprijinul Zeiţei-Soare din Arinna, căreia Mursil îi adresează această rugăciune:

„O, Soare din Arinna, Stăpâna mea, ţările înconjurătoare vrăjmaşe m-au jignit, pe mine, cel neînsemnat, m-au nesocotit şi s-au trudit neîncetat să pună stăpânire pe teritoriile tale, Soare din Arinna, Stăpâna mea.

O, Soare din Arinna, Stăpâna mea, îndreaptă-te spre mine şi pedepseşte, în faţa mea, aceste duşmane ţări vecine".

Asiria voia să răzbune alungarea protejatului ei mi-tannian şi a împresurat Karkemişul, a cărui poziţie strategică pe Eufratul superior era deosebit de importantă.

Nici nu se putea pune problema unei campanii într-o zonă atât de îndepărtată, având de combătut un duşman atât de puternic. Mursil s-a mulţumit să întărească mărcile[1] siriene ale imperiului, aflate sub comanda unui înalt demnitar, pe nume Nuwanza; aceste măsuri preventive au domolit avântul regelui asirian, astfel încât în regiunea de sud-est a domnit pacea în ciuda caracterului ei precar.

Mursil II salvează imperiul

La nord, kaskii pătrunseseră din nou pe teritoriul hitit, într-una din invaziile lor nimicitoare; de data aceasta, Mursil a recurs la măsuri drastice: oraşele principale kas-kiene, Halila şi Duduska, au fost năruite şi incendiate, iar locuitorii lor au fost ucişi sau deportaţi; turmele de vite au fost duse la Hattuşa. Seminţia aceasta de munteni dârji nu accepta înfrângerea; hitiţii au fost atacaţi în câmp deschis. Kaskii au fost învinşi; oraşele lor au fost, rând pe rând, cucerite şi apoi distruse. Pedepse grele ameninţau cetăţile care s-ar fi învoit să primească fugarii, duşmani ai Marelui Rege! Ele ar fi avut soarta oraşelor care se declaraseră făţiş rebele.

Fiecare expediţie sfârşea prin încheierea unui tratat de supunere, care prevedea, între altele, mărimea contingentului pe care învinsul trebuia să-l pună la dispoziţia armatei hitite.

1) provincie de frontieră, aflată sub guvernare militară.

La sud, pe coasta Cariei, rezistenţa oraşului rebel Milawanda a fost zdrobită; Mursil a luptat, alături de armată, pentru cucerirea regatului Arzawa, al cărui domnitor, Uhha Lu, se ridicase împotriva lui. După un şir de înfrângeri, armata duşmană s-a retras, fie pornind pe mare, cu intenţia de a se refugia în insule, fie ascunzân-du-se în regiunile muntoase greu accesibile. Mursil a fost nevoit să încercuiasca muntele Arinnanda, unde duşmanul, aflat cu spatele la mare, socotea că deţine o poziţie strategică imposibil de cucerit.

Foamea şi setea i-au obligat pe asediaţi să se predea; notabilii armatei hitite şi i-au împărţit ca pe sclavi. Mursil şi-a păstrat cincisprezece mii, pentru treburile lui.

Iarna a pus capăt acestei campanii încununate de izbânzi — dar numai pentru câteva luni! Căci, în primăvara următoare, unul din fiii lui Uhha Lu, Tapalazunawli, a adunat toate forţele disponibile din Arzawa şi a început lupta, aproape de oraşul Purranda.

Fiind învins, Tapalazunawli a fost constrâns să se refugieze în oraşul imediat asediat de hitiţi, care au tăiat accesul la orice sursă de apă. Setea i-a determinat pe cei ce apărau oraşul să se predea, dar conducătorul lor a izbutit să fugă. Locuitorii cetăţii au fost duşi în robie.

Ultimul fiu al lui Uhha Lu a fost predat lui Mursil de regele din Ahhijawa, care nu dorea un conflict cu hitiţii.

Existenţa regatului Ahhijawa, în sud-vestul Asiei Mici, dovedeşte prezenţa unui element aheean important, în această regiune, în secolul XIVÎ.H.; este una din consecinţele migraţiilor indo-europene din secolul XV Î.H., care au dus la distrugerea civilizaţiei minoice din Creta şi la înflorirea oraşelor miceniene.

Urmărind mai întâi de toate buna desfăşurare a comerţului egeean, regii din Ahhijawa nu doreau să aibă neplăceri, nemulţumind puternicul lor vecin din interior.

Moderaţie, chiar generozitate

Arzawa fusese înfrântă; vasalii regelui hitit care se alăturaseră duşmanilor lui erau de-acum aserviţi. Mursil se arătase neîndurător faţă de Arzawa, dar a fost destul de mărinimos cu anumite mici regate, care depindeau de această ţară; regele a dovedit o înaltă bunăvoinţă şi în cazul regiunii situate la sud de Suriz, la poalele Munţilor Taurus — conform tăbliţelor, numele acestui ţinut era Mira. Marele Rege i-a fortificat oraşele, unde a plasat garnizoane, şi a acordat suveranului local, Mashui-luwa, în semn de prietenie, dreptul de a avea o gardă personală de şase sute de oameni.

Războiul împotriva Arzawei a luat sfârşit după doi ani de luptă, prin victoria indiscutabilă a hitiţilor. La nord, kaska, seminţia de războinici care-i hărţuia neîncetat, recurgând la incursiuni devastatoare, nu se arăta dispusă să păstreze pacea; era organizată în comunităţi săteşti autonome şi sfida autoritatea unui monarh străin.

Operaţiuni continue pentru menţinerea ordinii

După cucerirea Arzawei, urmată de stăpânirea kas-kilor, Marele Rege a purtat război cu Azzi şi Hajasa, situate la estul teritoriului hitit; locuitorii acestor ţinuturi încălcaseră „Ţara de Sus", pustiind-o. Mursil, indignat de acest act de violenţă, le-a spus noilor săi adversari:

„M-am oprit la graniţa ţării tale. Nu ţi-am atacat regatul, nu am făcut să-i dispară locuitorii şi nu ţi-am luat nici vitele mari, nici pe cele mici. Tu, în schimb, mi-ai căutat mie pricină; ai atacat Ţara Dankuwa şi i-ai omorât oamenii. Să-mi fie zeii sprijin, să lupte alături de mine şi să pună capăt acestui război prin izbânda mea".

Dorinţa suveranului a fost îndeplinită, dar după câţiva ani a fost obligat să revină cu trupele împotriva regatului Azzi, care nu mai accepta să i se supună.

Credinciosul Nuwanza, unul dintre marii dregători de la curtea hitită, a zdrobit armata ţării rebele — Hajasa — care a capitulat. Această victorie l-a autorizat pe Mursil să reglementeze, după bunul lui plac, succesiunea regilor din Karkemiş şi Alep, pe care o vizau şi asi-rienii.

Mashuiluwa, vasalul regelui hitit, regele ţării Mira, de la poalele Taurusului, a fost întemniţat în urma unei tentative de rebeliune. Operaţiunile de menţinere a ordinii, de pedepsire a vasalilor trădători au fost aproape neîntrerupte în cursul domniei lui Mursil. Dacă mai adăugăm campaniile împotriva kaskilor sau expediţiile pentru a

stăvili năvălirea vecinilor agresivi, vom trage concluzia că războiul era preocuparea constantă a regelui şi a a-ristocraţiei hitite.

Mursil a murit între 1320Î.H. şi 1315Î.H.; domnia lui a fost lungă — de douăzeci de ani — marcată de bătălii duse pe toate fronturile cu scopul de a menţine unitatea imperiului.

Hattuşil — generalisim

Muwatalli, cel de-al doilea fiu al lui Mursil II, a domnit între 1315 şi 1296 Î.H. Cel de-al treilea fiu, Hattuşil, a-vând o sănătate şubredă, a fost destinat carierei ecleziastice, venerând-o pe zeiţa din Samuha. După moartea fratelui cel mare, Muwatalli rămăsese singurul urmaş al fiului lui Suppiluliuma. Noul rege a înţeles să împartă puterea cu fratele mai mic şi l-a învestit cu înalte funcţii guvernamentale; i-a mai acordat titlul de vicerege al Ţării de Sus, la răsăritul imperiului; cel pe care l-a înlocuit la guvernarea ţării, nemulţumit de această concediere, a urzit un complot, ca să-l defăimeze pe Hattuşil faţă de regele Muwatalli. Tentativa acestuia a eşuat, adevărul a ieşit la iveală şi cei doi fraţi s-au împăcat.

Hattuşil a fost numit „generalisim"; a restabilit pacea în Ţara de Sus, a zdrobit trupele ţării Azzi, i-a învins pe kaski, respingând asaltul lor asupra capitalei hitite.

Invazia kaskilor a instigat la revoltă numeroase oraşe; o dată mai mult, opera de pacificare a ţării Hatti reprezenta ţelul suprem al celor care o cârmuiau. Hattuşil

s-a dovedit un conducător de armată destoinic; victoriile sale, după campanii primejdioase, i-au adus răsplata meritată: regele i-a încredinţat guvernarea provinciilor recucerite. Hattuşil s-a ocupat de refacerea oraşelor, de buna desfăşurare a muncilor agricole, de instaurarea unui cadru de viaţă paşnic, astfel încât locuitorii satelor s-au întors la vetrele lor. Muwatalli i-a dăruit atunci mai multe provincii în subordine, numindu-l „rege" al uneia dintre ele (Hapkis).

Spre deosebire de est şi de nord, în sudul şi sud-ves-tul Podişului Anatoliei a domnit pacea; regii din Mila-wanda şi Ahhijawa au stabilit relaţii de bună vecinătate cu hattienii.

Ramses II atacă hitiţii; bătălia de la Kadesh

Marele eveniment al domniei lui Muwatalli a rămas bătălia de la Kadesh, unde au luptat egiptenii şi hitiţii, pentru stăpânirea Siriei. Sub domnia lui Seti I (1317-1304 Î.H.) egiptenii îşi arătaseră ostilitatea faţă de hitiţi, pătrunzând pe teritoriile siriene care erau în mod tradiţional supuse hitiţilor. Marele faraon Ramses II, care a domnit peste şaizeci de ani (1304-1238 Î.H.) a continuat politica predecesorului său, cu scopul de a-şi asigura controlul asupra coastei siriene, în 1298 Î.H. i-a atacat pe hitiţi.

Felul în care s-a desfăşurat campania ne este cunoscut datorită documentelor egiptene: poeme epice,

înscrise pe zidurile unor temple, cum sunt cele de la Luxor, Karnak şi Abydos, texte reproduse pe papirusuri, basoreliefurile de la Teba şi Abu-Simbel. Punem la îndoială respectarea strictă a adevărului, pentru că în toate sursele egiptene la care am avut acces, faraonul este prezentat într-o lumină extrem de favorabilă.

Armatele pregătite să se înfrunte erau numeroase; regii vasali sau aserviţi trimiseseră multe contingente ca să-i sprijine pe hitiţi, chiar kaskii luptau în armata Marelui Rege, care dispunea de douăzeci de mii de oameni şi de trei mii cinci sute de care. Egiptenii erau organizaţi în patru corpuri de armată, fiecare dintre ele fiind consacrate unui zeu: *Amon, Ra, Phtahs\ Seth.* Nubienii, sudanezii şi amorriţii luptau alături de mercenarii recrutaţi, pentru cauza egipteană.

Bătălia

Ciocnirea s-a produs la Teii Nebi Mend, în apropiere de Kadesh, pe malurile fluviului Oronte. Dându-le crezare declaraţiilor mincinoase ale unor pretinşi dezertori, Ramses II s-a aventurat spre nord; această nechibzuită cutezanţă l-a costat scump: Muwatalli avea astfel posibilitatea să izoleze corpul de armată al lui *Amon* — condus de faraon — de restul armatei egiptene, începutul bătăliei a dat speranţe hitiţilor, care au nimicit o parte a trupelor ocrotite de *Ra.* Replica faraonului nu a întârziat; a respins atacul adversarilor, pe care, de altfel, îi atrăgeau mai mult jafurile decât hărţuirea duşmanului.

Cei doi regi s-au mărginit la acest compromis: Mu-watalli a păstrat Kadeshul; faraonul s-a întors în Egipt, transformând o bătălie al cărei sfârşit era îndoielnic în-tr-un triumf personal, în realitate, hitiţii au avut mai mult de câştigat decât egiptenii de pe urma acestei campanii. Populaţiile din Canaan şi Amurru, aflate încă sub oblăduirea egiptenilor, începuseră să-şi manifeste nemulţumirile. Răscoalele împotriva foştilor „protectori" se înteţeau; se căuta acum sprijinul unei mari puteri şi a-nume cea din nord, a ţării Hatti.

Hattuşil devine rege

După moartea lui Muwatalli, a fost înscăunat fiul nelegitim al acestuia, Mursil III, căruia Hattuşil îi spunea Urhi-Teshub — un nume hurrit.

Noul rege a încercat să limiteze prerogativele unchiului său, îndeosebi cea de generalisim, cu toate că Hattuşil îşi demonstrase în mod strălucit capacitatea de conducător de oşti în timpul domniei lui Muwatalli.

Hattuşil a primit cu seninătate demiterea sa, dar în momentul în care Urhi-Teshub a vrut să-i retragă titlul de rege al ţărilor Hapkis şi Nerik, s-a răzvrătit: „Tu eşti Marele Rege, dar nu în singura fortăreaţă pe care mi-ai lăsat-o; asupra acestei unice fortăreţe eu am puteri depline, căci îi sunt rege. Zeiţa Ishtar din Samuha şi Zeul Furtunii din Nerik vor judeca pricina noastră..."

Soţia lui Hattuşil, Puduhepa, a avut un vis care i-a făcut cunoscut că întreaga ţară Hatti şi atribuţiile sacre

ale regelui i se cuveneau de drept fostului generalisim, în tot imperiul, partizanii regelui în dizgraţie se ridicau împotriva lui Urhi-Teshub; kaskii s-au alăturat şi ei, ra-liindu-se cauzei lui Hattuşil. Retras la Samuha, Urhi-Teshub a fost învins fără greutate de armatele unchiului său. Hattuşil l-a luat prizonier şi, după un timp, l-a iertat, făcând lucrul cel mai înţelept pe care-l putea face: l-a numit rege al unei provincii — Nuhasse — din nordul Siriei.

Hattuşil a primit apoi, în sfârşit, titlul de Mare Rege.

„Din principe ce eram, am devenit Marele *Mesedi.* Eu, Marele *Mesedi am* devenit Rege în Hapkis. Eu, regele din Hapkis, am devenit Mare Rege. După aceea, Ishtar, stăpâna mea, mi-a dat pe mână pe invidioşi, potrivnicii, adversarii mei. Unii au murit prin violenţă, alţii de moarte bună. Dar tuturor relelor le-am pus capăt."

Toate ţările — sau provinciile — supuse ţării Hatti au recunoscut imediat suveranitatea lui Hattuşil III, care prin victoriile repurtate şi prin autoritatea sa morală se bucura de un mare prestigiu.

Regele Asiriei a fost singurul care nu s-a grăbit să-i trimită, conform uzanţelor diplomatice, cadourile de rigoare; Hattuşil i-a reproşat cu vehemenţă această abţinere.

‚Am fost aşezat pe tron ca rege al ţării şi tu nu mi-ai trimis nici un reprezentant. Este statornicit obiceiul, între regi, ca atunci când unul dintre ei este înscăunat, ceilalţi regi, egalii lui, să-i trimită daruri alese, veşminte bogate şi uleiuri parfumate pentru încoronare, iar tu nu ai făcut nimic din toate acestea."

Asirienii şi egiptenii ameninţă

Hattuşil nu i-a purtat duşmănie regelui asirian; ca dovadă, i-a trimis o lamă de pumnal, din fier — metal rar, foarte căutat pe atunci — mult mai valoros decât aurul şi argintul. Aceste raporturi cvasicordiale nu au durat mult, pentru că Salmanasar I, noul rege al Asiriei, urmărea să-şi extindă cuceririle spre nord. După textele asiriene, Hatti s-a aliat cu ţara Hanigalbat, ca să ţină piept expediţiei iniţiate de regele Assurului. Coaliţia hititilor a fost înfrântă; satele lor au fost pustiite şi incendiate, iar locuitorii au fost ucişi sau luaţi prizonieri. Eufratul de sus şi Hanigalbat au intrat astfel sub dominaţie asiriană.

în privinţa egiptenilor, Ramses II, după ce reprimase rebeliunea din Canaan, ajunsese pe teritoriul hitit şi Ka-deshul s-a predat. Hatti trebuia să înfrunte singură doi vrăjmaşi puternici: Egiptul şi Asiria. Regele Babilonului, Kadashman-Turgu, era socotit aliatul tradiţional al hat-tienilor; urmaşul acestui rege, Kadashman-Ellil II (1279-1265 Î.H.), a primit cu bunăvoinţă mesagerii trimişi de Urhi-Teshub, care începuse să unelteascâ împotriva lui Hattuşil; era evident dă relaţiile dintre cele două ţări se înrăutăţiseră.

Tratat de pace cu Egiptul, pe picior de egalitate

Hattuşil nu-şi putea permite să înfrunte mai multe primejdii odată; aşadar, a încheiat pacea cu Egiptul, în 1278 î.H. Tratatul a fost semnat şi textul lui a fost reprodus în inscripţiile templelor egiptene; Ramses II l-a gravat pe pereţii *Ramesseum-u\u* din Teba; o copie, scrisă în akkadeană, a fost descoperită de Winckler cu ocazia săpăturilor de la Hattuşa.

Documentul prin care se consfinţea încetarea ostilităţilor specifica integritatea teritorială, indiscutabilă, a celor două imperii; egiptenii şi hititii deveneau aliaţi din acest moment, având datoria de a se întrajutora în cazul unei agresiuni; de asemenea, cei doi suverani erau obligaţi să se consulte şi să cadă de acord asupra mijloacelor ce trebuia să fie folosite pentru a pune capăt rebeliunilor interne. Egiptul se angaja să respecte legea succesorală în vigoare în Hatti, să-i extrădeze pe potrivnicii care ar fi fugit din Hatti căutând protecţia faraonului. Se cerea respectarea strictă a acestor prevederi şi din partea Marelui Rege hitit.

Zeii egiptenilor şi ai hititilor au fost invocaţi ca martori ai tratatului încheiat şi numeroase afurisenii au fost formulate, la adresa celui care-i va călca prevederile:

„Toate aceste cuvinte, înscrise pe această tăbliţă din argint, din ţara Hatti şi din ţara Egiptului, dacă vor fi nesocotite, pedepsit să fie acel om, de cei o mie de zei ai Hattiului şi de cei o mie de zei ai Egiptului! Să-i piară

casa, ţara şi slujitorii! în schimb, celui ce va respecta cuvintele înscrise pe tăbliţa de argint, fie hitit, fie egiptean, celui ce va ţine seama de ele, cei o mie de zei ai Hat-tiului şi cei o mie de zei ai Egiptului să-i dăruiască sănătate şi viaţă lungă, ocrotindu-i casa, ţara şi slujitorii!"

De acum încolo, legaţi prin acest tratat de „pace şi prietenie", regele din Hatti şi faraonul erau sortiţi să convieţuiască, precum „Ra şi Zeul Furtunii".

Când regele Mirei a trimis soli la Ramses II ca să-l susţină pe Urhi-Teshub, nepotul lui Hattuşil refugiat din faţa armatelor unchiului, răspunsul suveranului egiptean a fost prompt, de o loialitate categorică:

„Am făcut un legământ şi-l voi respecta. Iar tu ai face bine să nu dai crezare cuvintelor mincinoase pe care le-ai auzit; nu au nici un temei. Chibzuieşte asupra bunelor relaţii de prietenie şi de pace pe care le am acum cu regele din Hatti; înţeleg să le respect şi să le păstrez pentru totdeauna".

Căsătoria unei fiice a lui Hattuşil cu faraonul

în 1265 î.H., alianţa cu egiptenii a fost întărită şi prin căsătoria fiicei lui Hattuşil cu faraonul Egiptului.

Numeroase documente au consemnat acest eveniment de importanţă considerabilă.

Bilanţul domniei lui Hattuşil III (1289-1265 Î.H.) a fost bun: într-o perioadă grea, cu ameninţări nenumărate

din exterior şi tulburări interne grave, când expansiunea asiriană descumpănea echilibrul din Orientul Apropiat, regele a înfruntat primejdia din afară, restabilind totodată liniştea în ţară cu toată fermitatea.

A fost un rege pios, generos cu cei învinşi, respectat de toţi; fără îndoială a rămas în istorie ca una dintre cele mai puternice personalităţi ale lumii hitite.

După moartea sa, Puduhepa, soţia lui, a fost numită regentă în timpul minoratului fiului lor, Tudhalya IV. Comploturile urzite de Urhi-Teshub la Assur, răzmeriţa din Arzawa, stăvilirea seminţiei kaska, cu expediţiile ei pustiitoare, iată câteva din primejdiile care-l pândeau pe viitorul rege.

La est, regele asirian Tukulti Ninurta (1244-1208 Î.H.) îşi extinsese cuceririle până la Subaru, iar întăriturile trimise de hitiţi, pentru apărarea regiunii acesteia, au fost complet nimicite; hurriţii au fost aserviţi şi succesorul lui Salmanasar câştigase dreptul de a supune controlului său toate regiunile aflate la est de Eufrat. Se pare că după Hattuşil III puterea imperiului Hatti a luat sfârşit. Tudhalya IV, fiul lui Hattuşil, pios ca şi tatăl său, a dispus amenajarea sanctuarului de la Yazilikayaia, confirmând regula că perioadele de linişte politică sunt urmate de cele de înflorire culturală. Pe plan extern, a organizat o mişcare de rezistenţă la vest de Eufrat şi a interzis protejaţilor săi din această regiune raporturile — de orice fel — cu duşmanul asirian.

Pentru a preîntâmpina disputele pentru succesiune şi-a asociat la guvernare încă din timpul vieţii pe fiul său, Arnuwanda.

Sub domnia lui Arnuwanda III (1220 - aproximativ 1192 Î.H.) lipsa de putere a imperiului hitit devine evidentă. Despre urmaşii lui Suppiluliuma II şi Tudhalya V nu se ştie altceva decât că au căutat să-şi câştige aliaţi. La apus, imperiul Ahhijawa devenea o putere tot mai mare; Arzawa scăpase de sub influenţa hitită.

Imperiul hitit, una din marile puteri din mileniul II î.H. a dispărut din istorie în jurul anilor 1200 î.H., când Hat-tuşa, capitala sa, a fost cucerită şi arsă până la temelii de „Popoarele Mării" — egiptenii le-au dat acest nume năvălitorilor pentru că au apărut dinspre mare, mai întâi în insulele din Marea Egee, venind apoi până în Egipt şi în Asia Mică.

Coaliţia de triburi care alcătuiau „Popoarele Mării" prezenta o superioritate militară netă; din reprezentările egiptene rezultă că ei veneau în care trase de boi şi, dis-punându-le în cerc, formau un fel de fortăreaţă circulară greu de străpuns; în schimb, nu se aventurau la luptă în câmp deschis, unde carele de luptă hitite i-ar fi putut nimici. Mai este posibil ca săgeţile lor să fi avut vârful de bronz, în formă de prismă triunghiulară.

Prăbuşirea imperiului hitit s-a datorat şi faptului că răscoalele popoarelor cucerite erau frecvente; coeziunea internă era precară; în plus, numărul mare al învinşilor înrobiţi a fost de mare ajutor năvălitorilor.

Structura socială, legislaţia

rganizaţia politică şi socială a imperiului hitit din mileniul II î.H. reflectă, destul de clar, o structură indo-europeană, cu monarhie — la origine, electivă —, adunarea nobililor — care era totodată un consiliu de judecători—şi prin numeroase aspecte ale legislaţiei, complet diferite de tradiţiile Orientului mesopotamian.

în urma unei evoluţii lente, structurile politice caracteristice ţării Hatti s-au adaptat modelului oferit de monarhiile teocratice ale ţărilor vecine.

Societatea hitită, de tip feudal foarte bine marcat, şi-a păstrat trăsăturile originare.

O monarhie electivă, de tip germanic şi feudal

Monarhia a fost electivă la hititi, în epocile cele mai îndepărtate. Familia regală şi marea nobilime se întruneau în scopul desemnării unui suveran; această adunare a „notabililor" *(nakkes),* denumită *pankus** grupa „totalitatea războinicilor" — afirmaţie care trebuie considerată nu fără oarecare rezerve, pentru că în epoca imperială *pankus-u*\ era format numai din cei mai de seamă comandanţi militari.

în schimb, pe vremea regatului Nesa, aristocraţia învingătoare hitită, provenind din câteva clanuri militare, avea nevoie de întrunirea „tuturor războinicilor". Adunarea aceasta aminteşte de sfatul războinicilor descris de Homerîn *Iliada;* aheii contemporani aveau, desigur, un for similar cu cel hitit.

Putem preciza componenţa pan/cus-ului după documentele de care dispunem, referindu-ne în special la *Rescriptul*[2]*) lui Telepinu.* „Fiii săi, fraţii săi, părinţii săi, urmaşii săi nelegitimi, ofiţerii săi, toţi au fost de aceeaşi părere". Alegerea era consfinţită printr-un acord scris, ceea ce L. Delaporte numeşte un „proces-verbal", prin

1) cuvânt ce înseamnă „totalitate".
2) din latinescul *rescriptum* — răspuns dat de împăraţii romani la chestiunile de drept asupra cărora erau consultaţi de către magistraţi sau de către guvernatorii provinciilor.

care nobilii îi jurau credinţă suveranului, iar el, la rândul lui, se obliga să le respecte privilegiile. Monarhul hitit nu are nimic din regele-zeu absolut egiptean sau asirian.

Telepinu a vrut să introducă o succesiune pur bărbătească, şi anume astfel încât fiul cel mai mare să-i urmeze tatălui şi, abia dacă acesta nu avea copii şi, deci, nici gineri, să-i urmeze f ratele, în mod teoretic, regele putea să-şi aleagă succesorul dintre fiii săi sau dintre celelalte rude. Dacă soarta făcea ca principele desemnat să moară înainte ca un alt succesor să fi fost numit în locul său, nu exista, în principiu, nici o lege de numire, în practică, fiecare rege hitit îşi desemna, în primul rând, fiul cel mare drept urmaş la tron. Dar faptul că, în timpul Vechiului Imperiu, la fiecare schimbare s-a iscat o luptă între moştenitori arată că dreptul succesoral indo-european era dublat de un altul, care nu putea fi învins cu uşurinţă.

Drepturile la tron erau revendicate totdeauna de fraţii şi, mai ales, de soţii surorilor suveranului; tot ei încercau să-i înlăture pe urmaşii direcţi, pe linie bărbătească, ai regelui. Pe de altă parte, aceştia din urmă încercau din timp să scape de concurenţa periculoasă, în dreptul matriarhal, fraţii şi surorile defunctului treceau, în ordinea succesiunii, înaintea copiilor. De aceea, oricât de prudente ar fi fost manevrele lui Hattuşil III, n-ar fi reuşit niciodată să-l detroneze pe fiul predecesorului său, dacă n-ar fi existat această concepţie de care să se folosească în scopurile lui. Asasinatele între rude, deplânse de Telepinu printre predecesorii săi, trebuie privite tocmai sub stindardul unui drept pretins. Ele au fost săvârşite, probabil, de un întreg partid şi de aceea nici nu se vorbeşte de crime, ci de lipsa de unitate, care nu se poate referi decât la succesiune.

Adunarea nobililor

Telepinu hotărâse în termeni foarte hotărâţi cum trebuia să se facă succesiunea la tron, iar cuvântul lui avea putere de lege. Termenii acestei „legi" amintesc de *legea salică*^ europeană, ale cărei principii au fost multă vreme respectate cu stricteţe.

Dar, suveranul nu dispunea de o totală libertate de acţiune faţă de nobilime; aceasta se bucura de privilegii pe care regele nu le putea desfiinţa după bunul său plac. Orice litigiu ivit între monarh şi nobilime era rezolvat în faţa *pankus-u\u*. „Să trăieşti în bună înţelegere cu războinicii şi cu mai-marii zilei. Dacă vreunul a făptuit o greşeală sau a păcătuit faţă de un zeu sau a rostit o vorbă nepotrivită, convoacă *pankus-u*\\ Cercetarea lui trebuie să aibă loc numai în faţa pan/ovs-ului!"

Puterea regală, asemenea primelor monarhii feudale ale Occidentului medieval, era mult limitată de adunarea nobililor, care mai avea şi misiunea de a conduce procedurile judecătoreşti şi de a arbitra litigiile.

Odată desemnat, regele era „uns"; i se dădea un nou nume şi o coroană ca însemn al puterii; ceremonia înscăunării era urmată de serbări importante.

1) *legea salică* — culegere medievală de norme de drept, bazate pe obiceiul pământului, aparţinând francilor din Galia.

Titulatura regală

Titulatura regală a evoluat vădit în mileniul II î.H.; odinioară, titlurile de „Mare Rege" şi de „Tabarna" erau acordate frecvent. Tabarna era probabil o deformare a numelui lui Labarna, cel care era considerat adevăratul fondator al dinastiei. La fel ca şi la Roma, unde toţi împăraţii păstrau numele de Cezar în amintirea slăvitu-lui lor predecesor şi suveranii hitiţi îşi luau numele de Tabarna. în epocile mai recente, titlurile regale au fost şi mai numeroase şi mai „căutate": „Eroul" *(Tarhuilis),* .'.Preaiubitul" (de o divinitate), „Marele Rege din Hatti" completau denumirile anterioare. Influenţa orientală era evidentă, mult mai puternică în a doua jumătate a mileniului II Î.H., când hitiţii se stabiliseră de mult în Anatolia.

După modelul Egiptului faraonilor şi al Mitanniului a-rian, s-a încetăţenit expresia „Soarele Meu", adoptată întâi de regii hitiţi începând cu Suppiluliuma; discul solar înaripat era sinteza noului simbol al suveranităţii şi a reprezentării vulturului bicefal —- imagine larg folosită de popoarele indo-europene.

Uimiţi, fascinaţi, constatăm că vulturul bicefal care figurează pe unul din sigiliile hitite aflate la Luvru reprezintă modelul foarte exact al viitorului vultur bicefal al Sfântului Imperiu romano-germanic.

Regele este Mare Preot - ca la greci si la romani

Regele hitit nu era considerat un zeu în timpul vieţii; el devenea zeu după moarte, despre care nu se pomenea; textele menţionau doar: *„Regele a trecut în rândul zeilor".* Preamărirea aceasta se manifesta şi în felul în care erau slăvite statuile regilor defuncţi.

Viaţa la curtea regală din Hattuşa se desfăşura după un ceremonial sever, care preciza amănuntele materiale ale traiului suveranului: paza personală, ca, de altfel, toţi slujitorii care trebuia să servească augusta sa persoană, era aleasă cu cea mai mare grijă. Diferitele funcţii, specifice vieţii de palat, de care depindea bunul mers al treburilor gospodăreşti — pivniţă, bucătărie — erau încredinţate unor nobili de vază; de asemenea, tot unui mare dregător îi revenea misiunea de a avea grijă de herghelia regală. Aceste funcţii erau onorifice; şi în Franţa, sub regii merovingieni, s-a păstrat multă vreme această practică indo-europeană.

Regele era un fel de mijlocitor între poporul său şi divinitate. El avea îndatorirea de a asigura prosperitatea materială şi tihna supuşilor săi; el stăruia pe lângă zei spre a obţine recolte îmbelşugate şi turme bogate. Numeroase texte cu rugăciuni de acest fel, implorând bunăvoinţa divină, insistă asupra rolului ce-i revenea suveranului. Mediator pe lângă zei, regele mai deţinea şi funcţia cte „Mare-Preot", după cum şi regii străvechii

Rome prezidau colegiul pontifical, iar împăraţii romani erau mari pontifi. Regele trebuia să fie un bun „teolog", organizatorul şi îndrumătorul serbărilor importante, respectând ritualul cerut de anumite solemnităţi. Ca reprezentant al zeilor, era obligat să participe la cele mai importante acte rituale de cult, cum erau cele de venerare a Zeiţei-Soare din Arinna. Pentru manifestări religioase obişnuite, putea trimite un preot reprezentant.

Pentru ocaziile acestea excepţionale, regele purta o mantie de gală şi îşi acoperea capul cu o bonetă (acoperirea capului, ca şi cerceii grei din urechi, făceau parte din costumul oficial de gală).

în fiecare an, după ce revenea din expediţiile sale militare, regele făcea un pelerinaj — *nuntarijasha* — la sanctuarele cele mai iubite de hattieni.

Regele era Mare Preot—sacerdoţiul fiind una dintre atribuţiile monarhului — totodată, apărător şi protector al supuşilor săi, luptător neînfricat pentru extinderea puterii hitite. Starea de război era permanentă; Mitanni, A-siria, Egiptul reprezentau, fiecare, o forţă de temut, de care trebuia să ţină seama, atât defensiv cât şi ofensiv. Numeroşii prinţi aliaţi sau vasali se răzvrăteau deseori, căutând alţi „protectori" îndată ce observau o slăbire — cât de mică — a puterii de stat. Cu toate strădaniile regilor hititi de a-şi păstra cuceririle, menţinând — vremelnic — pacea în Orientul Apropiat prin încheierea unor tratate, nobilimea Hattiului era mereu în campanie, luând parte la noi expediţii militare.

Documentele de care dispunem relatează fapte eroice ale suveranilor, îndatoririle de comandant suprem îl reţineau pe rege departe de Hattuşa; involuntar erau neglijate celelalte obligaţii, legate de cult şi de ritual.

Marele Rege era şi legislator: promulga legi şi decrete, putându-şi exercita direct jurisdicţia în diferite pricini, penale sau politice: crime grave, făcute de oamenii liberi; raporturile cu vasalii; urmărirea demnitarilor vinovaţi.

Diferitele funcţii asumate de monarhul hitit amintesc de regalitatea micenienilor şi a grecilor evocată în epopeile homerice. Analogia este firească, existând o filiaţie între culturile indo-europene aflate în bazinul Mării Egee.

Rolul reginelor

Regina domnea alături de rege, ca *Tawannanna,* „Mamă de zeu", şi nu-şi ceda rolul, în cazul înscăunării unui nou suveran, soţiei acestuia; drepturile la tron erau revendicate de urmaşii direcţi bărbăteşti ai regelui sau de soţii fiicelor legitime, de prim rang; conform dreptului matriarhal, fraţii şi surorile defunctului treceau înaintea copiilor, în ordinea succesiunii. Exista mereu o nesiguranţă în alegerea urmaşului legitim la tron.

în manifestările cultului divin, îndeosebi faţă de Zeiţa-Soare din Arinna, regina ocupa cel mai înalt grad din ierarhia sacerdotală; ea participa alături de soţul ei la toate ceremoniile importante, după cum rezultă din reprezentările descoperite la Yazilikaya.

Funcţia religioasă era precumpănitoare, distingân-du-se de cea politică — de doamnă a ţării Hatti. Regina putea să exercite regenţa în timpul minoratului fiului ei.

Cunoaştem numele câtorva regine: Asmunigal, soţia lui Tudhalya sau Puduhepa, soţia lui Hattuşil III:

„Când m-am întors din ţara Egiptului m-am dus la La-wazantya, ca să slăvesc divinitatea şi să-i închin libaţii. Ascultând poruncile divine, am luat-o de soţie pe Puduhepa, fiica preotului Pentipsarri. Divinitatea ne-a dăruit dragostea de soţi şi am zămislit fii şi fiice", declara Hattuşil, în cronica sa.

Reginele hitite au fost implicate în comploturi şi în intrigi de curte. Hastaj'a, soţia lui Hattuşil I, a fost chemată în faţa *pankus-u\u\,* care a surghiunit-o. Soţia lui Suppi-luliuma a fost învinovăţită de sacrilegiu şi de fapte venale, condamnată de adunarea nobililor care făceau parte din colegiul de judecători.

în privinţa dreptului matrimonial, regula o constituia monogamia. Numai regii dispuneau de un harem cu o ierarhie bine precizată, cuprinzând mai multe grade.

Regele avea multe soţii de al doilea rang, dar regina beneficia de o poziţie privilegiată, fiind singura autorizată să apară alături de el la solemnităţi, în ordine ierarhică, urma cea de-a doua soţie — *esirtu* —, al cărei fiu putea urma la tron în cazul în care „soţia adevărată" nu-i dăruise regelui un moştenitor. Copiii celorlalte soţii — *naptartu*— nu aveau nici un drept la succesiune.

Căsătoriile consangvine nu erau îngăduite de hitiţi.

„în Hatti e o lege importantă: fratele nu are voie să se atingă de sora sau de verişoara lui. Nu-i obiceiul. Cel ce săvârşeşte o asemenea faptă în Hattuşa va fi omorât.

Dacă se va întâmpla ca o soră, o soră vitregă sau o verişoară a soţiei tale să vină la tine, dă-i să mănânce şi să bea. Fiţi veseli. Dar să nu te culci cu ea. Nu-i îngăduit şi se pedepseşte cu moartea. Să nu încerci o asemenea faptă. Iar dacă altcineva vrea să te convingă s-o faci, nu-i da ascultare.

Şi când ajungi în ţara Hajasa să nu te mai culci cu soţiile fratelui tău şi cu surorile tale.

în Hattuşa aceasta nu-i îngăduit!"

(Regele Suppiluliuma se împotrivise ca sora lui si surorile ei vitrege, care o însoţeau, să fie expuse obiceiurilor barbare din ţara Hajasa. Acolo căsătoriile între fraţi şi rude erau frecvente. Regele se temea şi pentru însoţitoarele şi preotesele lor.)

Aceste consideraţii surprinzătoare figurau într-un tratat între state, arătând importanţa majoră acordată legăturilor de familie. Hititii socoteau politica şi ca „o datorie de răspundere morală".

Moştenitorul tronului era asociat la domnie, regele îi încredinţa misiuni importante în cadrul unor expediţii militare (Suppiluliuma a fost reprezentat de fiul său, Arnu-wanda, în expediţia împotriva Egiptului) sau îi acorda titlul de rege sau de vicerege al unui mic regat. De asemenea, monarhul îi putea acorda o înaltă demnitate preoţească, după o prealabilă iniţiere religioasă.

Vulturul bicefal gravat pe piciorul unuia din sfincşii hitiţi de la-Boghaz Koy.

O structură de tip „feudal", încă de la origini

Nu cunoaştem amănunţit modul de organizare a administraţiei locale, numărul tăbliţelor de care dispunem în acest domeniu fiind prea mic. Imperiul hitit avea o structură „feudală": încă de la început, regele a dăruit tovarăşilor săi de arme dreptul de proprietate asupra unor pământuri, asemenea fiefurilor medievale. Beneficiarii sau vasalii depuneau jurământul de credinţă faţă de Marele Rege, suzeranul lor, şi se angajau să participe la campaniile acestuia, cu un număr de care de luptă, recrutând şi un anumit număr de soldaţi, în funcţie de întinderea şi de bogăţia domeniului pe care-l stăpâneau.

Vasalii de seamă erau menţionaţi în cronici cu titlul de „prinţi" sau „mici regi", în epocile străvechi, fieful se transmitea ereditar, în mod irevocabil, începând cu secolul XIV î.H., autoritatea regelui a crescut treptat şi, prin urmare, marii seniori puteau fi înlocuiţi de conducători numiţi — şi revocaţi — de monarh (cum s-a întâmplat pe vremea lui Mursil II).

Titlul de „rege" al unei provincii se acorda, în continuare: Muwatalli i-a conferit fratelui său Hattuşil titlul de rege în Hapkis, pe care-l recucerise, repurtând o victorie strălucită.

Când un teritoriu sau un oraş-cetate prezenta un interes strategic deosebit, misiunea dificilă a administrării acestei unităţi teritoriale îi revenea fiului regelui sau unui demnitar de rang înalt. Suppiluliuma şi-a instalat fiii în

cele mai înalte funcţii la Alep, Karkemiş şi în regatul Pala, cel ameninţat de kaski. „Regii" desemnaţi de suveranul din Hattuşa nu erau câtuşi de puţin autonomi, fiind doar reprezentanţii autorităţii superioare a Marelui Rege.

Mursil II a fost primul rege hitit care a hotărât să numească direct în funcţia de guvernator — în special în regiunile primejduite — oamenii cei mai potriviţi să-i slujească ţelurile. Obiceiul acesta s-a statornicit; astfel, lui Hattuşil i s-a atribuit Ţara de Sus, ca să o apere şi să o cârmuiască, l se acordaseră puteri depline — în domeniul civil şi militar — având toată libertatea de ă acţiona în cazul unei invazii a celor din Azzi sau Hajasa, — de a pacifica ţara şi de a restabili bunul mers al activităţilor agricole şi comerciale.

Pe plan local, guvernatorilor li se acordau prerogativele religioase ale Marelui Rege: lor le revenea răspunderea întreţinerii templelor, a practicării cultului şi a pregătirii sărbătorilor, în domeniul administrativ, ei controlau poliţia locală şi vegheau asupra menţinerii ordinii şi liniştii publice.

Pe plan economic, ei verificau perceperea impozitelor, ocroteau agricultorii, ajutându-i la nevoie, dându-le seminţe sau completând turmele pe care vreo epidemie cumplită le împuţinase. Tot guvernatorii hotărau şi reîmpărţirea fiefurilor celor căzuţi în luptă.

Fiecare oraş sau comunitate sătească avea un sfat al bătrânilor *(mijahhuwantes)* învestit cu puteri judiciare

şi destul de autonom în relaţiile sale cu reprezentanţii puterii centrale. Comandanţii de garnizoană erau consideraţi ca reprezentanţi ai guvernatorului în sectorul respectiv — care trebuia ocupat sau apărat —, dar în oraşele cele mai importante comisarii civili — *rabis alim* — erau împuterniciţi de guvernator să-şi exercite autoritatea.

Oraşe sacre conduse de marii preoţi

Pe lângă „regatele" şi circumscripţiile conduse de guvernatori, anumite oraşe beneficiau de un statut aparte: „oraşele sacre", a căror menire era, prin excelenţă, religioasă. Până în prezent, au fost localizate patru: Arinna, oraşul Zeiţei-Soare; Nerik, oraşul Zeului Furtunii; Zippa-landa, consacrat unor divinităţi neidentificate; Samuha, zeiţa ocrotitoare a acestei comunităţi fiind şi protectoarea lui Hattuşil III, a cărui cucernicie profundă izvorâse şi din faptul că, în tinereţe, fusese marele preot ales pentru slăvirea zeiţei.

în aceste oraşe, administraţia era încredinţată conducătorului clerului; din păcate, nu ştim care îi erau atribuţiile şi nici care-i erau raporturile cu suveranul şi cu autorităţile civile din regiune, în general, marii preoţi care guvernau aceste oraşe erau personalităţi de prim rang. Astfel, Hattuşil — la data aceea era doar fratele regelui Mursil II —a primit de la fratele lui mai mare regatul Hap-kis, guvernământul Ţării de Sus şi oraşul Nerik, închinat Zeului Furtunii.

Un mileniu mai târziu, în secolul I î.H., geograful grec Strabon, originar din Capadocia, descria statutul neobişnuit al oraşului Comana. Hititologi reputaţi, ca Louis Delaporte şi 6. R. Gurney, afirmă că relatarea lui Strabon concordă, în linii mari, cu situaţia oraşelor sacre din Anatolia mileniului II î.H. Un fragment din *Geografia* lui Strabon este deosebit de semnificativ:

„Comana este un oraş remarcabil, a cărui însemnătate se datorează mulţimii de credincioşi împătimiţi, profeţi, hierodule sau sclavi închinaţi divinităţii. Locuitorii oraşului sunt supuşii de drept ai regelui Capadociei, dar, de fapt, ei sunt mai curând supuşii marelui preot. Acesta este administratorul veniturilor templului şi are depline puteri asupra hierodulelor ca un adevărat stăpân. La vremea când am vizitat noi acel templu, se găseau acolo peste şase mii de hierodule, atât bărbaţi cât şi femei. Un domeniu întins îi fusese atribuit şi tot marele preot încasa veniturile. Marele preot este al doilea în regat, după rege, şi, în general, până în ziua de azi, regii şi marii preoţi au fost aleşi din aceeaşi familie."

Nobilimea — casta cotropitorilor

Nobilimea se afla în vârful ierarhiei sociale. Prin rege şi prin preoţi ea deţinea puterea religioasă. Prin rolul ei, extrem de important în organizarea armatei, îi revenea şi puterea militară.

în ţara Hatti, se poate stabili, fără îndoială, o concordantă între clasa aceasta de războinici si valurile de

năvălitori ajunse în Anatolia la sfârşitul mileniului III Î.H. şi care vor alcătui o castă nobiliară de cuceritori în secolele următoare. Exista, de la bun început, o separaţie etnică între casta stăpânitoare, indo-europeană, şi masa populaţiei autohtone, supusă de noii imigranţi.

Această separare a dăinuit până la prăbuşirea imperiului; după toate probabilităţile, nobilimea îşi păstrase caracterul de castă exclusivistă, interzisă oamenilor de rând.

Nobilimea hitită nu era întru totul omogenă. „Familia regală", înţeleasă în sensul ei cel mai larg, (asemenea „prinţilor de sânge" în Franţa secolului XVIII) se bucura de o situaţie privilegiată: controla toate serviciile importante ale curţii; funcţiile cele mai înalte îi erau acordate aproape în exclusivitate, iar membrii ei primeau, de o-bicei, comanda armatelor.

„Regatele" şi „guvernoratele" îi erau rezervate, ca şi feudele cele mai bune — cel puţin la început.

Imediat după familia regală, restul aristocraţiei dispunea de domenii care aduceau veniturile necesare pentru a trăija curtea suveranului şi a pregăti o campanie militară, în schimbul dreptului de stăpânire asupra feudei, nobilul jura credinţă regelui, slujindu-l în războaie; el înarma soldaţii pe care-i recruta şi procura carele de luptă din propriile lui venituri; dar era despăgubit şi răsplătit prin o cotă-parte din prada de război, în cazul unei expediţii în care ieşiseră învingători.

Monarhia se impune treptat

Toţi nobilii, cei pe care textele vechi îi numesc „totalitatea războinicilor", luau parte la *pankus;* în adunare erau primiţi numai membrii aristocraţiei triumfătoare, iar seminţiile autohtone, hatti sau asianice, nu erau reprezentate. Rolul *pankus-u\w* a scăzut, cu timpul (menţionat frecvent în documentele străvechi, textele recente nu l-au mai citat).

Autoritatea regală s-a statornicit cu timpul, pe măsură ce eşuau răzmeriţele nobililor. Sub domnia unor suverani ca Suppiluliuma, Mursil II şi Hattuşil III, nobilimea, condusă cu fermitate de oameni excepţionali, personalităţi a căror valoare era incontestabilă, a fost nevoită să se supună autorităţii supreme, reducându-i-se, progresiv, prerogativele politice. Istoria a demonstrat că toate monarhiile feudale se transformă, treptat, în monarhii centralizatoare.

Cei mai importanţi membri ai curţii hitîte erau bineînţeles rudele cele mai apropiate ale regelui, din rândul cărora se recrutau ofiţerii, preoţii şi judecătorii, nu într-o ierarhie profesională, ci după rang.

Demnitarii de la curte erau totodată ofiţeri şi preoţi. Specializarea era înlocuită de o educaţie temeinică şi un înalt grad de cultură.

Ştim că la curtea din Hattuşa au fost educaţi şi prinţi străini. Un document hitit preciza că un anume Tawa-galawa, împreună cu fratele regelui din Ahhijawa şi

moştenitorul tronului din Hatti se iniţiau în conducerea carelor, iar regele l-a folosit, mai târziu, ca sol de încredere pe conducătorul carului de luptă cu care tânărul prinţ se împrietenise cu ocazia acestei instruiri.

Este de presupus că tinerii nu învăţau numai să conducă aceste care de luptă, ci, în primul rând, să scrie, să citească şi modul în care trebuia să se poarte în timpul ceremoniilor religioase. Rolul prinţilor în desfăşurarea cultului era descris cu minuţiozitate, ca şi rolul copiilor de aristocraţi, care slujeau la curtea regelui.

Soldaţi liberi, ţărani dependenţi, şerbi, sclavi

După nobilimea minoritară, oamenii liberi — soldaţi, pedestraşi, arcaşi, rândaşi de cai — formau partea cea mai mare a armatei, slujindu-l pe rege.

Ţăranii lucrau pământurile, care aparţineau regelui sau unui nobil, şi plăteau o dijmă *(sahhari).* La început, bucata de pământ cedată ţăranului de proprietarul funciar spre a fi lucrată era atribuită nominal şi pe viaţă. Treptat, s-a obţinut o mai mare libertate în dispunerea bunurilor: ţăranul putea lăsa pământul urmaşilor săi fără a mai cere aprobarea regelui sau a seniorului, simpli beneficiari ai rentei funciare permanente. S-au consemnat chiar adopţiuni fictive, care ofereau posibilitatea de a vinde pământul unor terţi.

Ţăranii dependenţi care lucrau pe obştile teritoriale formau principala categorie socială productivă. Această situaţie prezintă asemănări cu societatea feudală, cu

tipul de relaţii sociale. Legea hitită deosebea oamenii liberi de cei lipsiţi de libertate — şerbii. Stăpânul dispunea de viaţa şi de soarta şerbilor împreună cu familiile lor. Şerbul poseda bunuri proprii şi era răspunzător pentru anumite acţiuni. Nu s-a pomenit vreodată de vânzarea sau cumpărarea unui şerb; hitiţii nu au abuzat de raportul dintre stăpân şi şerb; ei comparau relaţiile dintre ei cu raporturile dintre oameni liberi şi zei.

„Este oare natura oamenilor deosebită de cea a zeilor? Nu. Natura lor este aidoma. Când un servitor se prezintă în faţa stăpânului, e spălat şi poartă haine curate. Şi îi dă stăpânului să mănânce sau îi întinde să bea. Şi el, stăpânul, mănâncă şi bea, e satisfăcut în sine şi binevoitor faţă de el. Dar dacă servitorul se arată neglijent şi neatent, atitudinea faţă de el se schimbă. Când un servitor stârneşte furia stăpânului său, e ucis, i se taie nasul, urechile sau i se scot ochii. Stăpânul îi cere socoteală lui, nevestei lui, copiilor, fraţilor, surorilor sale, cumnaţilor săi şi membrilor de familie, bărbaţi şi femei. Şi când e condamnat, nu moare singur, ci şi familia lui e pedepsită. Când cineva jigneşte un zeu, zeul se mulţumeşte să-l ucidă doar pe cel care-l jigneşte? Nu îi ucide în acelaşi timp pe nevasta, copiii, urmaşii, rudele, slugile, vitele, oile, recolta aceluia şi nu-l face să plătească scump greşeala sau necuviinţa sa?"

Meşteşugarii, fierarii, olarii, ţesătorii, zidarii aveau un statut analog.

între prizonierii civili şi prizonierii de război exista o deosebire fundamentală. Prizonierii de război deveneau sclavi. Cei care munceau la curtea suveranului sau pentru un mare demnitar erau trataţi destul de bine,

bucurându-se chiar de apreciere; cei care lucrau pentru ţărani sau pentru meşteşugari erau desconsideraţi ca nişte paria. Dispreţul obştii se manifesta în special faţă de păstori şi de negustorii de parfumuri. Femeile libere, căsătorite cu un reprezentant al acestor categorii profesionale, îşi pierdeau statutul de femei libere, în alte cazuri, un sclav se putea căsători cu o femeie liberă fără ca acest lucru să prejudicieze poziţia ei socială. Se întâmpla foarte rar, e drept, din raţiuni psihologice şi familiale evidente, şi, în plus, sclavul trebuia să dispună de mijloacele financiare de a „cumpăra" o soţie — ceea ce era aproape imposibil.

Cu ocazia cuceririlor războinice, prizonierii civili, prinşi de rege sau de comandanţii de oşti, erau transferaţi — sau transplantaţi — ca să rupă legăturile cu populaţia rămasă în ţara lor. Dezrădăcinările acestea se practicau pe scară largă, socotindu-se măsuri necesare pentru restabilirea păcii.

„Când eu, Soarele, voi învinge cu trupele şi carele de luptă ale ţării Hatti oraşul Iyaruwanda, o să iau ca pradă locuitorii şi bunurile lor, ducându-le la Hattuşa. Ţie, Abi-rattas, îţi voi da oraşul Iyaruwanda golit, cu zidurile, zeii şi mormintele sale", scria Mursil.

După această transplantare, omul liber rămânea liber, şerbul rămânea şerb, fierarul rămânea fierar. Populaţia nouă era obligată să cinstească zeii ocrotitori ai oraşului cucerit.

Suveranii hitiţi cereau să li se predea refugiaţii politici sau militari, dar refuzau să-i extrădeze pe cei refugiaţi în Hatti. Numai meşteşugarii erau înapoiaţi, „ca un o-biect ce nu-ţi aparţine".

Hitiţii nu aveau înclinaţie pentru comerţ

Hattienii nu erau înzestraţi pentru comerţ şi lăsau negoţul pe seama străinilor, în primul rând semiţii. Cărăuşii asirieni şi fenicieni transportau mărfuri din Meso-potamia şi Liban şi le aduceau la Hattuşa. Ei deţineau şi monopolul exportului produselor anatoliene.

Poporul era dator să dea birurile cerute de suveran: în primul rând, o contribuţie în natură, *luzzi,* munca obligatorie, gratuită, pentru întreţinerea drumurilor, pentru construirea şi restaurarea templelor. Fireşte, nobilimea şi clerul, câţiva războinici, arcaşii, de pildă, câţiva meşteşugari, dulgherii, în special, erau scutiţi de acest fel de corvoadă. Locuitorii oraşelor sacre se bucurau de acelaşi privilegiu. Sclavii erau şi ei constrânşi să participe cu muncă fizică, dar contau prea puţin, din punct de vedere numeric, în ansamblul societăţii.

în plus de corvoade, supuşii Marelui Rege erau obligaţi să achite un impozit anual, sub forma unei anumite cantităţi de grâne, depozitate în hambarele statului.

Aceste antrepozite publice furnizau hrana necesară trupelor aflate în campanie militară. Obligaţiile persoanelor particulare erau percepute de slujbaşi specializaţi în acest domeniu — *abarrakku.*

Căsătoria h iţită

Două culegeri de legi — descoperite nu demult — au înfăţişat anumite aspecte ale legislaţiei hitite, în domenii felurite.

Din documentele de care dispunem referitor la căsătorie rezultă superioritatea de netăgăduit a bărbatului; a-cesta „lua" o nevastă sau socrul i-o „preda" pe fiica lui. Soţia putea fi cumpărată de la părinţii ei sau răpită, în primul caz, după ce se obţinea acordul părinţilor, logodnicul oferea un dar fetei, ca o chezăşie a căsătoriei lor. Logodna se rupea în cazul în care părinţii se răzgândeau sau dacă fata era răpită; în acest caz, pretendentul avea dreptul la o despăgubire, echivalentă cu valoarea cadoului. La încheierea căsătoriei, viitorul soţ remitea tatălui proaspetei sale soţii sau ei înseşi suma stabilită. Dacă logodnicul era cel care strica logodna înainte de e-fectuarea căsătoriei, pierdea suma respectivă; în cazul contrar, viitorii socri îl despăgubeau cu o sumă dublă.

în plus, părinţii fetei puteau să-i dea şi zestre, dar nu exista nici o obligaţie în acest sens. După căsătorie, femeia datora soţului ei credinţă neştirbită. Dacă era „prinsă în compania unui bărbat, pe munte", viaţa îi era cruţată, socotind că strigătele ei deznădăjduite nu au fost auzite; în schimb, vinovatul era ucis. Dacă soţia era prinsă pe neaşteptate, în oraş, împreună cu un bărbat, soţul înşelat avea dreptul să ucidă pe loc perechea vinovată fără a-şi atrage pedeapsa; răzbunarea ulterioară era considerată o faptă condamnabilă.

Delicte sexuale

Spre deosebire de ţările vecine, în ţara Hatti nu era îngăduit incestul; pedeapsa era atenuată dacă exista consimţământul victimei, anulând astfel culpa. Codul de legi hitit — atât cât ne-a fost transmis — insista asupra „delictelor sexuale" cu o precizie concludentă asupra moravurilor din acele vremuri, în acest domeniu, legislaţia hitită s-a dovedit a fi surprinzător de evoluată.

„Dacă un bărbat comite un viol asupra unui animal, este pasibil de pedeapsa cu moartea. Va fi adus la închisoarea regelui — care are dreptul de viaţă şi de moarte asupra lui."

„Dacă un fiu îşi violează mama, va fi pedepsit. Dacă un tată îşi violează fiica, i se va aplica pedeapsa cuvenită. Dar dacă fapta a fost săvârşită pe baza unui consimţământ, nu i se aplică nici o sancţiune. Dacă un bărbat are raporturi sexuale cu mama sa vitregă (ultima soţie a tatălui său), nu riscă nici o pedeapsă. Dacă tatăl său este încă în viaţă, va fi pedepsit."

„Dacă un bărbat păcătuieşte cu femei sclave, fapta nu se pedepseşte; de asemenea, dacă tatăl şi fiul au raporturi sexuale cu o sclavă sau cu o prostituată."

„Dacă un bărbat ademeneşte pe soţia fratelui său, profitând de lipsa acestuia, fapta atrage pedepsirea vinovatului. Dacă un bărbat se căsătoreşte cu o femeie liberă şi-i seduce fiica, va fi pedepsit. Dacă un bărbat ia în căsătorie o fată şi se culcă cu mama sau cu sora acesteia, va fi pedepsit."

„Dacă un bărbat căsătorit moare, fratele său îi poate lua soţia, ca şi tatăl său; dacă moare şi tatăl, iar unul dintre fraţii răposatului se căsătoreşte cu văduva acestuia, nu este cazul să fie pedepsit."

Legea mozaică, dogmatică şi severă

Eugene Cavaignac s-a gândit să compare aceste paragrafe cu textele biblice care tratează acelaşi subiect; iată câteva extrase din *Levitic* (XVIII, XX):

«în vremea aceea, a grăit Domnul lui Moise, zicând:

„Vorbeşte fiilor lui Israel şi zi către ei: Eu sunt Domnul Dumnezeul vostru!

De datinile pământului Egiptului, în care aţi trăit, să nu vă ţineţi, nici de datinile pământului Canaanului, în care am să vă duc, să nu vă ţineţi şi nici să nu umblaţi după obiceiurile lor.

Păziţi toate poruncile Mele şi toate hotărârile să le ţineţi, căci omul care le împlineşte va trăi prin ele: Eu sunt Domnul Dumnezeul vostru!

Nimeni să nu se apropie de nici o rudă după trup, cu gândul să-i descopere goliciunea. Eu sunt Domnul!

De se va desfrâna cineva cu femeie măritată, adică se va desfrâna cu femeia aproapelui său, să se omoare desfrânatul şi desfrânata.

Cel ce se va culca cu femeia tatălui său, acela goliciunea tatălui său a descoperit; să se omoare amândoi, căci vinovaţi sunt.

Dacă se va culca cineva cu nora sa, amândoi să se omoare, că au făcut urâciune şi sânge este asupra capetelor lor.

Dacă îşi va lua cineva femeie şi se va desfrâna cu mama ei, nelegiuire face; pe loc să se ardă şi el şi ele, ca să nu fie nelegiuiri între voi.

De se va culca cineva cu un bărbat ca şi cum ar fi femeie, amândoi au făcut nelegiuire şi să se omoare a-mândoi, că sânge asupra lor este.

De va lua cineva pe sora sa, după tată sau după mamă, şi-i va vedea goliciunea şi ea va vedea goliciunea lui, aceasta de ruşine este şi să fie stârpiţi înaintea ochilor fiilor poporului lor. El a descoperit goliciunea surorii sale; să-şi poarte păcatul lor!"»

Atitudinea este categoric diferită: morala hitită era mai liberală, iar legea mozaică, riguroasă si dogmatică. Hitiţii condamnau în primul rând violenţa asupra oamenilor şi a bunurilor, nu actele în sine. Legea mozaică nu se interesa de circumstanţe, condamna orice dezordine intervenită în ordinea naturală stablită de Dumnezeu.

La hitiţi, în cazul unui divorţ, bunurile se împărţeau între soţi, bărbatul lua copiii, spre a le purta de grijă şi a-i creşte, lăsându-i mamei un singur copil.

Concubinajul oficial era răspândit, regele fiind primul care-l practica. Societatea hitită garanta, ca o societate preponderent patriarhală ce era, drepturile importante ale tatălui asupra copiilor săi.

Jurisdicţia criminală

Pentru înfăptuirea unui omor, ucigaşul trebuia să remită justiţiei patru sclavi, despăgubire, dacă victima fusese un om liber, sau doi sclavi (ca să înlocuiască mâna de lucru pierdută), dacă era vorba tot de un sclav. Omorul prin imprudenţă era sancţionat cu jumătate de pedeapsă. Ucigaşul unui negustor trebuia să plătească daune compensatorii. Dacă nu se putea identifica asasinul, oraşul sau satul unde se făptuise crima purta răspunderea, în mod colectiv, în cazuri limită, proprietarul terenului pe care fusese descoperit cadavrul era chemat la judecată ca inculpat.

Citǎm din *Rescriptul lui Telepinu:* „Iar judecata sângelui e astfel: aceluia care varsă sânge i se va întâmpla ceea ce va hotărî stăpânul sângelui (cu alte cuvinte, cea mai apropiată rudă a victimei). Dacă el spune: Trebuie să moară — va muri! Dacă el spune: Trebuie să plătească despăgubire — va plăti! Regele nu se va amesteca aici."

în cazul loviturilor sau rănirilor aveau un sistem ingenios de amenzi şi de despăgubiri. Onorariul medicului şi înlocuirea celui rănit la locul de muncă erau pedeapsa delicventului. Valoarea amenzii diferea în raport cu condiţia socială a victimei şi cu gravitatea rănii. De pildă, nasul unui om liber era preţuit la o sută de drahme, iar nasul unui sclav, la doar jumătate din această sumă.

Răzvrătirea împotriva suveranului reprezenta delictul cel mai grav, pedepsit cu moartea, atât a rebelului cât şi a întregii sale familii; din casa distrusă nu mai rămânea decât „un morman de morţi". Practicarea vrăjitoriei, aplicarea mijloacelor magice erau pedepsite cu severitate (cel puţin, în cazul sclavilor).

Furtul vitelor era sancţionat cu asprime (creşterea vitelor era una din ocupaţiile favorite ale hitiţilor).

Dacă se fura un taur, un cal sau un berbec, cel păgubit trebuia să primească, în schimb, treizeci de animale din aceeaşi specie, şi doar două, dacă animalul furat fusese găsit, viu şi nevătămat, de posesorul lui. Furtul de grâne, de butuci de viţă-de-vie, de unelte intra în categoria altor delicte, penalizate într-un fel deosebit.

„Dacă un om liber dă foc unei case, ei este obligat să o reclădească. Dacă, însă, în casă piere un om, o vită sau o oaie, nu datorează nimic." Cazul se clasa la rubrica „incendiere"; pentru această faptă, sclavului i se tăiau nasul si urechile.

Omenia unei legislaţii

Numeroase delicte erau specificate în dreptul hitit — aplicând fiecăruia pedeapsa cuvenită, constând deseori într-o despăgubire materială; se vizau daunele produse de un porc sau de o oaie pe câmpul unui vecin, distrugerea pomilor fructiferi, furtul unui câine, abaterea unui canal de irigaţie.

Justiţia hitită era în primul rând pragmatică: se cădea la învoială asupra unei compensaţii în natură, chiar şi în cazul omuciderii. Legislaţia hitită dădea dovadă de o-menie, fiind mai blândă decât cea asiriană. în general, erau evitate pedepsele infamante şi urâte. Pedeapsa cu moartea era aplicată rareori, în cazul crimei de lezmajestate, al furtului obiectelor de cult sau al vrăjitoriei cu şerpi. Răzbunarea era o problemă personală, fapta săvârşită sub imboldul sentimentului nu era sancţionată.

Supuşii Marelui Rege trebuia să fie constrânşi să respecte legea prin aplicarea unor compensaţii materiale grele.

reat în urma războaielor de cucerire, în vâltoarea bătăliilor, Hattiul indo-europenilor era un stat militarist de temut, ale cărui incursiuni au ajuns până la Babilon şi la Nil. Câteva documente scrise ca şi scenele de război de pe pereţii templelor egiptene au contribuit la cunoaşterea felului în care era organizată armata hitită, pe care se bizuia suveranul din Hattuşa. Superioritatea oştilor lui Suppiluliuma şi Muwatalli consta în numărul carelor de luptă — introduse în Orientul Apropiat în secolul XVII î.H. şi perfecţionate de hitiţi şi de mitannieni. Sumerienii dispuneau de care greoaie, cu două sau cu patru roţi masive, fiind trase de măgari. Tactica sumeriană le folosea în mai mică măsură, din cauza mobilităţii lor reduse; infanteria era cea care conducea bătălia.

La mijlocul secolului II î.H., în Babilonia kassită, în Mitanniul arian, în Anatolia hitită, apoi şi în Egiptul dinastiei a XVIII-a, tactica operaţiunilor militare a fost radical schimbată, începând să se folosească intens caii, ca mijloc de luptă.

Hitiţii, sfătuiţi de mitannieni, au fost cei dintâi care au crescut cai pentru scopuri militare.

Au realizat, în plus, un car de luptă perfecţionat, mai uşor decât cel sumerian, având două roţi cu câte şase spiţe, cercuite cu metal. Carul de luptă egiptean purta doi oameni: cel care conducea carul şi cel care lupta; cel hitit era conceput pentru trei războinici — un avantaj numeric net, dacă ne gândim la lupta corp la corp; alături de conducătorul carului stătea un luptător purtând un scut, iar celui de-al treilea bărbat, înarmat cu un arc sau cu o lance, îi revenea cea mai grea misiune în cursul bătăliei. Trupele de infanterie ale adversarilor nu puteau stăvili iureşul carelor — mijloc de luptă în care, foarte repede, hitiţii au dovedit o mare iscusinţă.

Marele Rege avea nevoie şi de infanterie numeroasă, bine pregătită (de altfel, aceasta avusese un rol hotărâtor până în secolul XV î. H., când au început să se impună alte mijloace de luptă), într-un document de la începutul istoriei hitite, în Imperiul Vechi, se menţiona un număr de optzeci de care; ele au devenit mijloace de luptă redutabile începând cu domnia lui Suppiluliuma.

La bătălia de la Kadesh, infanteria trebuia să apere tabăra regelui şi carele de luptă ale armatei, care constituiau cele mai importante (şi eficiente) mijloace militare.

Tăbliţele descoperite la Boghaz Koy cuprindeau un adevărat *tratat de hipologie,* al cărui autor — Kikkuli — era un specialist din Mitanni, care fusese adus în ţara Hatti ca dascăl al viitorilor cavalerişti hitiţi. în acest tratat figurau toate operaţiunile necesare dresurii calului, evoluţia antrenamentului pe o perioadă de nouăzeci de zile; se dădeau sfaturi practice cu privire la sănătatea animalului sau la hrşna sa. După treizeci şi cinci de secole, tratatul lui Kikkuli a rămas o sursă de documentare de care pot beneficia chiar actualii instructori de manej.

Trupe de militari activi şi de rezervişti

Armata hitită era foarte heterogenă; din ostile permanente făceau parte soldaţii liberi, care aveau datoria de a supraveghea graniţele şi de a-şi stabili garnizoanele în zonele de mare importanţă strategică, de pildă, cele din nord, unde kaski făceau incursiuni frecvente şi pustiitoare. Mercenarii *(habirru, lulahhu, suteî)* completau trupele formate din militari de profesie, pregătiţi să facă faţă celor mai neaşteptate situaţii. Când se declara război, aceste trupe erau neîndestulătoare şi Marele Rege era nevoit să cheme sub arme şi rezerviştii.

Operaţiuni militare, vara

Operaţiunile militare se desfăşurau, de obicei, primăvara şi vara; durata medie a unei campanii era de trei sau patru luni (din iunie până în septembrie). Iarna era aspră în Podişul Anatoliei; hrana cailor nu era asigurată, oştenii nu aveau echipamentul necesar ca să lupte pe frig puternic. Uneori, dacă duşmanul nu era înfrânt la prima campanie, trupele rămâneau pe loc pe timp de iarnă, aşteptând să se desprimăvăreze (cum s-a întâmplat în campania lui Mursil II împotriva Arzawei). Alteori, mobilizarea dura ani de zile. Suppiluliuma a luptat în Siria aproape douăzeci de ani, fără să-şi revadă ţara între timp, fapt cu totul excepţional în analele istoriei hitite.

Pe tot teritoriul ţării Hatti se găseau depozite de alimente care aprovizionau armata; perceptorii regelui a-veau grijă să strângă acolo grânele provenind din tributul în natură datorat de ţărani suveranului lor.

Dacă trupele se aflau în ţară străină, îşi asigurau traiul furând sau jefuind populaţia locală.

Regele era comandantul suprem al operaţiunilor militare, dar această înaltă funcţie putea fi deţinută de unul dintre fiii suveranului sau de vreun membru al familiei regale, vestit pentru calităţile lui de războinic. Dacă războiul era dus pe mai multe fronturi, această împuternicire era absolut necesară. Regele alegea, în acest caz, teatrul de luptă cel mai apropiat de Hatti, de pildă frontul „kaski". în cazul unui război cu Egiptul sau cu Mi-tanni, fiii regelui preluau conducerea operaţiunilor.

O pregătire desăvârşită

Războaiele necontenite căliseră armata hitită; vitejia şi cutezanţa soldaţilor erau fără pereche; carele lor de luptă stârneau panica, mobilitatea trupelor uimea, atacurile erau neaşteptate şi rapide.

Regii şi comandanţii hitiţi au fost foarte buni tacticieni; prin manevrele lor luau adversarul prin surprindere; trupele Marelui Rege ştiau să se ferească de ochii duşmanului, se deplasau cu multă precauţie şi atacul era fulgerător. Marşurile şi contramarşurile, bine gândite, a-duceau adversarii mai puţin experimentaţi în locul care le convenea cel mai mult, în câmp deschis, unde asaltul carelor de luptă era hotărâtor. Pe teren accidentat, hitiţii acţionau astfel încât să blocheze duşmanii într-un loc ştiut doar de ei, izolaţi pe un vârf de munte sau fără posibilitatea de a se refugia pe mare, iar adversarii, doborâţi de foame şi de sete, se declarau totdeauna învinşi.

Lupta împotriva seminţiei kaska era plină de neprevăzut, cu operaţiuni de contragherilă şi ambuscade; kaski se adăposteau în satele din munţi; atunci, satele trebuia să fie rase de pe faţa pământului sau înfometate luându-li-se vitele. S-au aplicat multe metode represive ale acestui aparat de război foarte bine pus la punct.

Hitiţii ştiau să împresoare o cetate; asediul fortă-reţelor nu dura mult. Karkemiş a rezistat numai opt zile şi apoi s-a supus regelui Suppiluliuma.

Mijloace defensive

.Regii hitiţi, ca Suppiluliuma şi Hattuşil, nu au purtat întotdeauna răspunderea declanşării unui război. Dacă tactica lor de atac surprindea adversarul, în schimb, mijloacele de apărare erau vulnerabile. Centrul ţării Hatti trăia sub ameninţarea permanentă a unor incursiuni ale războinicilor kaski, soldate, de cele mai multe ori, cu pagube considerabile. La răsărit, Ţara de Sus era cotropită deseori de trupele trimise de ţările Azzi şi Hajasa.

Neîncetatele primejdii care pândeau Hatti l-au determinat pe Marele Rege Suppiluliuma să aplice mijloace eficiente de apărare a graniţelor, care au dat rezultatele aşteptate — cu excepţia vestului ţării, pe unde va pătrunde valul pustiitor care a dus la prăbuşirea imperiului, la sfârşitul secolului XIII î.H.

Paza regiunilor de graniţă a fost încredinţată unor comandanţi militari, care au primit de la suveran instrucţiuni precise, amănunţite, cu privire la securitatea zonei: să prevadă multe posturi de control şi destui oameni ca să le apere; li se cerea ca porţile cetăţilor să fie închise, iar zidurile de incintă, bine întărite; trupele trebuia să fie disponibile în orice clipă şi să intervină imediat, la nevoie; să se asigure rezerve suficiente de hrană şi apă, mai cu seamă în cazul unui asediu îndelungat. Aceste măsuri defensive erau amplificate în zonele expuse năvălirii kaskilor, ale căror manevre viclene şi atacuri nocturne reuşeau de multe ori să zădărnicească apărarea hitită. După câteva incursiuni

pustiitoare, cetăţile au fost înconjurate de ziduri de apărare solide, a căror masivitate era menită să descurajeze tentativele unor agresori.

Capitala Hattuşa a luat aspectul unei fortăreţe greu de cucerit, printr-o dublă incintă, de şase kilometri lungime, construită din blocuri de piatră enorme, acoperite ulterior cu o construcţie din cărămizi. Turnuri puternice, impunătoare, completau dispozitivul de apărare. Trei porţi permiteau accesul în cetate, fiind prevăzute cu lucrări de construcţie atât de ingenioase încât să poată respinge asaltul asediatorilor. Un coridor, în interiorul incintei de apărare, conducea soldaţii care apărau citadela la locurile unde era primejdia mai mare. Şi în prezent, când privim aceste ruine de dimensiuni uluitoare, ne întrebăm cum au reuşit să pătrundă năvălitorii barbari veniţi din vest!

Vestigiile altor cetăţi atestă valoarea deosebită a arhitecturii militare hitite; după trei milenii, Alishar, Yumuk Tepe, aproape de Mersin, Zendjirli au dat la iveală o civilizaţie aparte, a cărei grandoare a fost descoperită abia de un secol.

Războaie necruţătoare

Desfăşurarea conflictului armat era supusă unor reguli precise: ofensiva nu trebuia declanşată înainte de a preveni adversarul; i se aducea la cunoştinţă, în scris, motivul mâniei Marelui Rege (de cele mai multe ori, sprijinul acordat rebelilor fugari). Dacă duşmanul prezumtiv nu ţinea seama de mustrările suveranului, se

recurgea la oracole; se cerceta ficatul animalelor sacrificate, se tălmăceau visele, se îndeplinea ritualul purificării înainte de a începe campania.

Războaiele erau crude, necruţătoare, conform principiului *Vae Victis*^, nimicind pe cei învinşi. Oraşele cucerite erau prădate şi incendiate, populaţia ucisă, iar statuile zeilor smulse din templele lor şi duse în Hatti. Câteva oraşe erau condamnate să dispară: se interzicea orice lucrare de folos politic; în acele locuri „blestemate" nu trebuia să existe altă aşezare; astfel se planta *zahelli, o* plantă spinoasă parazită, ca să zădărnicească orice tentativă de a reface locul. Pedeapsa era cu atât mai aspră cu cât duşmanii rezistaseră mai mult, nesu-punându-se autorităţii Marelui Rege.

Oraşele care-şi trimiteau reprezentanţii la Marele Rege, rugându-l stăruitor, cu umilinţă, să-i cruţe pe locuitorii lor, beneficiau de clemenţă regală: erau „deportaţi" în Hatti sau integraţi în armata hitită.

Alteori, indulgenţa regelui era determinată de considerente politice: un oraş puternic şi prosper putea fi un aliat de valoare; oraşele din nordul Siriei, de exemplu, erau râvnite, în egală măsură, de hitiţi, de mitannieni şi de egipteni.

Oraşele rebele aflate pe teritoriul hitit propriu-zis erau pedepsite în mod exemplar, neavând nici un drept să implore îndurarea suveranului lor.

1) Vai de cei învinşi! (latină.)

Ţara Hatti, o supraputere?

Studiul artei militare hitite implică evocarea bătăliei de la Kadesh (în 1298 Î.H.), care a avut loc între faraonul Ramses II şi hitiţi, la porţile cetăţii aşezate pe fluviul Oronte. Relatarea bătăliei ne-a parvenit prin mai multe papirusuri; inscripţiile şi reprezentările de pe zidurile templelor din Luxor, Karnak şi Abydos slăvesc victoria faraonului.

Ramses II era fiul faraonului Seti I, care purtase şi el războaie împotriva hitiţilor, dar fusese constrâns să lase în stăpânirea acestora întreaga Sirie, încheind, probabil, un tratat de pace cu regele hitit Muwatalli. La suirea sa pe tron (1298 î.H.), Ramses II era un tânăr energic şi plin de ambiţie, dornic să recucerească marele imperiu pe care şi-l clădiseră faraonii în Asia şi îl pierduseră între timp. Regele Muwatalli, convins că va birui uşor un faraon tânăr şi fără nici o experienţă militară, a format o mare coaliţie a tuturor popoarelor din jurul ţării sale, cuprinzând peste douăzeci de seminţii.

Principatele din Asia Mică şi din Siria de nord au făgăduit că vor lua parte la lupta cu faraonul care pornise împotriva coaliţiei comandate de regele hitiţilor.

Celor patru armate egiptene purtând numele zeilor protectori (a lui *Amon,* comandată de faraon, a lui *Ra, a* lui *Phtah* şi a lui *Seth)* li se adăugau mercenarii sar-dani şi amorriţi.

Faraonul înainta în Canaan, mergând de-a lungul coastei. A ajuns în Fenicia, în valea fluviului Oronte;

acolo, armatele egiptene au prins două iscoade trimise de hititi ca să cunoască exact situaţia oştilor egiptene... sau, mai degrabă, ca să-i inducă în eroare? Iscoadele l-au înştiinţat pe Ramses II că, de frica egiptenilor, regele hitit îşi retrăsese armata până aproape de Alep. Faraonul a hotărât să-şi urmărească adversarii spre nord; a trecut prin vad Orontele, în fruntea armatei lui *Amon.* Corpul de armată al lui fîaîl urma îndeaproape, dar celelalte două corpuri (cel al lui *Phtah* şi cel al lui *Seth)* se aflau departe, formând ariergarda.

Fără îndoială, a fost o eroare tactică aceea de a-şi fi risipit astfel forţele, dar faraonul nu s-a gândit că informaţiile iscoadelor ar putea fi false. Fără nici o umbră de bănuială, faraonul, cu doar cele două corpuri de armată *(Amon Ra),* s-a îndreptat spre cetatea Kadesh, aşezân-du-şi tabăra la nord-vest de acest oraş. în timpul acesta, armata coalizată a regelui hitit s-a întors şi s-a stabilit în spatele cetăţii Kadesh, de partea cealaltă a fluviului. Aici, aliaţii au aşteptat trecerea corpului de armată al lui *Ra;* când acesta a ajuns în dreptul lor, trupele hitite au trecut Oronte şi le-au atacat pe cele egiptene în flanc; luaţi prin surprindere, aceştia au fugit, încercând să a-jungă în tabăra egipteană, aşezată puţin mai la nord de locul unde se afla Ramses II.

N-a lipsit mult ca faraonul să fie prins, dacă splendoarea taberei acestuia nu i-arfi orbit pe hititi în aşa măsură încât Ramses să se poată strecura printre ei. Victoria micii lor trupe a fost mai mult rezultatul întâmplării. Ceea ce s-a petrecut după aceea rămâne învăluit în mister. Nu se ştie dacă trupele egiptene au reuşit să se regrupeze, nici dacă s-a dat o adevărată bătălie.

în nici un caz, urmările nu sunt dovada unei victorii egiptene. Kadeshul a rămas în mâinile hitiţilor şi abia peste opt ani, în 1278 Î.H., s-a semnat celebrul tratat între Hattuşil şi Ramses II.

La sosirea fugarilor egipteni, faraonul s-a înarmat degrabă şi a pornit pe carul său de luptă împotriva duşmanilor.

„Dar mârşavul de principe din Kheta stătea în mijlocul oştirii sale fără să înceapă lupta; el puse în mişcare carele sale de luptă, numeroase ca nisipul mării; şi erau trei oameni pe un car de luptă, tras de doi cai, şi făcuse trei grupuri din fiecare armată din ţara învinşilor, Kheta, înzestraţi cu toate armele de război. Şi iată, el le-a poruncit să stea ascunşi înapoia cetăţii Kadesh. Au venit din partea de miazănoapte a cetăţii Kadesh şi s-au năpustit asupra oastei lui Ra, în vreme ce oştenii acestuia mărşăluiau fără să bănuiască nimic şi fără să fie pregătiţi de luptă.

(...) Stătea mârşavul crai din Kheta în mijlocul oştirii sale şi urmărea de-acolo câmpul de luptă, unde eu, stăpânul, mă războiam de unul singur lipsit de pedestraşi, iar el deoparte şi înfricoşat stătea. Avea mulţi comandanţi alături şi fiecare era înzestrat cu carul şi armele sale de luptă. Era şi prinţul cel din Irtu, din Mesa Aruna, Luca, Derden. Era şi prinţul din Karkemiş şi din Alep şi fraţii craiului din Kheta, cu toată mia lor de care sfidând văpaia diademei mele."

(...) „Iată, mi-a dat zeul Amon biruinţa, în vreme ce nici oastea şi nici carele de luptă nu se aflau în preajma mea, iar popoarele unor ţări îndepărtate au fost martore ale izbânzii paloşului meu, eu fiind singur şi neînsoţit de

nimeni, în spatele meu nu se afla nici un principe, nici un conducător de care de război, nici un ostaş şi nici un comandant.

îmi va recunoaşte vitejia oricare popor m-a văzut luptând, orice neam venit din ţări îndepărtate şi necunoscute. Cei care au scăpat cu fuga de mâna mea se întorc spre a vedea ce fac eu.

Am ajuns din urmă mii şi mii dintre ai lor (fiindcă) nu aveau pulpe şi picioare puternice. Săgeţile celor care încercau să mă atingă se abăteau din drum când ajungeau până la mine."

(...) „Principele cel mârşav, învinsul din ţara Kheta, a trimis un sol care să mă slăvească aidoma lui Ra, spunând:

«Tu eşti ca zeul Seth, mare în virtute; zeul Baal se află în trupul tău; groaza şi pârjolul sunt stăpâne în ţara Kheta; tu ai frânt pentru totdeauna spinarea principelui din Kheta!»

(...) Mai spunea acel rob al său:

— S-a vădit limpede că tu eşti fiul lui Ra, născut din trupul său; el ţi-a dat ţările reunite! Cât despre ţara E-giptului şi ţara Kheta, ele sunt roabele tale, ele zac sub picioarele tale; ţi le-a dat zeul Ra, tatăl tău preaslăvit, înainte ca să ne birui pe noi. Puterea ta este mare, virtutea ta apasă peste ţara Kheta. Dar este oare lucru de glorie să-i ucizi pe robii tăi? Chipul tău este ameninţător, nu eşti milostiv, iată, ieri ai măcelărit fără milă mii şi mii de oameni. Ai venit astăzi şi nu ai lăsat (în viaţă) cetele de ostaşi care scăpaseră ieri.

Nu te purta cu asprime faţă de supuşii săi, cărora le place pacea şi nu războiul cu tine, o, rege puternic!"

In căutarea unor relaţii diplomatice internaţionale

Dacă războiul reprezenta o structură esenţială a civilizaţiei hitite, marii regi din Hattuşa se străduiau să inaugureze un echilibru internaţional stabil şi avantajos pentru Hatti.

Ei semnau numeroase tratate prin care întăreau sfera lor de influenţă sau consfinţeau înţelegerea cu ţările a căror putere o egala pe a lor.

în Imperiul Nou, regele avea „aliaţi", „protejaţi" sau „vasali"; ţările sau oraşele care nu aparţineau nici unei categorii, adică nu semnaseră nici un tratat cu ţara Hatti, erau considerate, din oficiu, puteri duşmane. .Aliaţii" erau marile puteri, care se puteau compara cu Hatti, discutând pe picior de egalitate: în această situaţie se situau regatul Babiloniei şi Egiptul faraonilor, pe timpul domniei lui Hattuşil III. Cu aceste state se semnau tratate, care erau uneori completate — sau întărite — prin încheierea unor căsătorii. De la tratatele de alianţă pe bază de reciprocitate până la supunerea militară, ele serveau la apărarea statului, datorită puterii militare.

Ceea ce caracterizează tratatele hitite, şi n-a mai fost găsit la nici un popor vecin lui, este preambulul. Acesta constă, în general, dintr-un rezumat succint, foarte stilizat, al tuturor evenimentelor care au precedat semnarea tratatului. Aceasta dovedeşte nu numai simţul istoric al hitiţilor, ci şi convingerea lor că nu are rost să încheie cu cineva o simplă înţelegere, căci singura garanţie

pentru respectarea contractelor o constituie adaptarea şi încadrarea lor la situaţia în care a fost încheiat con^ tractul. Preambulul este un apel la raţiune şi totodată o justificare pentru propriul procedeu.

în tratatul încheiat între Suppiluliuma şi regele din Kizzuwatna figurează, de pildă, acest pasaj:

„Poporul din Isuwa a fugit din faţa mea, a Soarelui, şi a coborât în ţara hurriţilor. Eu, Soarele, am scris hurriţilor: «Trimiteţi-mi supuşii înapoi!» Dar hurriţii mi-au răspuns mie, Soarelui, astfel: «Nu. Aceşti oameni au venit mai demult în ţara hurrită şi s-au aşezat aici. E a-devărat că, mâi târziu, s-au întors ca fugari în ţara Hatti, dar în cele din urmă vita şi-a ales staulul, aşa că ei s-au întors pentru totdeauna în ţara lor». Astfel, hurriţii n-au vrut să-mi predea supuşii... Iar eu, Soarele, scris-am în acest fel hurriţilor: «Ce s-ar întâmpla dacă una din provinciile voastre s-ar despărţi şi ar trece sub stăpânirea regatului Hatti?» Huriţii mi-au răspuns astfel: «întocmai acelaşi lucru». Aşadar, locuitorii din Kizzuwatna sunt dobitoace hitite şi şi-au ales staulul, l-au părăsit pe hur-riţi şi au venit la mine, Soarele... Kizzuwatna se bucură m'uit că a fost eliberată".

Această capodoperă a diplomaţiei, nelipsită de o nuanţă sofistică, avea drept scop să-i liniştească mai mult pe locuitorii din Kizzuwatna decât pe hurriţi, cu privire la o flagrantă încălcare a contractului faţă de hurriţi. Esenţială e aici recunoaşterea faptului că-i inutil să sileşti popoare întregi să încheie o alianţă pe care n-o vor respecta. „Vita să-şi caute singură staulul", un principiu demn de luat în consideraţie, dar pe care hitiţii, e adevărat, nu l-au respectat întotdeauna.

Tratate de vasalitate

Vasalii Marelui Rege depuneau un jurământ de credinţă, prin care recunoşteau dependenţa de suzeran şi se obligau să respecte îndatoririle lor faţă de el: satisfacerea serviciului militar, plata unui tribut, interdicţia de a purta războaie cu alţi vasali ai regelui, extrădarea fugarilor aflaţi pe domeniul vasalului, respectiv, supunere nestrămutată faţă de rege şi de familia sa, acceptarea necondiţionată a sentinţelor şi a legislaţiei regale. Vasalii mai erau datori să apară în fiecare an. la curtea din Hatti — regii mai importanţi aveau dreptul de a trimite reprezentanţi.

Tributul trebuia plătit în greutate hitită. Marii regi schimbau numai daruri. Pe plan fiscal, tributul plătit de vasali pentru domeniile lor era global, fiind scutiţi de impozitul datorat regelui. Uneori suzeranul dicta anumite măsuri economice: Tudhalya IV i*a impus regelui din A-murru să nu mai aibă relaţii comerciale cu Asiria.

Pe plan militar, vasalul era dator să pună la dispoziţia suzeranului o sută de care şi un contingent — până la o mie de oameni — pregătit să intre în luptă în orice moment (în cazul unor fiefuri întinse). Dacă izbucnea o revoltă în Hatti, vasalii trebuia să acţioneze prompt. Graniţele dintre pământurile vasalului şi cele ale suzeranului erau demilitarizate, eliminând orice activitate cu caracter militar.

r

Armata regelui avea dreptul de a circula nestânjenită pe domeniul vasalului, de a poposi acolo un timp fără să întâmpine opoziţie din partea proprietarului feudei.

Regele îşi asuma şi el anumite obligaţii faţă de vasalii săi: în primul rând, le asigura protecţia, apoi, le garanta suveranitatea asupra teritoriului dăruit; le acorda sprijin militar, dacă era nevoie, trimiţând o garnizoană pentru a restabili ordinea. Regele respecta dreptul de moştenire a fiefului, transmisibil pe cale ereditară. Pe plan extern, acordurile acestea, bazate pe raporturi de vasalitate, reflectau situaţia existentă pe plan intern în Hatti. începând cu domnia lui Suppiluliuma, s-au redactat şaisprezece tratate de vasalitate; cele mai interesante, din punct de vedere istoric, sunt cele încheiate între Suppiluliuma şi Tette din Nuhasse; între Mursil II şi nepotul său Rimisarma, regele Alepului; între Hattuşil III şi Bentesina, rege în Amurru.

Tratate de protectorat

Ţările care beneficiau de protectoratul hitit erau Ar-zawa — care, ulterior, a devenit ţară vasală —, Kizzu-watna şi îndeosebi Mitanni, după ce Mattiwaza îşi redobândise succesiunea la tron cu ajutorul trupelor hi-tite.

Tratatul de protectorat însemna un acord bilateral (în comparaţie cu cel de vasalitate, care consfinţea puterea absolută şi bunul plac al regelui). Prinţul sau regele protejat era un suveran independent, ale cărui prerogative

erau diferite, după caz. Astfel, regele din Kizzuwatna se prezenta anual la curtea regelui din Hattuşa, să-i aducă omagiul său (să depună jurământul de credinţă); dar, în timpul acestei ceremonii, nobilii, marii demnitari hitiţi, se ridicau în picioare, în semn de respect.

Statul protejat nu putea avea o politică externă autonomă şi era constrâns să renunţe la teritoriile pierdute în războaiele duse împotriva ţării Hatti; suveranul mitan-nian a fost obligat să uite că stăpânise cândva Karke-miş. Spre deosebire de vasal, protejatul nu plătea nici un tribut; îi datora sprijin militar în condiţiile prevăzute. De pildă, regele din Kizzuwatna intervenea numai dacă Hatti — în hotarele ei originare — era ameninţată.

Obligaţiile vasalilor şi ale protejaţilor continuau de drept şi faţă de urmaşul regelui; în schimb, nici un tratat nu prevedea protejarea descendenţilor vasalului.

Tratatele şi înţelegerile erau întocmite cu toate formele legale, în scris. Textul era gravat pe plăci de aur, argint sau fier şi reprodus pe tăbliţe de argilă, în general, textul era alcătuit din trei părţi:

1) obligaţiile ce reveneau părţilor contractante;
2) jurământul — chezăşie a respectării primului punct;
3) blesteme şi binecuvântări invocând cei o mie de zei ai Hattiului, ca martori ai înţelegerii încheiate, precum şi zeii celeilalte ţări semnatare.

Cel ce nu-şi respecta legământul de credinţă risca să atragă asupra sa mânia divină, care îl putea zbrobi fără cruţare, pe el şi pe poporul lui, pedepsindu-i mişelia. Regele nu pronunţa sentinţe atât de severe, aplicarea lor rămânând apanajul divinităţii justiţiare; el proceda altfel, condamnându-i la exil pe cei vinovaţi.

Monarhia hitită nu aspira la stabilirea unei tutele asupra celorlalte ţări; ea dorea să integreze ţările vecine într-un sistem de relaţii juridice, care să garanteze autonomia fiecăreia dintre ele, asigurând totodată Hattuşei o anumită hegemonie regională.

în afara puterii militare, politica dusă de suveranul hi-tit era susţinută de o iscusită strategie diplomatică, care-i permitea să impună unei părţi a Orientului Apropiat legea veche a Hattuşei, mai umană şi mai puţin apăsătoare decât cea dictată de Assur sau Teba.

Religie şi cult

în mileniul II, data întemeierii imperiului hitit, seminţiile cotropitoare au constituit o aristocraţie minoritară, căreia băştinaşii Anatoliei i-au transmis credinţele sale.

în Noul Imperiu, panteonul era mai mult hurrit; hititii adoptau cu uşurinţă diferite divinităţi străine (după cum rezultă din citirea tăbliţelor); pentru ei, acestea reprezentau nume noi ale unor divinităţi familiare. Hititii nu puteau concepe ca divinităţile să-i ocrotească numai pe ei; de aceea, de fiecare dată când era menţionat un zeu se enumera numele lui şi în alte limbi sau dialecte: „în ţara Hatti, tu, Zeiţa Soarelui din Arinna, stăpâna mea, regina tuturor ţărilor, tu te numeşti Zeiţa Soarelui din Arinna, dar în Ţara Cedrilor tu te numeşti Hepat".

Dispunem de prea puţine date în privinţa religiei pe care o aveau cuceritorii ţării Hatti; presupunem că prezenta caracteristici indo-europene. în regatul Mitanni, vecin, divinităţile indo-europene erau menţionate, dar nu ca divinităţi de prim ordin; zeii cei mari ai hurriţilor autohtoni erau adoraţi ca zei ocrotitori. Cultele locale erau tolerate şi recunoscute de suveranii din Hattuşa, care făceau anual o călătorie în toate locurile considerate sfinte; alături de religia oficială, existau foarte multe credinţe populare şi locale, de o mare bogăţie. Basoreliefurile sanctuarului naţional rupestru de la Yazilikaya înfăţişează zeii principali, cei „o mie de zei" ai lumii religioase hitite.

Zeul Furtunii este reprezentativ pentru credinţa populară hitită. în străvechiul Orient Apropiat era desemnat prin numele hurrit Teşub; se numea Adad sau Ham-man în Mesopotamia; Teisheba în Urartu; sub numele de Jupiter Dolichenus era slăvit în special în Cilicia şi în nordul Siriei. Basoreliefurile de la Yazilikaya l-au înfăţişat pe Zeul Furtunii urcat pe ceafa a două divinităţi ale munţilor: Namni şi Hazzi[1)]; în spatele zeilor, erau două animale sacre: taurii Hurri şi Seri. (Atragem atenţia că aceste nume sunt mai puţin sigure.) Taurii trăgeau un car de nori întunecaţi, ale cărui roţi greoaie loveau crestele munţilor, generând, poate, furtuni.

Zeul Furtunii era urmat de soţia lui, Zeiţa-Mamă; cuplul divin era venerat îndeosebi în partea de sud-est a Podişului Anatoliei, dar şi în Siria de nord. Zeiţa-Mamă

1) probabil muntele Kasios, lângă Antiohia.

era însoţită deseori de leul ce-i era consacrat; această reprezentare aminteşte de divinitatea înconjurată de sălbăticiuni, întâlnită frecvent în Asia Mică şi în Creta minoică.

Pe peretele posterior al sanctuarului de la Yazili-kaya, câteva basoreliefuri prezintă două procesiuni; una cu personaje masculine, alta cu personaje feminine, ambele conduse de marele cuplu divin, în dreapta stă Zeiţa-Mamă — pe care o întâlnim pretutindeni; sub numele de Cibele o găsim până în ultima perioadă a antichităţii.

Fiul cuplului divin se numea Sharumma; la Yazili-kaya este înfăţişat în spatele mamei sale.

Zeiţa Şauşga — în versiune babiloniană *Ishtar* — făcea parte din familia zeilor principali. Zeiţă a norocului, protectoare, Şauşga-Ishtar era adorată mai cu seamă la cetatea Samuha, consacrată cultului ei, situată la graniţa răsăriteană a Hattiului. Zeiţa înaripată Şauşga avea două însoţitoare, Ninatta şi Kulitta, care înlocui-seră o parte din figurile cortegiului bărbătesc; de altfel, după părerea specialiştilor, împărţirea într-un cortegiu masculin şi un altul feminin era de origine hurrită.

Hurriţii au mai transmis hitiţilor un anumit număr de zei mesopotamieni, pe care îi adoptaseră şi ei: Enlil, Anu şi Ea, care apar în legenda lui Kumarbi. Zeiţa războiului, Warunkatti, prezintă multe analogii cu zeiţa sumeriană Zababa.

Sculptură figurativă în bronz, datând din secolul XVI Î.H.

Oraşul sfânt Arinna

Deşi numele unor personaje diferă după regiuni, de fapt, ele desemnează credinţe identice: astfel, în Cilicia, în regiunea Tuwanuwa, Hepat devine Sahassaras sau Huwassanas. în ţara Hatti propriu-zisă, teritoriul cuprins în bucla fluviului Halys, principalul cult era cel al Zeiţei-Soare, venerată la Arinna. Menţionarea frecventă a a-cestei cetăţi sacre în textele hitite este însoţită de o specificare vagă a aşezării ei: nu prea departe de Bog-haz Koy; câţiva specialişti,au localizat Arinna la Aladja, unde se dezvoltase o cultură locală valoroasă, în epoca bronzului vechi.

Ipoteza aceasta a fost înlăturată în prezent; arheologii fac în continuare cercetări în privinţa situării oraşului sfânt, cel mai de seamă loc sacru al Hattiului.

Wurusemu, stăpâna Arinnei, era Zeiţa-Soare mult mai slăvită decât soţul ei, zeul Cerului, Taru, adorat în cealaltă cetate sacră, Nerik. Cuplul divin avea două fiice, Mezzulla şi Huila, şi o nepoată, Zintuhi. Wurusemu ocrotea statul. Ei i se adresa regele, cerându-i sfatul. Pe ea o invoca să-i fie martoră la semnarea tratatelor. Regele îi aducea deseori prinosul devotamentului său; în rugăciunea lui Mursil II era prevăzut un imn de laudă zeiţei protectoare. „Mare îţi este puterea, Soare din A-rinna. Nici o divinitate nu este mai demnă de respect şi mai puternică decât tine! Tu eşti stăpâna noastră şi a

dreptei judecăţi pe pământ şi în cer, tu eşti suverană; graniţele ţării, tu le aşezi; durerile, tu ni le auzi; tu, Soare din Arinna, tu, zeiţă bună! Tu îi iubeşti pe oameni, tu le dăruieşti iertarea, Soare din Arinna! Tu eşti Lumina, tu eşti unirea dintre Cer şi Pământ, Soare din Arinna; tu eşti divinitatea slăvită pretutindeni. Tu eşti Zeiţa-Mamă, tu eşti părintele nostru..."

Telepinu, Zeul-copil zburdalnic

în cortegiul femeilor de la Yazilikaya îl întâlnim pe Zeul-copil Telepinu, stând lângă mama lui, ceea ce dovedeşte că era încă la vârsta copilăriei. Şi aici şi în textele cuneiforme poartă numele de Sarma; în Cilicia şi, apoi, pretutindeni e numit Santas. Tatăl lui e Zeul Furtunii, iar mama sa se numeşte Hepatsarma. Telepinu era zeul vegetaţiei, al prosperităţii şi al bucuriei de pe pământ. Mitul lui Telepinu este autentic hitit: într-o scurtă epopee sunt descrise „poznele" acestui copil-zeu neastâmpărat şi încăpăţânat. Dezlănţuie trăsnete, fuge de acasă, poposeşte la via care-i aparţinea şi se culcă ascuns sub corzile viţei-de-vie, ca să nu fie găsit. Supărat fără motiv bine întemeiat, încăpăţânat, ştrengarul nu voia să mai ştie de bunul mers al naturii, care se oprise în absenţa lui, întrucât întreaga vegetaţie era legată de persoana lui Telepinu. La adunarea anuală a zeilor, s-a hotărât să-i fie închise încăpăţânarea lui neruşinată şi mânia lui nejustificată într-o bute mare de bronz, acoperită cu capac, care se afla în Infern. (Am

aflat din povestea lui Telepinu că hitiţii cunoşteau un Infern cu şapte porţi, ca şi babilonienii.)

Telepinu şi-a reluat rolul de zeu al grânelor şi al vinului, iar oamenii şi zeii au fost îndestulaţi şi fericiţi.

Telepinu aparţine străvechiului fond autohton al A-siei Mici şi al lumii egeene; el ni-l aminteşte pe Hermes, care, abia ieşit din scutece se pusese pe şotii, furându-i vitele fratelui său.

Teogonia hitită

Alte divinităţi sunt de origine luwită; de pildă, Tarhunda, Zeul Cerului, slăvit în statele neo-hitite din primul mileniu Î.H. Numele său poate însemna „Cel ce cucereşte"; unii specialişti afirmă că numele suveranului etrusc Tar-quinius s-ar datora originii anatoliene, fapt explicabil, ţinând seama de relaţiile culturale existente între Asia Mică şi lumea etruscă.

în afara marii familii a zeilor principali exista o mulţime de zei secundari; lista cuprinde un şir lung de zei ai diferitelor localităţi, diverşi zei ai norocului, şi-apoi zeii ocrotitori: ai vegetaţiei, ai munţilor şi ai râurilor, ai izvoarelor, ai vânturilor şi ai norilor, toţi zeii masculini şi feminini, o adevărată „oaste" de divinităţi.

Atribute divine; regele hitit şi divinitatea adorată

Zeii hitiţi se recunosc, uneori, după armele şi animalele care-i însoţesc; înfăţişarea lor e prietenoasă şi nu inspiră teamă. Zeul Furtunii este reprezentat, de obicei, cu părul răsucit într-o buclă ce-i atârnă pe spate (simbol al fertilităţii). Toţi zeii protectori au aripi verticale (ca îngerii), îndeosebi zeiţa norocului, care are o înfăţişare androgină (specialiştii textelor vechi nu s-au putut pronunţa asupra caracterului dominant, feminin sau masculin, al divinităţii).

Zeii norocului erau înfăţişaţi purtând un fel de şorţ, care le ajungea până la mijlocul coapsei, încălţămintea era semnul distinctiv al Zeului Furtunii.

Când asista la oficierea cultului, regele îşi punea „veşmintele sacre" (un fel de şorţ, o mantie, încălţări) — în semn de respect faţă de Marea Mamă — şi cercei. Atributul Zeului-Soare era o tichie rotundă, acoperită cu însemnele divinităţii: scuturile duble. Atributul regal era aceeaşi tichie, din piele, fără simbolurile sacre, în scrierea hieroglifică, ideograma suveranului era tichia rotundă. Veşmântul pe care-l purta regele în ocaziile speciale era, aşadar, al celui care se pregătea să devină zeu. Regele purta *lituus*[1], ca şi anumite categorii

1) cârjă, ca simbol al puterii.

de zei. *Lituus* se ţinea cu partea încovoiată în jos sau se purta peste umăr.

Zeul-Cerb şi al vânătorii, Rundas, avea două arme: vulturul — arma propriu-zisă de vânătoare — şi ghioaga, pentru vânătoarea de iepuri. Pe vasele greceşti arhaice din Asia Mică găsim motivul vânătorii de iepuri.

Subliniem importanţa rolului pe care-l joacă în sigiliile hitite vulturul bicefal care atacă iepurele.

Regele s-a numit în toate timpurile „Labarna", ceea ce înseamnă „omul iepurelui", definind regele în viaţă. Titlul de „Labarna" a fost înlocuit cu „Soarele Meu".

Asociat cu vulturul, cerbul, atribut al zeului norocului, este înfăţişat pe basoreliefurile din Mesopotamia meridională. Indo-europenii l-au îndrăgit pe Zeul-Cerb pentru frumuseţea şi forţa lui, singurul care-l putea întrece pe Zeul Furtunii, în cel de-al treilea mileniu Î.H. s-a bucurat de o veneraţie deosebită, după cum constatăm admirând frumoasele obiecte din aur, de dimensiuni mici, descoperite la Aladja Huytik: stindarde reprezentând un cerb şi o tablă de joc, cu zaruri şi figuri; pe blana unor cerbi, izolaţi, figurau discuri solare şi cruci diagonale — era vorba, desigur, de zeul norocului. Pe feţele zarurilor se găseau aceleaşi semne. Soţia Zeului-Cerb era Kubaba; în Asia Mică, avea trăsăturile Zeiţei-Mamă; ea apare sub o mulţime de denumiri locale; în limba hat-ti era numită „Regina" sau Hepat, ca şi Zeiţa-Soarelui din Arinna. Prezintă, de asemenea, trăsături care o înrudesc cu zeiţa Şauşga, numită şi „Ishtar a chemării" sau „Ishtar a câmpului", în Anatolia, Kubaba a devenit Cibele, „Muma tuturor zeilor" şi protectoarea vegetaţiei.

Cei „o mie de zei" ai hitiţilor nu impresionau prin numărul lor mare; cei mai mulţi erau identici, iar oraşele hitite aveau tendinţa de a transforma zeităţile, venerând în ele un zeu autohton: „Zeul meu este şi cel al oraşului vecin". La Nesa, capitala regelui Anitta, a fost construit un templu în cinstea unei divinităţi fără nume, Sinuas-mis, care înseamnă „zeul meu". A apărut şi o zeiţă protectoare a oraşelor, numită în Asia Mică Tyche, „fericire". Zeiţa oraşului era înfăţişată, în epoca elenistică, cu tiara şi vălul hitit, ca şi Cibele.

La Yazilikaya, în secolul XIII î.H., au fost săpate în piatră relief uri le înfăţişând şaptezeci de divinităţi, reprezentând universul religios al hitiţilor.

Templul hitit: purificarea

Zeii hitiţi erau veneraţi în locuri felurite: temple, sanctuare în aer liber, cum era cel de la Yazilikaya, capele de dimensiuni modeste, boschete sacre — toate puteau fi considerate locuri de cult.

Vestigiile celor cinci sanctuare dezgropate la Bog-haz Koy ne-au permis — imaginar — reconstituirea unui templu-tip. Construcţiile aveau un plan identic, susţinând comparaţia cu cele din Creta minoică sau din Mesopotamia superioară. Accesul la lăcaşurile de cult se făcea printr-o curte centrală: de o parte, se afla sala

unde se făceau sacrificiile şi decurgea ritualul, iar de cealaltă parte, sanctuarul propriu-zis, care adăpostea statuia zeului. De jur împrejurul curţii erau magazii şi beciuri, pentru păstrarea alimentelor. Personalul numeros, aflat în slujba divinităţii, trăia şi muncea în templu, dar în lăcaşul sacru nu intrau decât preoţii. Sanctuarul nu era vizibil din curtea centrală. Purificarea, dorinţa de a se purifica reglementa viaţa templului; slujitorii zeului trebuia să fie de o curăţenie exemplară. Orice pângărire — voită sau nevoită — a locului sacru trebuia înlăturată sau ispăşită prin ceremonii expiatorii. Statuia divină era spălată zilnic, parfumată şi îmbrăcată de preoţi; la picioarele zeului se depuneau ofrandele de alimente, iar muzicanţii alungau monotonia zilelor care se depanau molcom. O parte a clerului special ales se ocupa de întreţinerea sanctuarelor, de curăţenia lor, de buna desfăşurare a riturilor; marele preot, pontiful suprem, era regele, ocrotit de Zeiţa-Soarelui din Arinna, fiind şi intermediarul supuşilor săi pe lângă zei. Regina şi prinţul moştenitor i se asociau, stând întotdeauna alături de el la ceremoniile religioase importante, la care regele era obligat să asiste, întrerupându-şi chiar şi campania militară.

Sacrificii, ofrande

Toţi locuitorii Hattiului plăteau un tribut templelor şi luau parte la întreţinerea lăcaşurilor sacre şi la asigurarea celor trebuincioase cultului divinităţii. Tributul în natură consta în grâne, animale pentru sacrificii, băuturi. Perceperea acestui „impozit" era controlată minuţios; personalul care slujea în templu trebuia să supravegheze ofrandele ţăranilor, care puteau să le limiteze a-buziv.

Pentru ritual se pregăteau libaţiuni şi sacrificii. Animalele sacrificate erau boii, oile, câinii şi porcii (i se tăia gâtul animalului şi sângele se scurgea pe pământ). Sacrificiile umane erau neobişnuite, menţionate rareori şi în mod excepţional. Zeul accepta prinosul, constând în pâine, brânză, miere, bere sau vin.

în fiecare an, în anumite perioade, ritualul zilnic era înfrumuseţat, amplificat datorită unor ceremonii speciale.

Ritmicitatea serbărilor era în funcţie de succesiunea anotimpurilor. După Anul Nou, sfârşitul iernii era marcat prin sărbătoarea numită *Purulli,* legată de mitul Şarpelui Illuyanka, menită să îndepărteze pericolul inundaţiilor în anotimpul în care apele fluviilor se umflau şi se revărsau. Primăvara se sărbătorea reînvierea vegetaţiei, urmată de serbări în cinstea aratului si a secerişului.

Pelerinajele constituiau un alt aspect al riturilor hitite.

Rugăciune hitită

Ne putem închipui aceste ceremonii, după felul în care au fost citate în câteva texte sau datorită reprezentărilor plastice. Procesiunile — ca parte importantă a ceremoniei — erau urmate de un ospăţ sacru, unde ofrandele şi libatiunile erau închinate divinităţii, în afara practicării ritualului, oamenii puteau să comunice cu zeii prin intermediul unei rugăciuni, ca divinităţile să le fie binevoitoare şi ocrotitoare, ferindu-i de duşmani şi de boli. Omul îşi rostea rugăciunea după ce zeul îi primea ofranda, în rugăciune se solicita o favoare, desigur, şi totodată se făcea o spovedanie; se mărturiseau păcatele comise şi, pentru că oamenii se căiau sincer, li se iertau greşelile.

Mursil II se plângea, o dată, de epidemia de ciumă care făcea ravagii în Hatti: „...Ascultaţi-mă! Zeu al Furtunii şi voi, zei din Hatti, stăpânii mei! Am mărturisit păcatul tatălui meu; eu ştiu că nu am făcut nici un rău; dintre cei care au greşit şi au fost mârşavi nu a mai rămas nici unul, au murit toţi, iar acum trebuie să răscumpăr greşeala tatălui meu. Mă căiesc cu smerenie, dar nu-mi pot stăpâni durerea din inima mea. Ţara Hatti a fost greu încercată de ciumă. Moartea bântuie încă şi ciuma nu a fost luată din ţară. Nu-mi pot stăpâni teama din suflet. Stăpânii mei, arătaţi-vă din nou bunăvoinţa faţă de mine, alungaţi moartea şi molima din Hatti!"

Vise premonitorii dictate de zei

Zeii interveneau în viaţa oamenilor pentru a-i ocroti, dar şi pentru a-i pedepsi, căci „oamenii sunt răi", afirma Mursil II. Pedeapsa divină survenea chiar dacă trecuse mult timp de la săvârşirea unui „păcat"; ea îl atingea pe făptaş, care trebuia să-şi ispăşească fărădelegea; alteori, erau loviţi urmaşii celui vinovat.

Uciderea lui Tudhalya cel Tânăr, asociat la domnie, a atras mânia zeilor care „au slobozit ciuma în ţara Hat-ti" pe vremea domniei lui Mursil II, fiul lui Suppiluliuma, regele implicat în asasinarea lui Tudhalya.

Soarta oamenilor depindea de zei; hitiţii, ca şi multe alte popoare, au căutat să le afle intenţiile. Zeii erau nevăzuţi, nu apăreau în faţa oamenilor decât în cadrul povestirilor şi legendelor. Divinităţile îşi puteau arăta autoritatea morală, mânia sau mulţumirea. Ele puteau da sfaturi intervenind în vise. Biografia lui Hattuşil III a-bundă în manifestări de acest fel; sănătatea tânărului prinţ părea destul de şubredă; zeiţa din Samuha l-a sfătuit, în vis, pe tatăl lui să-l consacre carierei religioase, slujind-o. Mai târziu, când Urhi-Teshub s-a răzvrătit împotriva unchiului său Hattuşil, soţia regelui, Puduhepa, l-a văzut, în vis, pe soţul ei devenind suveranul absolut al Hattiului.

Dacă zeii păstrau tăcerea, existau trei căi de a le afla vrerile: studierea astrelor, a ficatului animalelor sacrificate — hepatoscopia —, a particularităţilor zborului păsărilor.

Astrologia hitită pare săracă în comparaţie cu cea a Babiloniei contemporane; singurele texte de care dispunem sunt direct inspirate din ritualul mesopotamian.

Hitiţii au preluat de la babilonieni arta prezicerii, le-au tradus ritualurile, au crezut în vise prevestitoare. Datarea textelor astrologice hitite (sfârşitul Noului Imperiu) dovedeşte caracterul lor recent, exprimând o influenţă religioasă menită să fundamenteze alianţa politică stabilită între Asiria, Hattuşa şi Babilonia.

Hitiţii erau superstiţioşi: arta prezicerii, consultarea o-racolelor, erau foarte preţuite în Anatolia. Cercetarea viscerelor animalelor sacrificate era practicată în mod curent de preoţii specializaţi în acest domeniu. Săpăturile de la Boghaz Koy au scos la iveală un ficat pe care erau întipărite semne cuneiforme, în akkadeană şi în hitită; erau instrucţiuni bilingve în privinţa hepatoscopiei. în prezent, acest obiect, însoţit de tăbliţe divinatorii, se află expus la muzeul din Berlin şi este identic cu ficatul etrusc de la muzeul din Piacenza. Asemănarea lor izbitoare confirmă existenţa unor legături între Anatolia şi Italia la sfârşitul mileniului II Î.H. Se urmărea (şi se interpreta) zborul păsărilor, în special al vulturului *(haranis)* şi al e-retelui *(iparwasis,* în hitită, şi *parfa,* în limba etruscilor). Textele menţionau şi alte păsări, pe care nu ştim să le recunoaştem. Preoţii observau zborul lor, locul unde se aşezau, interpretându-le ţipetele şi gâlcevile. Semnele arătate de zborul păsărilor, exprimând voinţa divinităţii, erau primite cu încredere şi, uneori, cu resemnare.

Mursil II a povestit cum a fost prevenit de o pasăre să fie precaut, „îngăduindu-i-se" să-şi continue drumul (era în campanie militară), după ce trecuse primejdia ce-l pândea.

Interpretarea prevestirilor se baza pe un sistem de întrebări, la care răspunsul nu putea fi decât da sau nu. Cea mai mare parte a arhivelor de cult descoperite la Boghaz Koy, conţin întrebări amănunţite, destul de naive, din care putem deduce mânia zeilor pentru o nelegiuire, voinţa şi intenţiile lor. Hititii nu excludeau însă posibilitatea unei erori, socotind că nu au tălmăcit corect gândurile divinităţii; totodată, se străduiau să le stabilească anumite limite; astfel, în cazul în care era urgent şi necesar să se acţioneze prompt, regele interzicea comandanţilor de oşti să consulte mai întâi zborul păsărilor. Hattuşil îi reproşa soţiei sale că „se duce prea des la femeia bătrână" (la ghicitoare).

Vrăjitoarele

Magia era practicată în mod obişnuit, în anumite limite: magia neagră, deochiul, farmecele, constituiau delicte pe care codurile hitite le sancţionau ca pe crime sângeroase.

Magia putea să aibă şi efecte benefice: se apela la serviciile ei pentru însănătoşirea bolnavilor, prevenirea molimelor, sănătatea vitelor, ocrotirea naşterilor, alungarea duhurilor rele. Numeroase texte evocă rolul oracular important al „femeii bătrâne" („vrăjitoarea" satului, în Europa). Ritualurile magice serveau, în primul rând,

la vindecarea unor boli sau la înlăturarea unei pagube. Anumite incantaţii aveau darul de a trimite boala celui ce consulta oracolul unui şoarece sau unui purcel. Prin metode magice, bătrâna găsea remediul multor necazuri personale. Magia intervenea şi pentru binele colectivităţii: pe când „marea ciumă" pustia ţara, locuitorii unor sate au gonit spre munte un berbec purtând ghirlande, ca să domolească mânia zeilor. Conform altor ritualuri, prezicătorul sau magiciana încerca să atragă bunăvoinţa duhurilor binefăcătoare asupra unui sat, rotind o aripă de vultur sau oferind plăcinte şi miere, ca prinos. Hititii depuneau în locurile sfinte ofrandele cele mai ispititoare, socotind că zeii sunt sensibili la lucruri bune. Zeii chemaţi nu erau găsiţi uşor; ei circulau după bunul lor plac; dacă erau rugaţi cu smerenie, şi zeii străini puteau fi înduplecaţi să se mute în ţara hititilor, aducând numai ce era bun, lăsând tot răul în ţara pe care o părăseau.

„Vino aici, lasă ţara aceea... adu cu tine viaţa lungă, sănătatea, puterea şi izbânda... adu în Hatti roadele câmpului şi ale viei, vitele, oile... adu dragostea şi fericirea!"

Ritul incinerării

Regele, datorită rangului său, avea privilegiul ca, după moarte, să devină zeu şi să participe la viaţa „celor ce-şi duceau traiul în tihnă". La hititi se întâlneşte vechea concepţie indo-europeană, după care un om nu putea deveni spirit, trăind mai departe, decât atunci când cadavrul lui a fost dat pradă flăcărilor purificatoare.

Incinerarea regelui

Cunoaştem mult mai în amănunt obiceiurile funerare decât celelalte, unde ne lipsesc încă foarte multe date, şi aceasta datorită tăbliţelor de la Boghaz Koy, care descriu detaliat ritualul înmormântării suveranului sau a soţiei sale. De obicei, ceremoniile durau o lună, poate şi mai mult.

Imediat după deces, trupul defunctului era incinerat. A doua zi, la răsăritul soarelui, femeile adunau oseminte-le, le spălau cu ulei şi le înveleau în pânze fine. Stingeau focul care aprinsese rugul funerar cu bere, vin şi *walhi,* băutură necunoscută, dar menţionată frecvent în texte. Strângeau cenuşa cu o lingură de argint şi o puneau într-un vas tot din argint. Ritualul mai prevedea ofrande, în alimente, şi libaţiuni. O „bătrână" rostea câteva incantaţii magice şi urma sacrificarea mai multor animale: un bou şi nouă oi în cinstea Zeiţei-Soare, un bou şi o oaie pentru sufletul răposatului. După treisprezece zile, rămăşiţele pământeşti ale suveranului erau depuse într-un mormânt. La Boghaz Koy s-au găsit mai multe urne cu cenuşă — destul de rare, în Orient.

în 1936, Kurt Bittel a descoperit, între Boghaz Koy şi Yazilikaya o necropolă importantă, cuprinzând şaptezeci şi două de morminte, din care cincizeci conţineau urne cu cenuşa celui incinerat. Aceste obiceiuri funerare corespund celor descrise de Homer.

Incinerarea lui Patrocle, în *Iliada*

Ceremonia funerară descrisă ne aminteşte de *Iliada, Cântul XXIII,* după moartea lui Patrocle:

Clădiră cu lemnăria un rug în pătrat de o sută picioare;
Puseră apoi cu mâhnire în creştetul rugului trupul.
Multe oi grase şi tauri chiloşi şi cornaci înaintea Rugului
ei jupuiră şi bucătăriră. Grăsimea Jertfelor toate luând,
înveli pe de-a-ntregul Ahile Mortul într-însa, în juru-i
ticsi jupuitele cărnuri Şi răzemă de-a lui raclă mai multe
ulcioare cu miere Si cu miresme, trânti el grăbit şi cu
gemet din suflet încă vreo patru sirepi cu coame
nălţate şi mândre. Cânii ce-i stau pe la masă erau
numai nouă; dintr-înşii Doi el îndată-i svârli peste rug;
(...) Focul aprinse, ca vajnica-i pară să mistuie totul; (...)

Iar la mormânt cât e noaptea şoimanul Ahile veghează,
Toarnă din cană de aur în cupă cu două mânere Vinul,
închină la zei şi stropeşte ţărâna şi cheamă Sufletul
bietului dus. (...)

Tu, Agamemnon, şi voi, celelalte mai mari căpetenii,
Stingeţi acuma jăratecul tot până unde se-ntinse Focul,
vin negru turnând, iar noi să culegem pe urmă Oasele
de la cenuşa iubitului nostru Patroclu (...)

Oasele apoi, îndoit învelite în prapuri, le punem într-o ulcică de aur şi acolo să stea până-n ziua Când răposa-voi şi eu. Să nu-i fie mare mormântul, Ci potrivit înălţat.

Şi-ndemnul i-ascultă cu toţii. Toarnă vin negru şi curmă jăratecul tot până unde El se lăţise şi-un mare morman de cenuşă se lasă Şi din cenuşă aleg osemintele albe ale celui Dus, neuitatul tovarăş, le-nfăşură-n prapuri, le-aşază într-o ulcică de aur şi adăpostesc pe la corturi Vasul frumos împânzit. Şi sapă un crug împrejurul Rugului şi-ntemeiază mormântul şi-ndată din ţărnă Nalţă movilă (...)

în *Cântul* XXIV, funeraliile lui Hector se desfăşoară conform ritualului de incinerare a regilor hitiţi:

Mergeţi, Troienilor, voi, şi-aduceţi aici la cetate
Lemne să facem un rug. (...)
Asta le zise bătrânul, iar ei la căruţă-njugară
Boi şi catâri şi se strânseră-n grabă naintea cetăţii
Merseră-apoi în pădure şi-aduseră-n vreme de nouă
Zile puzderii de trunchiuri de lemn şi-n a douăsprezecea
Zi, din odaie cu planşete scoaseră trupul lui Hector
Şi-l aşezară pe rug şi aprinseră-apoi lemnăria.
După ce ei s-adunară şi se înşirară cu toţii,
Prinseră-ndată vin negru să toarne şi focul să stingă

Până pe unde lăţit era el. Dup-aceea-ncepură
Oasele albe s-adune prietenii, fraţii lui Hector,

Care cu toţii jăleau cu faţa-necată de lacrimi. Oasele albe le puseră ei într-o raclă de aur, Le înveliră în pânze subţiri porfirii şi băgară Repede racla în groapa săpată adânc; pe deasupra Steiuri de piatră-ndesând, rămăşiţele i-acoperiră Şi moviliră pământ, în vreme ce-n jurul movilei Stau păzitorii veghind ca să nu dea năvală Danaii.

(Homer, *Iliada*—în româneşte de George Murnu)

Asemănarea riturilor denotă o comunitate de cult fundamentală, a cărei obârşie trebuie căutată în fondul străvechi indo-european al civilizaţiilor Anatoliei hitite şi al Greciei lui Homer.

Literatura si arta

vorbi despre literatura mileniului II î.H. poate părea nepotrivit şi ciudat. Pentru oamenii secolului **XX,** cu pregătire umanistă, cunoscători ai limbilor greacă şi latină, textele cu caracter administrativ, religios sau mitologic, păstrate de civilizaţiile străvechi nu corespund cerinţelor literaturii şi au doar o valoare arheologică. Numeroasele documente descoperite la Boghaz Koy ne determină să respingem această interpretare tradiţională: lumea hitită, ca şi lumea ariană contemporană, a creat o adevărată literatură. Transcrierea *Vedelor*— primele documente literare ale Indiei — în sanscrita veche s-a efectuat târziu: după un mileniu de la „invazia" europeană, dar transmiterea lor orală nu a încetat nici o clipă, în toată această perioadă. Diferenţa dintre India ariană

şi Anatolia hitită constă în faptul că imperiul Hatti, spulberat de invazia „Popoarelor Mării" a încetat să mai existe în istorie de pe la sfârşitul secolului XIII î.H.

Cultura, tradiţiile locale, epopeile, rostite de aezii hitiţi, s-ar fi putut compara, fără îndoială, cu cele îndrăgite de micenieni sau de sciţi, dar, din păcate, totul a pierit; din literatura hitită s-a păstrat destul de puţin. A fost salvată numai o mică parte a bibliotecii din Hattuşa, pentru că, în majoritate, textele au fost gravate pe tăbliţe de lemn care, din nefericire, au ars.

Biblioteca de la Hattuşa

Tăbliţele dezgropate de arheologii noştri contribuie la făurirea unei imagini parţiale despre literatura hitită a celui de-al doilea mileniu Î.H.; textele dovedesc un nivel de cultură apreciabil şi pot fi clasate în trei categorii:

- Documente cu caracter „administrativ", de fapt, scrieri regale, alcătuind o „literatură" de curte, cuprinzând anale, scrisori, tratate în care sunt incluse nume roase povestiri, aluzii, exemple.

Cine era autorul lor, regele sau cel care prelucra documentele semnate apoi de el? Fiecare avea stilul său; odată cu regele se schimba şi stilul; dar numele scribului şi al autorului figurau întotdeauna în documentele emise de cancelaria regală.

- Legende epice — imaginându-ne cum ar fi trebuit să fie, pentru că dispunem de prea puţine documente.
- Texte mitologice — mai bine cunoscute acolo un de istoria „literară" este confirmată de istoria religioasă.

Documentele de la Boghaz Koy, vechea Hattuşa, se remarcă prin stilul clar, direct, viu, diferit de cel al textelor din Orientul mesopotamian; tonul este familiar, stilul dezinvolt, cu metafore originale, umorul, apreciabil dar frust, limba vie şi viguroasă. *Rescriptul lui Telepinu, Testamentul* lui Hattuşil, ca şi preambulul unor tratate (cel încheiat de Suppiluliuma şi Mattiwaza din Mitanni) pot fi considerate operele literare cele mai izbutite ale literaturii de curte.

Analele regilor hitiţi

Analele hitite se deosebesc fundamental de cele egiptene sau babiloniene prin realismul şi pietatea lor. Regele este un executant al ordinelor divinităţii care nu este obligată să asigure desfăşurarea favorabilă a evenimentelor, în felul acesta, evenimentele sunt prezentate fără exagerări, atât victoriile cât şi înfrângerile. Analele mai conţin dialoguri, povestiri, scrisori sau snoave.

Mursil II, fiul lui Suppiluliuma, a fost primul care a prezentat istoricul domniei sale şi a tatălui său; după afirmaţiile sale, regii hitiţi se odihneau iarna, anotimpul sărbătorilor, şi, vara, porneau în campaniile lor războinice. Analele lui sunt mai mult justificări obiective ale faptelor sale decât o glorificare a unor fapte măreţe. Mursil a creat un stil al analelor, care nu a fost întrecut de nici unul din urmaşii săi. Evenimentele sunt prezentate strict cronologic, povestirea e scurtă, elaborată după o schemă precisă, conţinând esenţialul.

Analele lui Hattuşil III nu mai sunt atât de bine şi de riguros structurate; opera lui este aparent o cronică, fiind, de fapt, o apologie a domniei sale. Pentru a-şi preamări faptele de arme, el descrie cu emfază superioritatea vrăjmaşului, cum a trebuit el să-i înfrunte mânia aproape singur, lipsit de trupe, victoria fiindu-i însă asigurată, deoarece era ocrotit de zeiţa din Samuha.

Literatura regală a Hattiului este o creaţie originală; O. R. Gurney îi atribuie chiar paternitatea genului de anale, considerând că biblioteca lui Assurbanipal (în a-cest domeniu) fusese alcătuită în spiritul tradiţiei hitite.

Istoriografia începe cu analele regilor hitiţi.

Epopeea h iţită

Leagănul epopeii hitite a fost localizat într-o regiune cotropită şi stăpânită succesiv de numeroşi cuceritori.

în văile izolate ale Caucazului, populaţia osetă actuală a păstrat în folclorul său elemente epice de origine scită; dar acest lucru nu ar fi fost posibil în cazul Podişului Anatoliei, pustiit de invaziile succesive ale popoarelor migratoare după prăbuşirea imperiului hitit.

Cunoaştem, parţial, o singură legendă epică, de tradiţie locală, scrisă în akkadeană, care relatează asedierea cetăţii Urşu, din nordul Siriei.

Evocarea bătăliilor, mustrările regelui adresate oştenilor lui, cărora le reproşa lipsa de curaj şi de avânt, luptele în care au fost implicaţi prinţii hurriţi din Alep şi Karkemiş, toate acestea datează din vremuri străvechi, poate din vremea domniei regilor din Nesa, stabiliţi în

estul Anatoliei, cei pe care istoria i-a considerat întemeietorii imperiului Hatti.

în afara acestui text de origine pur locală, numărul mare al tăbliţelor atestă faptul că epopeile babiloniene au fost traduse în hitită şi în hurrită, legenda lui Ghil-gameş fiind cea mai cunoscută, alături de povestirile mitice despre domniile regilor din Akkad, Sargon şi Na-ram-Sin.

Povestea lui Telepinu — un basm al primăverii

Povestirile mitologice hitite constituie un domeniu mult mai bogat, având o semnificaţie religioasă şi de cult aparte. Povestea lui Telepinu este basmul despre dispariţia neobişnuită a zeului vegetaţiei. Fuga lui a avut repercusiuni catastrofale, pentru că iarna nu se mai sfârşea şi lumea era îngrozită de frigul şi foametea neîncetate. Zeul-Soare a hotărât să caute fugarul poznaş, a cărui absenţă avea efecte atât de dezastruoase. Un vultur, sol al Zeului-Soare, nu a izbutit să-l găsească.

Zeii s-au arătat îngrijoraţi, pentru că oamenii nu mai puteau să le asigure ofrandele obişnuite, fiind copleşiţi de lipsuri şi de necazuri. Atunci, Zeiţa-Mamă a propus să fie trimisă albina, preţuită pentru hărnicia şi utilitatea ei; ea l-a găsit cu greu, pentru că sta ascuns sub corzile viţei-de-vie. Telepinu dormea. Albina l-a înţepat şi l-a trezit: refugiul lui fusese descoperit de zei; mânia lui Telepinu nu a fost domolită decât de zeiţa Kamrusepa, care i-a dat o hrană vrăjită şi i-a făcut descântece.

Acum, Telepinu, a cărui mânie nejustificată dispăruse, putea să se alăture din nou celorlalţi zei. întoarcerea zeului a fost sărbătorită de oamenii recunoscători, care i-au adus ofrande şi sacrificii.

Structura acestui mit a fost frecvent folosită în antichitate, în Orientul Apropiat, Grecia şi Roma. La Babi-lon, zeul s-a numit Tammuz; ulterior, în Asia Mică, s-a numit Adonis; în Grecia, zeii Dionysos şi Persefona aveau multe trăsături comune cu Telepinu.

Basmul hitit despre dispariţia şi reîntoarcerea acestui zeu era rostit şi cântat, poate, cu ocazia ceremoniilor religioase de iarnă, când oamenii cereau sprijinul şi protecţia divinităţilor ca să se păstreze succesiunea firească a anotimpurilor.

Povestea şarpelui Illuyanka

în adâncurile apelor domnea nestingherit un balaur, Illuyanka, a cărui putere era foarte mare. Neînţelegerea dintre el şi cel mai puternic dintre zei, Zeul Furtunii, a fost curmată numai atunci când regele zeilor a fost înfrânt (după altă versiune, Illuyanka i-a răpit ochii). Regele cerurilor s-a plâns celorlalţi zei şi le-a cerut sprijinul; zeiţa Inara i-a promis că îl va răzbuna, dar ca să izbutească planul ce-l urzise avea nevoie de un om, un muritor, Huppasiya, care urma să omoare balaurul. Hup-pasiya a primit, dar a cerut ca zeiţa să fie apoi soţia lui. Propunerea i-a fost acceptată. S-a organizat un mare ospăţ, la care a fost invitat Illuyanka; după ce acesta a mâncat şi a băut fără măsură, Huppasiya l-a legat fedeleş si a terminat foarte uşor cu acest monstru. Inara

nu-i spusese însă că nu-i era îngăduit să se întoarcă la ai săi; complice al zeilor, el trebuia să rămână alături de ei. în cele din urmă, Inara l-a ucis pentru că Huppasiya dorea prea mult să-şi revadă familia.

Au existat două versiuni diferite ale basmului despre Illuyanka; egiptenii şi sirienii nu le-au citit la Hattuşa, ci în Siria de nord, unde literatura hitită, înrudită cu cea siriană din Ugarit, era în plină dezvoltare. După o concepţie mitică larg răspândită, zeii aveau adesea nevoie de sprijinul oamenilor ca să-şi biruie duşmanii.

Zeul Furtunii, căruia Illuyanka îi răpise ochii (şi inima, după o altă versiune), a avut un fiu. Căsătorindu-se cu fiica Şarpelui, acesta, instruit de tatăl său, i-a cerut soţiei să-i înapoieze inima şi ochii părintelui. Recăpătându-i, Zeul Furtunii se putea răzbuna de-acum pe vechiul său duşman, înfruntându-l pe balaur, Zeul Furtunii a avut de luptat şi cu marea, supusă poruncilor monstrului marin.

Fiul zeului se afla în casa Şarpelui, dar l-a implorat pe tatăl său să nu-i cruţe viaţa: „Primeşte-mă la tine, nu mă cruţa". Zeul Furtunii a ucis Şarpele, dar a pierit şi fiul lui.

Ca să-şi asigure primirea în cer, hititii trebuia să recurgă la moartea liber consimţită. Zeul Furtunii nu putea să-şi ducă fiul în cer atât timp cât trăia; murind de bunăvoie, devenea nemuritor.

Mitul lui Illuyanka era recitat la sărbătoarea *Purulli,* din anotimpul marilor ploi, când apele se revărsau.

Illuyanka, balaurul cu mai multe capete, simboliza viitura apelor, a căror revărsare putea avea urmări catastrofale. Tâlcul moralizator al mitului este pedepsirea muritorului prea cutezător, care credea că poate fi egalul zeilor (afară de faptul că, în altă versiune, pieirea lui Illuyanka s-a datorat lipsei lui de cumpătare, la ospăţ).

Textele ni s-au păstrat în scriere cuneiformă; originalul a fost scris, desigur, cu hieroglife, de către hitiţi, care ocupau, la început, un teritoriu întins din Cilicia până în Palestina, dar a căror scriere a fost cunoscută abia mai târziu, din inscripţiile făcute în piatră (inscripţiile anterioare au dispărut).

Imaginea noastră despre literatura hitită este nesigură, unilaterală, pentru că nu ni s-au păstrat decât pasaje prea puţin concludente.

O artă monumentală — Aladja Huyuk sau beţia spaţiului

Aladja Hiiyuk se afla în apropiere de Hattuşa şi era, probabil, un important centru religios, pe vremea marelui imperiu, dar mai ales în mileniul III î.H., când în Ana-tolia existau numai o serie de state-cetăţi.

Arta monumentală hitită de la mijlocul mileniului II î.H. aminteşte de cea a Greciei miceniene, contemporane.

Arhitectura hitită a îmbinat într-o manieră originală modele preluate din vestul Asiei Mici, casa cu *megaron* (încăpere principală cu vatră centrală, specifică locuinţelor protoistorice din Anatolia şi din Grecia); iar din arta Siriei septentrionale cu influenţă hurrită, palatele de la Yarim Lim şi Niqmed, la Teii Atchana, au fost cele care i-au inspirat pe constructorii anatolieni.

Monumentele Hattiului aveau, în general, o înfăţişare austeră. Linia dreaptă domina net în palate, în temple sau fortăreţe. Nici o boltă, nici o linie curbă nu îndulcea severitatea ansamblului. Arhitecţii alegeau cea mai

potrivită amplasare, ca să confere construcţiilor înălţate şi mai multă măreţie.

în prezent, putem admira vestigiile impunătoare ale zidurilor cetăţii Hattuşa. Incinta avea un zid principal, protejat de un zid secundar, aflat în faţa lui.

Zidul principal de apărare avea o lăţime ce depăşea patru metri şi era compus, de fapt, din ziduri duble, cel exterior fiind mai gros decât cel interior. Interstiţiile dintre ziduri erau umplute cu pământ şi cu pietriş. La intervale regulate erau prevăzuţi pereţi transversali, care preîntâmpinau ruperea zidurilor. Nu se folosea mortarul, pentru că îmbinarea precisă a blocurilor de piatră dreptunghiulare era suficientă; această tehnică de construcţie, pur hitită, s-a folosit în Cilicia şi la Boghaz Koy.

Patru turnuri pătrate, ale căror laturi măsurau peste nouă metri, măreau capacitatea de rezistenţă a meterezelor. Ne imaginăm doar detaliile acestei construcţii masive, pentru că ruinele pe care le vedem acum nu depăşesc doi metri înălţime.

S-au degajat trei porţi mari de acces în capitala hitită; erau prevăzute cu două tocuri uriaşe, deasupra cărora un blocaj din pietre forma o boltă rudimentară. Lângă prima poartă era aşezată statuia unui zeu; doi lei o străjuiau pe cea de-a doua; nici un basorelief nu se afla în vecinătatea celei de-a treia. Sfincşii de la poarta dezgropată la Alajda Huyuk evocă cei doi lei din Hattuşa.

Templele hitite impresionau prin masivitate, planul lor fiind asemănător cu cel al clădirilor hurrite din Siria sau cu al sanctuarelor egeene. Numeroase anexe îm-prejmuiau curtea centrală, care da spre construcţia principală, ridicată din blocuri de calcar sau de granit.

Sculptori de talent

în domeniul sculpturii, hititii au excelat în executarea basoreliefurilor. Zeul războinic, veghind asupra unei porţi a capitalei, este înfăţişat din profil, capul fiind foarte bine scos în relief; purta un veşmânt bogat, o mantie lungă şi largă; încălţămintea, având carâmbii înalţi şi vârful puţin ridicat (care uşura mersul), era tipică pentru hititul dintr-un ţinut muntos. O spadă de tip caucazian îi era prinsă la cingătoare.

Leii şi sfincşii sculptaţi sunt greoi, trupurile sunt cioplite grosolan, dar capetele felinelor au viaţă; arta imperială hitită era de o brutală vigoare.

La doi kilometri de Hattuşa, sanctuarul rupestru de la Yazilikaya exprimă apogeul sculpturii hitite; reprezentarea procesiunii divine impune şi azi respect celor ce o privesc.

Acoperirea pereţilor stâncoşi cu basoreliefuri, în bătaia vântului, sub cerul liber, acolo unde le place zeilor să locuiască, este caracteristică pentru hititi. Sculptorii nu aveau simţul proporţiilor; ignorau compoziţia, lucrau fără un plan stabilit, figurile parcă pluteau, neavând nevoie să aibă solul sub picioare. Şi alte popoare au încercat să execute lucrări de sculptură în munţi, dar numai hititii au putut întreprinde o acţiune atât de grandioasă şi de neobişnuită (au netezit o suprafaţă uriaşă — de doi metri înălţime — pentru sanctuarul de la Yazilikaya).

Cele două procesiuni divine cuprind aproape şaptezeci de figuri — creaţii ale artiştilor de la curtea lui Tud-halya IV.

Basoreliefurile descoperite de Texier datează, cu a-proximaţie, din 1200 î.H., epocă premergătoare prăbuşirii brutale a imperiului.

Zeul Furtunii şi Zeiţa-Mamă au încremenit în piatra cioplită cu dibăcie, pereche divină ce va dăinui veşnic. Dimensiunile personajelor sunt în funcţie de importanţa lor — dimensiunea redusă a statuii reprezentându-l pe fiul zeiţei este grăitoare în această privinţă.

Zeii sunt apăraţi de corpul de pază al oştenilor (din piatră!) care poartă aceleaşi uniforme şi bat acelaşi pas; ei constituie „o forţă defensivă supranaturală", după expresia lui J. Wiesner.

întâlnirea celor două procesiuni divine din „Marea Galerie" constituie un ansamblu impresionant; reliefurile din „Mica Galerie" interesează tot atât de mult: Zeul-Spadă evocă lumea stepelor din Nord, de unde descă-lecaseră strămoşii hitiţilor cu un mileniu mai înainte (de altfel, micul zeu Sharumma îl ţine în braţe, ocrotindu-l, pe Tudhalya IV). Sanctuarul a fost ridicat, probabil, de regele acesta, dar lucrările pregătitoare începuseră, probabil, sub domnia lui Mursil II şi a lui Muwatalli.

Utilizarea unui cadru natural, transformarea lui într-un sanctuar, procesiunea divinităţilor imuabile, puterea de evocare a basoreliefurilor, care stârnesc admiraţie pentru măreţia lor frustă, fascinează, în egală măsură, după o sută cincizeci de ani de la descoperirea lor de către un arheolog francez în căutarea unor vestigii romane.

Influenţa hurrită şi cea a artei stepelor

Arheologii nu au scos la lumină multe sculpturi datând din mileniul II Î.H. (cu excepţia celor din Hattuşa şi din incinta sacră de la Yazilikaya).

La Aladja Huyuk, reliefurile dezgropate reprezintă desfăşurarea unui sacrificiu şi scene din viaţa de toate zilele: muzicanţi, jongleri, vânători care hăituiesc cerbii sau mistreţii. Scenele de vânătoare sunt veridice: dinamica animalelor, simplitatea subiectului, au darul de a evoca lucrările care împodobesc mormintele regale din epoca bronzului vechi, descoperite în acelaşi loc, amintind şi de operele care ilustrează arta stepelor.

La Maldija s-au dezgropat alte reliefuri de acelaşi gen; scene înfăţişând sacrificii şi libaţiuni alternau cu o operă extrem de interesantă, pentru că prezintă în imagini plastice basmul şarpelui Illuyanka. Dacă adăugăm câteva sculpturi rupestre, aflate în diferite zone din Asia Mică — de la Smirna la Taurus — încheiem această prezentare sumară a sculpturii hitite din mileniul II î.H.

Sculptura în piatră nu se mai practica de mult — ca dovadă, numărul restrâns al vestigiilor, caracterul lor greoi — când imperiul hitit s-a prăbuşit, la începutul secolului XII Î.H.

Această artă viguroasă, rudimentară, lipsită de eleganţă, cu toate stângăciile inerente arhaismului ei, posedă un farmec unic, irepetabil; distrugerea civilizaţiei care a creat-o a frânt, poate, evoluţia unor talente care ar fi dus faima sculpturii anatoliene foarte departe.

Sigiliile hitite

Gliptica[1]) hitită prezintă o mare diversitate: sigiliile regale erau peceţi plate, iar cilindrii-sigiliu, tipic mesopotamieni, nu se foloseau decât în provinciile răsăritene ale imperiului. Peceţile, uneori ornamentate, erau gravate cu caractere hieroglifice sau cuneiforme. Simbolul solar, identificat frecvent, reprezenta, fără îndoială, pecetea regală propriu-zisă.

Kurt Bittel a descoperit la Boghaz Koy, în 1934, un cilindru-sigiliu hitit, ce reproducea un grup de cerbi: un zeu, asemenea Zeului Furtunii de la Yazilikaya purtat de un cerb, se afla în faţa unui *orant* (om care se ruga); la capetele cilindrului, doi vulturi bicefali străjuiau scena. Un alt cilindru-sigiliu hurrit înfăţişa două animale cap la cap, care încadrau un arbore sacru şi o divinitate purtată în spate de un animal din familia felinelor. Tematica primei compoziţii s-a păstrat, de-a lungul veacurilor, prin

1) Arta de a grava figuri sau motive decorative pe o piatră preţioasă sau semipreţioasă ca şi pe mulajele pentru monede si medalii.

intermediul artei iraniene sassanide şi musulmane şi se regăseşte în ornamentele artei medievale europene. A doua compoziţie este tipic hurrită.

în provinciile siriene ale Hattiului, la Karkemiş, de pildă, cilindrii-sigiliu erau executaţi cu multă măiestrie; lucraţi cu migală şi fineţe, reluau mijloacele de expresie mesopotamiene, dar tematica lor — scene mitologice sau procesiuni divine — era de origine hitită. Desigur, au constituit o sursă de inspiraţie pentru compunerea reliefurilor din acea vreme — afirmarea târzie a sculpturii monumentale hitite a corespuns, cronologic, progresului realizat în executarea sigiliilor ornamentate.

Ceramica pare sărăcăcioasă: câteva vase obişnuite, nepictate, făcute la masa olarului, vase monocrome de calitate, de culoare brună sau roşie, puţine vase policrome. Hitiţii nu au moştenit frumoasa ceramică împodobită şi colorată din mileniul precedent, pe care o vom reîntâlni abia în primul mileniu de după invazia „Popoarelor Mării" în Anatolia, când se va reechilibra raportul de forţe.

Arta hitită a mileniului II î.H., impunătoare, puternică, este rece, austeră, nu emoţionează. Ea exprimă măreţia unui popor de războinici, preocupat mai mult de noi cuceriri decât de artă.

Cilindru-sigiliu ornat atât cu hieroglife, cât şi cu semne cuneiforme şi reprezentări de scene istorice.

Desăvârşirea artei neo-hitite

j

Micile cetăţi-stat din Siria de nord, formate pe la începutul mileniului I Î.H., după căderea imperiului hitit, sunt denumite „nechitite" pentru că influenţa hitită este evidentă, remarcată în numele dat cetăţilor şi în artă, îndeosebi în arhitectură şi în sculptură.

Siro-hitiţii au adoptat în arhitectură tipul hurrit de *bit-hilani* — palat având o faţadă cu portic care ducea la sala tronului; la un capăt al porticului se afla o scară ce ajungea la etaj. Teii Halaf şi Karkemiş au dat la iveală două palate ridicate în stilul acesta.

în mod paradoxal, arta hitită a atins apogeul cu titlu postum. Mai multe mici regate „nechitite" din Cilicia, Taurus şi nordul Siriei, neatinse de urgia care s-a abătut asupra Asiei Mici la sfârşitul secolului XIII, au ajuns la un stadiu superior de dezvoltare, până la sfârşitul secolului VII Î.H., când au fost cucerite de asirieni. Karkemiş, Malatya, Ivriz sau Maraş au păstrat tradiţia artei imperiale, în prima treime a mileniului I Î.H.

Basorelieful a rămas genul cel mai apreciat: scene de cult sau legendare figurau pe ortostate — acele blocuri de piatră aşezate vertical, pe muchie, la partea inferioară a zidurilor, comparabile cu cele dezgropate de Helmut Bossert la Kara Tepe, în ruinele cetăţii prinţului Asitawanda din Cilicia.

începând cu secolul IX, basorelieful istoric introduce complementaritatea diferitelor lespezi sculptate. O înşiruire de ortostate juxtapuse se transformă astfel într-o adevărată friză împodobită. Cioplirea pietrei nu mai era grosolană; rafinamentul se manifesta în expresivitatea figurilor, în redarea veşmintelor, unde începe să se remarce draparea lor elegantă.

La vest, celebrul basorelief rupestru de la Ivriz are un aspect tradiţional: reprezentarea zeului Tarun, de proporţii uriaşe — 4,20 m înălţime —, purtând un spic de grâu şi un ciorchine de strugure, faţă în faţă cu regele Urpella, ca *orant.* Ansamblul acesta, mai puţin şlefuit, este greoi, dar nu lipsit de măreţie.

O capodoperă — leii de la Taynat

în perioada nechitită, sculptura în relief însemna o nouă modalitate de exprimare artistică, în secolul IXî.H. primele încercări sunt mai puţin izbutite: Zeul Artaluhas, reprezentat pe Poarta Regelui, la Karkemiş, are o ţinută foarte ţeapănă, cutele veşmintelor sunt abia schiţate; ansamblul este caracterizat prin rigiditate.

Ulterior, măiestria artiştilor s-a impus tot mai mult, dar originalitatea tradiţiei hitite a fost alterată de influenţa asiriană, care creştea treptat.

Baza coloanei de la Zendjirli, reprezentând doi sfincşi înaripaţi, ciopliţi în bazalt, cea dezgropată din ruinele palatului de la Taynat înfăţişând doi lei, păstrează poate cel mai bine tradiţia hitită, a animalelor sălbatice ce păzesc porţile Hattuşei sau cele de la Aladja Huyuk.

Sfincşii de la Zendjirli sunt creaţia unui maestru, care ştie să cioplească piatra cu dibăcie şi migală; rafinamentul detaliilor — în primul rând, al penelor de pe aripi şi de pe pieptul celor două animale fabuloase — nu compensează rigiditatea ansamblului greoi.

în schimb, leii de la Taynat sunt o capodoperă a artei animaliere, care susţine comparaţia cu „Leoaica rănită" de la Ninive. Cei doi lei sunt gata să se arunce unul a-supra altuia; sculptorul a redat tensiunea acelui moment, în care ei îşi concentrau forţele. Măiestria tehnică este dublată de o cunoaştere deosebită a caracterului animalelor înfăţişate, amintindu-ne de compoziţiile orfe-vrierilor sciţi.

După ce a dăinuit cinci secole, cu realizări remarcabile, arta regatelor siriene a fost influenţată, treptat, de modelele propuse de civilizaţiile popoarelor vecine — asirienii şi fenicienii.

La sfârşitul secolului VII Î.H., trupele asiriene distrug micile state nechitite din Siria, dar oraşele Karkemiş şi Malatya nu au dispărut complet: arta lor a supravieţuit, influenţând puternic sculptura asiriană şi cea a Persiei Ahemenizilor.

Urartu

estinul Urartului, una dintre cele mai mari formaţii statale din răsăritul Anatoliei, în jurul Lacului Van *(Thaspites),* se aseamănă cu cel al hitiţilor.

Secolele IX-VII Î.H. au marcat gloria şi puterea sa; a fost distrus în secolul VI î.H.; a dispărut din memoria oamenilor; abia după două mii patru sute de ani, a revenit la lumină, datorită arheologiei.

în regiunea Lacului Van se aflau mai multe triburi; unele le erau supuse hitiţilor, altele erau independente. Asirienii, a căror ţară se afla la sud de Lacul Van, au pornit împotriva lor numeroase campanii de jaf; în urma a-cestor atacuri, triburile s-au coalizat, formând un fef de confederaţie, numită de asirieni *Uruatri* şi *Nairi.* De la numele acestei confederaţii provine numele *Urartu.*

Asalturile asirienilorau încetat în secolul IXî.H., pentru că văile Tigrului şi ale Eufratului au început să fie cotropite de arameeni.

în secolele XI-X î.H. s-au format din nou mici state, în nord-estul Anatoliei, în jurul Lacului Van şi al Podişului Armeniei.

Statul Biaini — Urartu —, urmaş al uniunii tribale Uruatri, a luat naştere în secolul X Î.H.

Regele asirian Salmanasar Iila purtat multe bătălii cu acest regat, în templul de la Imgur-Ellil se află basoreliefuri de bronz, care-i înfăţişează pe ostaşii Urartului, purtând arme asemănătoare cu cele ale hititilor. Sardur I, regele statului Urartu (832 î.H.), ne este cunoscut prin textele redactate în asiriană, cu cuneiforme, descoperite în oraşul Tuşpa, pe malul răsăritean al Lacului Van.

Luând exemplul hititilor, urartienii au socotit că pot deveni o putere militară importantă pornind în campanii de pradă şi de jaf în ţinuturile învecinate.

Urmaşul lui Sardur I a fost fiul său, Işpuini, care şi-a asociat la domnie pe fiul său, Menua. Acesta a consolidat şi a organizat statul urartian; ca şi imperiul hitit, regatul era împărţit în provincii conduse de un guvernator; divinităţile protectoare ale statului erau venerate intens, iar pentru cultul lor se făceau zilnic sacrificii de animale.

Sub domnia lui Menua s-a săpat o mulţime de canale de irigaţie în pământ stâncos sau chiar în stânci (de pildă, Canalul Şamiram, în vechiul oraş Tuşpa, care aduce apă şi în prezent).

Să-l ascultăm pe Moise Khorenatsi

Vechiul Testament i-a spus Ararat; scribii latini l-au numit Armenia, îl mai chema şi Moise Khorenatsi.

Arta asiriană, pe de-o parte, a influenţat mult arta u-rartiană de la curtea regilor şi nobililor; pe de altă parte, locuitorii de rând ai statului au fost atraşi de arta scită, preluându-i motivele animaliere ornamentale.

Monumentele urartiene au fost atribuite asirienilor; Moise Khorenatsi, istoric armean din secolul VII, o considera pe regina *Semiramis a* Asiriei *(Sammoramatsau Shamiram)* întemeietoarea cetăţii ale cărei ruine se văd încă, în jurul Lacului Van.

„După ce a străbătut multe provincii şi a poposit în multe locuri frumoase, Shamiram a ajuns la malul dinspre est al Lacului Sărat; a văzut pe malul celălalt o colină situată, pe întreaga ei lungime, la soare-apune; forma, mai mult lungă decât lată, a colinei se schimba, coborând înspre nord; se ridica semeaţă spre cer, la miazăzi; la o anumită distanţă, spre sud, se deschidea o vale plană, alungită şi îngustată spre răsărit, spre munte, care se lărgea, se adâncea, coborând spre lac, o minunăţie... Pe stânga şi pe dreapta, valea aceasta frumoasă găzduia multe aşezări. Această colină atrăgătoare era mărginită la răsărit de un munte nu prea înalt... Shamiram a chibzuit îndelung şi a hotărât să aducă din Asiria sau din alte părţi ale imperiului său, douăsprezece mii de lucrători şi şase mii de meşteri, din toate domeniile, ca să lucreze lemnul, piatra, arama,

fiecare meşter fiind neîntrecut în meseria lui. Totul s-a făcut întocmai cum a poruncit regina.

Shamiram a dispus mai întâi construirea unui dig pe fluviu, din blocuri de piatră prinse între ele cu ciment, lucrare grandioasă prin lungimea şi lăţimea ei impresionante. Shamiram a stabilit o ierarhie a claselor în acest popor de lucrători, conducătorii lor fiind aleşi dintre cei mai buni meseriaşi. Cu multă râvnă şi trudă, ei au dus la bun sfârşit, în câţiva ani, aceste lucrări de construcţie minunate, pe care le-au întărit cu metereze solide, cu porţi rezistente, din aliaj de cupru şi bronz. Regina a pus să se construiască nenumărate palate, cu două sau trei caturi, de o neasemuită frumuseţe; fiecare cartier al oraşului avea o culoare dominantă, străzi largi, spaţii plăcute, după cum gândise ea. Tot ea a poruncit să se execute canale de scurgere, pentru tot ce trebuia...

Din toate părţile, oraşul a fost împrejmuit cu ziduri măreţe; acolo s-a aşezat o populaţie foarte numeroasă... la răsărit, unde solul este atât de tare încât nici fierul nu-l poate brăzda, s-au tăiat în stâncă lăcaşuri bogate, cu încăperi multe, cu tezaure, cu intrări spaţioase... Pe toată lăţimea falezei s-au gravat multe caractere, cum s-ar grava în ceară folosind un *stiV.*

Lumea priveşte cu uimire această faleză, minune realizată de Shamiram. Nu am isprăvit; în multe locuri din Armenia, regina Semiramis a înălţat coloane şi pilaştri cu inscripţii folosind aceleaşi caractere..."

1) *stil* — condei de metal sau de os cu care se scria m antichitate pe tăbliţele de ceară.

Descoperirea unui stat necunoscut

în 1827, specialiştii luau cunoştinţă de acest text din Evul Mediu armean şi, concomitent, un tânăr arheolog, F.E. Schultz, trimis în regiunile menţionate în acest text, de către Societatea Asiatică Franceză, descoperea ruine impunătoare pe malul răsăritean al Lacului Van, în apropiere de valea descrisă de Moise Khorenatsi. El a identificat ziduri masive, încăperi scobite în stâncă şi vreo patruzeci de inscripţii cuneiforme, pe care le-a copiat cât se poate de fidel. Cercetătorul francez nu a putut să-şi termine lucrările: a fost asasinat de tâlharii kurzi, în cursul unei călătorii printr-o regiune sudică, iar comunicările adresate la Paris nu au fost publicate decât în 1840. La data aceea, oamenii de ştiinţă erau preocupaţi în exclusivitate de descoperirile şi explorările din Mesopotamia. Regiunile nordice erau încă neglijate.

în 1850, G. Layard a întreprins primele săpături şi a dat la iveală *Analele* regelui Arghishti Menuahini, fiul lui Menua, care o învinsese pe regina Shamiram şi care era, de fapt şi de drept, întemeietorul oraşului-cetate. Profitând de acest prilej, săpătorii clandestini kurzi au „explorat" (au jefuit!) locurile din regiune, prădându-le în acelaşi mod în care se scotociseră *kurganele* scite din Ucraina şi din Siberia, cu un secol mai înainte. Produsele acestor jafuri au ajuns, în cea mai mare parte, în sălile muzeelor, îndeosebi în cel din Constantinopol şi din Sankt- Petersburg.

Primele piese de muzeu au fost atribuite epocii bizantine sasanide, asiriene. Câţiva savanţi, prefigurând rezultatul săpăturilor, formulau ipoteza că acele obiecte felurite puteau fi exponatele unei civilizaţii diferite de cea asiriană, străină de lumea indo-europeană.

Francezul Prevost de Longperier a fost primul care a pomenit de urartieni, al căror nume era menţionat în *Analele* asiriene — evocaţi şi de Herodot, care-i numeşte *alarodieni,* atunci când descrie mulţimea de popoare care formau ostile lui Xerxes, în epoca războaielor medice.

Jaf şi distrugere

Traficul obiectelor dezgropate se desfăşura fără să întâmpine dificultăţi; un negustor armean, Sedrak Dev-gants, era şeful jafului organizat şi, după ce se aduna „prada", o propunea spre cumpărare diferitelor muzee din Europa, cu precădere British Museum şi Ermitaj. Bineînţeles, oferta lui era costisitoare; uneori, îşi dădea osteneala să dea şi explicaţii; de pildă, într-o scrisoare adresată profesorului Patkanoff, în 1894, menţiona afirmaţiile unui „anticar" din regiunea Van: „...Ruinele pot dezvălui opere de artă; un mare tron aurit, acoperit cu inscripţii, a dispărut... ce nenorocire! îmi amintesc, copil fiind, că era gravat cu figurile cele mai neobişnuite... oamenii le priveau ca pe lucrări ale Diavolului sau ale geniilor rele şi le distrugeau, ca să-şi facă unelte sau vase de uz casnic".

Tronul menţionat de el nu provenea din cetatea Van, ci dintr-o aşezare vecină, Toprak Kale, deteriorată de jafurile clandestine şi de prădalnicii amatori să livreze „marfă" pieţei de „antichităţi orientale".

După această primă perioadă de exploatare sălbatică a aşezărilor urartice, arheologii entuziaşti au investigat locurile, nădăjduind să facă descoperiri senzaţionale, cum se întâmplase în Mesopotamia. Hormuzd Rassam, asistentul asiriologului englez binecunoscut H. Layard, şi-a început prima campanie de săpături la Van. Părea omul cel mai potrivit pentru înfăptuirea unor cercetări importante în Armenia; el descoperise la Ba-lawat porţile de bronz ale palatului lui Salmanasar III, pe care erau reprezentate campaniile urartiene ale acestui suveran.

Reînvierea unui sit, datorită arheologiei armene...

Anul 1930 a fost unul fast pentru arheologia armeană: se descoperiseră necropolele scite din Altai şi câteva tezaure ale artei stepelor. Academia de Ştiinţe din Armenia, cu concursul muzeului Ermitaj, a hotărât să întreprindă explorarea unei înălţimi în apropiere de Ere-van, muntele Karmir Blur. Alegerea a fost neaşteptat de bună: locul cercetat s-a dovedit a fi aşezarea străveche a unei cetăţi urartiene foarte importante, Teishebani. Oraşul a dezvăluit toate aspectele civilizaţiei din epoca respectivă, înfăţişându-ne viaţa materială şi spirituală a

uranienilor din secolele VIII şi VII Î.H.; în plus, arhivele dezgropate, sub formă de tăbliţe cu inscripţii în cuneiforme, au făcut să reînvie episoadele cele mai importante ale istoriei politice a unui regat şters din memoria oamenilor.

în 1950, ruinele de la Erebuni, în apropiere de Tei-shebani, au dat la iveală fresce păstrate în stare foarte bună, un palat, două temple şi multe locuinţe. La începutul secolului VI, Teishebani a dispărut de pe scena istoriei lumii; în schimb, Erebuni a supravieţuit epocii ahe-menizilor, în timpul dominaţiei persane, şi numele lui s-a păstrat, până în zilele noastre, sub forma Erevan, şi astăzi, capitala Armeniei.

Altă campanie de săpături a fost organizată la Arma-vir, la poalele muntelui Ararat, pe locul — presupus — al capitalei urartiene, înainte de a fi transferată spre nord. Arheologii au mai descoperit la Davida vestigiile unei alte cetăţi urartiene.

...Şi datorită arheologiei turce

Arheologii turci au iniţiat campanii de săpături şi, în 1938, la Altin Tepe, în apropiere de Erzindjan, au fost dezgropate numeroase obiecte din bronz, bijuterii, scuturi; au apărut morminte, inscripţii, un templu. Mai la est, în regiunea Van, numeroase prospecţiuni au înlesnit localizarea multor cetăţi. Toprak Kale a fost temeinic cercetat, pe baza unor criterii ştiinţifice. La Adilcevaz, pe malul nordic al Lacului Van, s-au găsit o necropolă şi un mare relief reprezentându-l pe zeul Teisheba.

O influenţă culturală de excepţie

în prezent, se cunoaşte mult mai bine rolul Urartului în comunitatea Orientului Mijlociu, de la începutul mileniului I, după un secol de cercetări sporadice, dar fructuoase până la urmă.

Statul puternic, constituit în jurul Lacului Van, a exercitat o influenţă culturală însemnată asupra populaţiilor din Orientul Apropiat. Urartu se prezenta ca o forţă intermediară — situată între civilizaţia asiriană şi meso-potamiană, pe de o parte, şi cea scită, frigiană şi greacă, pe de altă parte —, punct de răspântie culturală, a cărui redescoperire a fost, cu siguranţă, un triumf al arheologiei contemporane.

La mijlocul mileniului II î.H., teritoriul viitorului regat Urartu făcea parte din regatul Mitanni, care supusese de curând seminţiile hurrite aşezate în estul platoului a-natolian. Influenţele mitanniană şi hitită au fost hotărâtoare în evoluţia culturii urartiene de la începutul mileniului I Î.H.

Nu dispunem decât de documentele asiriene, care menţionează, pentru prima dată, seminţiile aşezate pe Podişul Anatoliei.

„Analele" şi sculpturile asiriene vorbesc despre Urartu

Numele *Uruatri apare* în *Analele* regelui asirian Sal-manasar I, care, în expediţia împotriva „regiunii din munţi" a învins coaliţia de triburi locale. Fiul lui Salma-nasar I, Tukulti Ninurta I, a continuat politica de expansiune spre regiunile nordice denumite „ţara Nairi".

Teglat-Falasar I a atacat vestul Armeniei, renunţând la regiunea Lacului Van, pentru că aceasta era bine păzită de o uniune tribală locală, destul de puternică şi de bine pregătită ca să ţină piept atacurilor. Nici A/a/r/şi nici *Uruatri nu* au mai fost pomenite în *Analele* asiriene, timp de două sute de ani. în secolul IX î.H., odată cu domnia lui Salmanasar III, Urartu a fost menţionat ca adversar de temut al suveranului din Assur.

Campaniile militare ale regelui împotriva „regiunilor din munţi", aflate la nordul ţării sale, sunt relatate de *Anale* şi reprezentate artistic de sculptorii asirieni, care au creat impunătoarele porţi de bronz ale palatului de la Balawat. Acest edificiu, descoperit în 1877 la sud-est de Ninive, aparţinea suveranului din Assur, fiind una dintre reşedinţele sale de vară. O poartă a acestui palat regal reprezenta desfăşurarea expediţiei lui Salmana-sar III împotriva Urartului: artiştii înfăţişaseră tabăra asi-riană, asediul unui oraş, numărul prizonierilor, trecerea munţilor de către ostile asiriene, sacrificiile oferite zeilor pe coastele „Mării Nairi", nu fusese neglijat nici un amănunt.

Imaginile acestea au fost comentate şi de textele *Analelor:*

„M-am apropiat de Sugunia, cetatea întărită a urar-tianului Arame, am încercuit-o şi am cucerit-o; am învins mulţi soldaţi viteji şi am luat o bună pradă de război; am îngrămădit capetele celor ucişi la piciorul zidurilor cetăţii; am dat foc oraşelor din ţinutul lor, şi erau paisprezece, dintre cele mai mândre. Am plecat apoi spre Marea Nairi, unde mi-am purificat armele în apa mării şi am adus sacrificii zeilor mei."

Victoria asiriană nu a fost de lungă durată; expediţiile trebuiau reluate, adversarii îi hărţuiau neîncetat; *Analele* le-au consemnat, amănunţit şi cu părtinire:

„Urartianul Arame, înfricoşat de asaltul pe care l-am dat, cuprins de spaimă la vederea armelor mele şi-a părăsit oraşul şi s-a refugiat în Munţii Adduri. Am mers după el în munţi şi acolo s-a dat o luptă crâncenă; am trecut prin foc şi sabie trei mii patru sute de războinici; i-am învăluit într-un nor uriaş; cu sângele lor am înroşit muntele ca pe o lână albă, pe care o vopseşti; le-am a-sediat tabăra, am cucerit-o... Atunci, Arame, ca să scape cu viaţă, a fugit în munţi şi s-a ascuns pe un vârf greu de atins, l-am călcat în picioare culturile ca un taur sălbatic slobozit pe câmpiile mănoase; oraşele lui le-am prefăcut în mormane de pietre şi le-am dat pradă flăcărilor"...

Urartu s-a dezvoltat, s-a consolidat şi a devenit o putere de temut pe vremea regelui Sarduri, urmaşul lui Arame. Centrul statului urartian s-a mutat în regiunea Lacului Van, a cărui poziţie strategică era avantajoasă şi a cărui bogăţie agricolă se arăta considerabilă.

T

Scrierea hieroglifică străveche a fost abandonată, fiind înlocuită de cea cuneiformă.

în vremea aceea, „ţara Biaini" făcea parte integrantă din marile puteri ale Orientului Apropiat.

S-au scurs patru secole de la primele menţiuni ale Urartului în *Analele* asiriene; în acest răstimp câteva triburi barbare din nord au format o federaţie şi au întemeiat un stat în jurul Lacului Van.

Câteva repere istorice

- Regele Sarduri a unificat cea mai mare parte a regatului Van.

Până la această dată, textele asiriene au fost singurele surse de informaţie cu privire la istoria Urartului.

- Dintre urmaşi, Ishpuini a întemeiat (în secolul IX) Tuşpa, capitala situată pe malul lacului Van; a împrejmuit oraşul cu ziduri de apărare gigantice, a construit un apeduct de optzeci de kilometri, ca să alimenteze oraşul cu apă dulce, pentru că apa Lacului Van era sărată.

- Menua a fost şi el un mare constructor, căruia i s-au datorat crearea multor aşezări urbane şi realizarea unor ample lucrări de irigaţie. Menua a luptat împotriva asirienilor, duşmanii din totdeauna, şi triumful lui asupra lor nu a fost mic.

Detaliul unei inscripţii hieroglifice din Karkemis (900 î.H.).

Primele texte scrise în limba urartiană datează din epoca lui Ishpuini şi Menua

Statul Urartu a fost o uniune de triburi, având o populaţie eterogenă, care şi-a păstrat fiecare limba şi datinile. Herodot relata, în *Istoriile* sale, că în regiunea din jurul Podişului Armeniei locuiau *saspirii,* care vorbeau limba *cartvelică; matienii(care* au fost hurriţii), *alarodie-niis*\ *armenii,* menţionaţi în secolul VI î.H., adică la a-proximativ 70 de ani după prăbuşirea statului Urartu.

Armenii pot fi consideraţi ca urmaşi ai triburilor din statul Urartu, chiar dacă limba lor manifestă mai puţine elemente comune cu cea cunoscută din inscripţiile urar-tiene.

în afară de limba *biainilisau* urartiană, vorbită de comunitatea etnică din jurul Lacului Van, mai erau vorbite limbile următoare: *hitita; hurrita* propriu-zisă; *akkadeana* — în care sunt redactate majoritatea inscripţiilor urar-tiene —; *asianica* (caucaziana), în care s-au gravat inscripţii; şi, mult mai târziu, limbile *cartveliceşl abhazo-cerchize* (tot pentru inscripţii). La sud de Lacul Van erau triburi ce vorbeau o limbă protohitită sau *hatti.*

Concluziile cercetătorilor au fost că urartiană era o limbă caucaziană. Familia de limbi caucaziene cuprinde o mare diversitate de limbi şi dialecte. Limba urartiană avea multe afinităţi cu limba hurrita; înrudirea lor pare evidentă în ceea ce priveşte lexicul şi gramatica.

Scrierea, în inscripţiile urartiene se folosea scrierea asiro-babiloniană cuneiformă. Anterior, existase o scriere hieroglifică, folosită doar la inscripţii religioase, care nu a putut fi descifrată până acum întrucât nu s-a descoperit nici o inscripţie bilingvă.

-în secolul VIII Î.H., fiul lui Menua, Argishti, a practicat o politică de expansiune teritorială: a cucerit teritoriile situate în valea râului Arax, în Transcaucazia, unde se află actualul Erevan. Expediţiile lui au fost consemnate în *Cronica din Harhor,* una dintre cele mai lungi inscripţii din Orientul Antic; a fost săpată, în caractere cuneiforme, pe stâncă, în preajma Lacului Van.

Cronica menţionează că regele Argishti a pornit o campanie de luptă cu regatul Diauchi, care a devenit provincie a statului Urartu. Apoi, a ajuns la sud de celebra Colchida *(Kulha)* (cucerită de expediţia argonauţilor, conduşi de Iason; cunoscută din legenda grecească a *Lânii de aur}.* Trecând de Muntele Ararat, întorcându-se pe valea râului Arax, a întemeiat un oraş întărit, ce i-a purtat numele: Argishtiknli (în prezent, Armavir). în 1950, străvechiul oraş ctitorit de Argishti a fost scos la lumină; s-au degajat un palat, un templu, fresce unde se recunoaşte uşor influenţa artei asiriene. O sală vastă, cu treizeci de coloane, a fost modelul sălii tronului *(apada-na]* regilor Ahemenizi. *Cronica* menţionează şi o campanie spre partea de sud a Anatoliei şi cucerirea oraşului Malatya; suveranul a încheiat alianţe cu statele din nord, care luptau împotriva stăpânirii asiriene.

Erebuni reprezenta o bază militară de temut, care consolida autoritatea suveranului asupra regiunilor nou cucerite din valea râului Arax. Expansiunea aceasta nu

era numai teritorială, ci şi economică; se făceau eforturi uriaşe pentru valorificarea bogăţiilor naturale (prin irigări, exploatări miniere, culturi noi) astfel încât aceste regiuni acaparate au prosperat şi, în cele din urmă, au fost considerate ca fiind cele mai rodnice din întregul regat Urartu.

-în jurul anilor 760 Î.H. regele Sardur II a efectuat câteva expediţii de jaf şi pradă în ţinutul Kammuhu *(Com-magene* al grecilor); astfel, şi-a deschis un drum către Siria de nord şi Damasc.

-între Urartu şi Asiria au avut loc numeroase conflicte armate, între anii 781-778 Î.H. sau 766 Î.H. în Asiria izbucneau frecvent răscoale, care frânau declanşarea unui razboi hotărâtor; multe regiuni periferice asiriene au trecut în stăpânirea Urartului.

Regele sirian Teglat-Falasar III (745-727 î.H) a instaurat o perioadă de linişte: răscoalele au încetat, datorită unor reforme interne. După ce şi-a consolidat întâi armata, regele asirian a atacat Kammuhu, ca să izoleze armatele urartienilor de cele ale statelor-oraşe din nordul Siriei, adversarele asirienilor. Bătălia de la Kiştan şi Halpa a fost în favoarea regelui Teglat-Falasar, care a ocupat provinciile situate la nord de izvoarele Tigrului — regele urartian Sardur II a fost silit să fugă dincolo de Eufrat.

- După Sardur II, a urmat la tron Rusa I. O inscripţie aflată lângă Musasir evocă domnia lui. A ridicat noi fortăreţe şi a înfăptuit o reformă administrativă, prin care se micşora întinderea provinciilor.

- După o oarecare stabilitate, statul Urartu a fost cotropit de cimmerieni, care, iniţial, se aşezaseră pe

malurile nordice ale Mării Negre. Cimmerienii au fost strâns aliaţi cu tracii, cu care organizau expediţii în Ana-tolia (din a doua jumătate a secolului al VII-lea î.H.); ei nu au putut birui fortificaţiile din Urartu şi au devastat doar ce se afla în jur.

- în anul 714Î.H. regele Asiriei, Sargon I (721 -705 Î.H.) a întreprins o expediţie de pedepsire a statului Mana, aliat al Urartului. Regele Rusa I a pornit cu trupele lui, convins că va birui. Dar, prevenit de iscoadele sale, Sargon II l-a atacat primul, la Vuşi, lângă Muntele Uauş. Regele Rusa I, învins, s-a sinucis. Sargon II a jefuit, a pustiit şi a ars tot ce i-a stat în cale, pe toată întinderea statului Urartu.

Descrierea expediţiei lui Sargon II s-a păstrat sub forma unei scrisori adresate unei divinităţi.

-Sub domnia lui Rusa II (690-630 Î.H.) iau sfârşit conflictele cu Asiria, care se dovedise superioară din punct de vedere militar.

Regele Rusa II a întreprins mari lucrări de construcţii şi de irigare — un mare canal care a schimbat cursul râului Zanga, udând valea Araratului. Pe malul acestui râu a fost construită cetatea Teishebani (actualul Kar-mir Blur) şi, alături, un oraş cu străzi drepte, în urma săpăturilor făcute, s-au descoperit aici mari cantităţi de arme, unelte de muncă, stocuri de cereale, obiecte din bronz, fragmente de picturi murale — imagini grăitoare ale culturii regatului Urartu.

Regele Rusa II a făcut incursiuni în sud-estul Anato-liei, în regatul Frigiei şi în regatul numit de urartieni Halită, aşezat într-o regiune muntoasă. Locuitorii lui se ocupau cu exploatarea metalelor, mai cu seamă a

fierului, în această campanie, cimmerienii au fost aliaţii uranienilor; regatul Frigiei a fost nimicit.

-în jurul anului 640 î.H. Sardur III şi-a început domnia prin reprimarea mai multor răscoale interne şi a guvernatorilor; el a avut de înfruntat atacurile mezilor şi sciţilor.

- Se pare că trupele mezilor au cucerit Tuşpa, capi tala statului, deoarece era aliat cu Asiria.

- Este probabil ca regatul Urartu să fi fost definitiv în vins de mezi, după anul 530 î.H., când a fost cucerită şi devastată marea cetate Teishebani (din regiunea aflată la sudul Munţilor Caucaz) de către armatele sciţilor sau ale mezilor.

Nu dispunem de informaţii precise cu privire la sfârşitul statului Urartu.

Teishebani

Săpăturile începute în 1939 pe locul străvechiului Teishebani au dat la iveală o fortăreaţă cu patru turnuri pătrate, cu o poartă de acces bine apărată, pătrunderea în cetate nefiind posibilă pe la nord, deoarece era străjuită de un povârniş abrupt, care ducea direct în Cheile Razdanului.

Palatul propriu-zis fusese construit pe o platformă închisă; edificiul acesta regesc cuprindea o sută cincizeci de încăperi, din care un mare număr era afectat atelierelor, bucătăriilor, hambarelor sau antrepozitelor, în urma săpăturilor s-a descoperit că acolo se fabricau atât

berea, cât şi uleiul de susan, se executau obiecte din fier şi din bronz, iar atelierele olarilor şi bijutierilor se a-flau într-un loc aparte. Hambarele fuseseră pline, probabil, cu plantele cultivate de urartieni acum douăzeci şi şapte de secole; datorită boabelor calcinate descoperite, arheologii au putut să le determine: orz, mei, o varietate de grâu (grâu cârnău).

Rusa II a iniţiat importante lucrări agricole: s-au făcut defrişări, s-au plantat vii, s-au irigat terenuri printr-un canal subteran, care există şi în prezent, în pivniţele palatului se păstrau, probabil, aproape patru sute de chiupuri cu vin, ceea ce reprezenta o provizie de patruzeci de mii de litri; această băutură aleasă era servită în căni mari, de lut ars, sau în cupe de bronz.

în 1962, după douăzeci şi doi de ani de cercetări, s-au descoperit două inscripţii cuneiforme, datorită cărora a fost identificată fortăreaţa de la Karmir Blur: contemporanii regelui Rusa II o numeau Teishebani, „cetatea Zeului Teisheba" — zeu al războiului şi al furtunii, numit *Teshub,* la hurriţi, preluat de hattieni, în mileniul II î.H.

Din arhivele dezgropate la Teishebani, am cules informaţii cu privire la administraţia regiunilor nordice ale regatului, la corespondenţa purtată de vicerege cu regele care-şi fixase reşedinţa în apropiere de Lacul Van. Din păcate, toate papirusurile — în mileniul I Î.H. erau, desigur, foarte numeroase — au fost distruse de incendiul care a cuprins întreg oraşul. Ne-au parvenit numai tăbliţele din lut ars (aşadar, documentaţia noastră este limitată).

La poalele cetăţii se întindea oraşul propriu-zis pe a-proximativ patruzeci de hectare.

Oraşul, prevăzut cu o incintă de apărare, era clădit conform unui plan foarte regulat. Spaţiul urban era împărţit în trei cartiere, a căror întindere era diferită: cel mai mare era cartierul „popular" unde casele-tip erau foarte simple; zona „rezidenţială" era rezervată celor bogaţi, dar era totodată şi zona comercială. Locuinţele aveau multe încăperi, existau magazii, antrepozite. Câteva clădiri păreau destinate serviciilor administrative.

„Presupunem că oraşul s-a înălţat pe baza unui plan echilibrat, ordonat, iar diferitele tipuri de locuinţe au fost create pentru a adăposti o populaţie numeroasă, transferată din altă regiune", afirma un cercetător al sitului.

Dislocarea populaţiilor, transferarea lor, erau practici curente: se pacifica în acest fel o regiune ostilă; credem că aşa s-a întâmplat şi la Teishebani, cu primii locuitori ai acestei aşezări.

Oraşul a fost distrus în întregime de sciţi şi mezi, către 590 î.H.; a ars complet, dar, din punct de vedere arheologic, a dăinuit, rămânând sursa cea mai autorizată de documentaţie în privinţa activităţilor desfăşurate, a credinţelor, a vieţii de zi cu zi a supuşilor regilor Argishti sau Rusa.

Importanţa agriculturii şi a creşterii vitelor

în regiunile muntoase şi de stepă din nordul Semilu-nei bogate în rod, creşterea vitelor avea un rol extrem de important. Crescătoriile de cai erau numeroase pe Podişul Armeniei sau pe versanţii cu vegetaţie bogată ai văii râului Arax. Caii erau folosiţi, în primul rând, în scopuri militare.

Hergheliile urartienilor nu erau cu nimic mai prejos decât cele ale hitiţilor şi ale mitannienilor.

Creşterea bovinelor le asigura necesarul de hrană: carne, lapte, junt; la Karmir Blur s-au dezgropat putinei cu o vechime de douăzeci şi cinci de secole.

Urartienii ştiau să prepare brânza şi iaurtul — aliment obişnuit, actualmente, al occidentalilor —, care se consuma, în regiunea din jurul Lacului Van, din vremuri străvechi.

Oile furnizau meşterilor ţesători lâna necesară; urar-tienii erau renumiţi pentru frumuseţea ţesăturilor şi a veşmintelor colorate, apreciate mult de asirieni.

Metalurgia reprezenta o ramură tot atât de productivă ca şi cea textilă: Karmir Blur ne-a oferit numeroase obiecte din bronz şi din fier, bine executate.

Orfevreria dezgropată a dovedit marea măiestrie a meşterilor bijutieri: pandantive şi fibule de bronz, podoabe din argint, colane din mărgele de sardonix şi cor-nalină, toate confirmând gustul rafinat al urartienilor.

Optzeci de zei

Religia ne este parţial cunoscută datorită inscripţiilor de pe Muntele Van şi a săpăturilor arheologice care au dat la iveală rămăşiţe de sacrificii. Au fost identificate numele zeilor din panteonul urartian — aproape optzeci de zei.

Zeul tutelar se numea Khaldi; originea lui poate fi atribuită vechiului fond hurrit din răsăritul Anatoliei. Khaldi asigura câştigarea bătăliilor; cultul armelor era legat de cultul lui Khaldi şi, după părerea noastră, de slăvirea Zeului-Spadă, identificat la Yazilikaya. Peste câteva secole, sciţii şi sarmaţii au venerat spadele şi lăncile sacre, ca elemente de cult.

Zeul Teisheba — care a dat numele său oraşului situat aproape de Erevan — este mai bine cunoscut; era urmaşul zeului Teshub al hurriţilor şi hitiţilor, „omologul" urartian al lui Hadad din Asiria. Teisheba era stăpânul tunetelor şi al fulgerelor, divinitate prezentă la toate popoarele Asiei Mici, începând cu mileniul II î.H. Animalul sacru era taurul, considerat animal închinat divinităţii încă din epoca neolitică.

Zeiţa Arubani era soţia lui Khaldi; Teisheba era soţul zeiţei Huba.

Shivini era Zeul-Soare — cu aceleaşi trăsături ca Shamash din Asiria — având un rang important în panteonul urartian. Nu cunoaştem decât numele soţiei sale, Tushpuea.

în majoritatea cazurilor, nu dispunem de date cu privire de originea acestor zei, la detalii ale cultului, la ritualuri. Cultele locale erau numeroase, anumite divinităţi ocroteau o localitate sau alta; nu ştim dacă în Urartu existau oraşe sacre după modelul hitit — poate Musasir, vestit pentru frumuseţea templelor sale.

Rugăciunea avea un rol destul de mare în cadrul cultului, dar ritualul cel mai important consta în sacrificii după modelul dat de populaţiile caucaziene din nord.

Templele urartiene ne-au dezvăluit doar planul lor general de construcţie. Vestigiile mai bogate lipsesc.

Planul templului urartian se deosebea fundamental de cel mesopotamian, apropiindu-se de modelele-anatoliene ale mileniului II; a prefigurat structura generală a templului elenic. Un basorelief, descoperit la Dur Sharrukin, în palatul lui Sargon, înfăţişează templul de la Musasir — cu fronton, portic-colonadă şi acoperiş cu pantă dublă.

Şi celelalte zeităţi îşi aveau templul lor. Tipul cel mai frecvent era „Poarta Zeului", reprezentând o nişă într-o stâncă cu statuia divinităţii respective şi alte blocuri de stânci în jur.

Se dăruiau templelor prizonieri de război, care le lucrau ogoarele; se mai ofereau apoi vite, necesare jertfelor, şi diferite obiecte de preţ, meşterite de artizanii din Urartu şi din alte ţări.

Preoţii dispuneau, probabil, de bogăţii mari şi aveau un rol însemnat în stat.

Să ne amintim de Urartu

Vestigiile asiriene au fost principala sursă de documentaţie cu privire la regatul din nord. Datorită poziţiei sale geografice — la răspântie, unde se întâlneau Me-sopotamia, Anatolia şi lumea stepelor, urartienii au fost supuşi tuturor acestor influenţe:

- asiriană — războaiele dintre cei doi duşmani „ere ditari" nu au stăvilit însă dezvoltarea legăturilor econo mice şi culturale;
- scită—în oraşele urartiene s-au descoperit nume roase obiecte de provenienţă scită. Urartu a luptat când împotriva sciţilor, fiindu-i duşmani, când alături de ei, fiindu-i aliaţi.

Nu poate fi tăgăduită influenţa exercitată de acest regat, pe vremea deplinei sale glorii, asupra vecinilor săi din apus. Anumite obiecte greceşti sau frigiene din secolele VIII şi VII au fost direct inspirate de arta urartiană; ceaunele de bronz etrusce evocă obiectele analoage descoperite la Tuşpa sau Teishebani.

Micul regat din jurul Lacului Van îşi justifică locul în rândul marilor culturi ale mileniului I.

Cuprins

PARTEA ÎNTÂI

5
Civilizaţiile anatoliene până în mileniul III î.H.. .
5

1 Hitiţii şi străvechile civilizaţii din Anatolia . . . .
7
2 Anatolia în epoca bronzului timpuriu 51

PARTEA A DOUA 77
Imperiul hitit.....77

1 Urmaşii biblicului Het 79
2 Măreţia şi decăderea unui imperiu 111
3 Structura socială, legislaţia..... 147
4 Războaiele; relaţiile internaţionale..... 175
5 Literatura şi arta..... 213
6 Urartu 231